

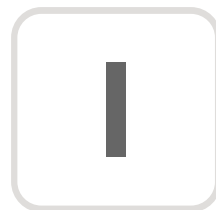

«Қозыбаев оқулары - 2024:
Қазақстан және уақыттың заманауи сын-қатерлері» атты
Халықаралық конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

Международной конференции
«Козыбаевские чтения - 2024:
Казахстан и современные вызовы времени»

Петропавл, 2024

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

**«Қозыбаев оқулары - 2024:
Қазақстан және уақыттың заманауи сын-қатерлері» атты
Халықаралық конференцияның**

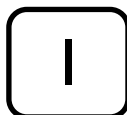
МАТЕРИАЛДАРЫ

(14 қараша)

МАТЕРИАЛЫ

**Международной конференции
«Козыбаевские чтения - 2024:
Казахстан и современные вызовы времени»**

(14 ноября)

**Петропавл
2024**

**УДК 001 (574)
ББК 72 (5Қаз)
Қ 58**

*Издается по решению Научно-технического совета
Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева
(протокол №2 от 23.10.2024 г.)*

Редакционная коллегия:

Нурпеисова А.Х. - PhD, Член Правления по науке и инновациям;
Картова З.К. - к.и.н., декан факультета истории, экономики и права;
Саржанова А.Х. - к.п.н., и.о. декана педагогического факультета;
Сабиева Е.В. - к.ф.н., директор института языка и литературы;
Пашков С.В. - к.г.н., декан факультета математики и естественных наук;
Шаяхметова А.С. – к.с/х.н., декан агротехнологического факультета;
Савостина Г.В. - PhD, и.о. декана факультета инженерии и цифровых технологий;
Стогниев И.М. – магистр, директор медицинского факультета;
Герасимова Ю.В. – к.т.н., заместитель декана ФИЦТ по НР и МК;
Рамазанова Ш.Ш. – PhD, заместитель декана ФИЭП по НР и МК;
Базарбаева С.М. – PhD, заместитель декана ФМЕН по НР и МК;
Савенкова И.В. – к.с/х.н., заместитель декана АФ по НР и МК;
Касенова М.Т. – магистр, заместитель декана ПФ по НР и МК.

Рецензенты:

Абуов Н.А. – к.и.н., директор филиала Института истории и этнологии
имени Ч. Валиханова;
Шайкин Д.Н. – к.э.н., профессор, заведующий кафедрой «Экономики, учета и
финансов».

Қ 58 «Козыбаев окулары - 2024: Қазақстан және уақыттың заманауи сын-қатерлері»
атты Халықаралық конференцияның материалдары / Материалы Международной
конференции «Козыбаевские чтения - 2024: Казахстан и современные вызовы
времени». – Петропавловск: СКУ им. М. Козыбаева, 2024. Т. 1. – 143 с.

ISBN 978-601-223-762-7

Сборник содержит материалы Международной конференции «Козыбаевские чтения - 2024: Казахстан и современные вызовы времени». Здесь представлены тезисы научных докладов казахстанских и зарубежных ученых, а также молодых исследователей в различных отраслях современной науки. Издание представляет интерес для преподавателей вузов, средних, средних специальных учебных заведений, а также для широкого круга читателей, интересующихся современными разработками в самых разных сферах знаний.

Статьи авторов отображают научное наследие академика Манаша Козыбаева, а также актуальные вопросы, экономики, права и журналистики.

**УДК 001 (574)
ББК 72 (5Қаз)**

© СКУ им. М. Козыбаева, 2024

ISBN 978-601-223-762-7

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА МАНАША КОЗЫБАЕВА

АБИЛЬ Е., КУЗЕМБАЙУЛЫ А. СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КЫПШАКИ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА.....	5
АБИЛЬ Е., КУЗЕМБАЙУЛЫ А., БЕКҚҰЛ Ж. ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТОПОНИМИКИ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА	10
САДЫҚОВ Т. АКАДЕМИК ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ФЕНОМЕНІ	14
КҮЗЕМБАЙУЛЫ А., СЫБАН А. С. БРАЙНИН ЖӘНЕ Ш. ШАФИРОНЫҢ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНА КӨЗҚАРАСЫ.....	19
MUKANOVA G.K. YESIM BAIGASKIN. BIOGRAPHY OF A PERSONALITY IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF ALASH (1893-1937).....	22
АБУОВ Н.А. ПРЕБЫВАНИЕ КАЗАХОВ НА ТЫЛОВЫХ РАБОТАХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	25
КАПАЕВА А.Т М.К. КОЗЫБАЕВ - ОРГАНИЗАТОР ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУК СУВЕРЕННОГО КАЗАХСТАНА.....	31
КАРТОВА З.К. ОСОБЕННОСТИ ФОРМУЛЯРНО-ЭТИКЕТНЫХ ЧАСТЕЙ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ПИСЕМ АБУЛХАИР ХАНА	35
ҚОЖАБЕКОВА Б.С., АЙМАХАНОВА А.Е., НУРАЛИНА Ж.С. КӨСЕМСӨЗДЕГІ КЕМЕҢГЕР ОЙЛАР (М. Қозыбаевтың ұлтжандылығы қаһында).....	39
ЧУХНО А.В. МАНАШ КАБАШЕВИЧ КОЗЫБАЕВ И ЕГО ПРИНЦИП: «ЗНАЯ ПРОШЛОЕ, ВИДИШЬ И ПЕРСПЕКТИВУ РАЗВИТИЯ СТРАНЫ»	43
ЧУХНО А.В., ПЛЕШАКОВ А.А. ВОЙНА 1941-1945 гг. - ВРЕМЯ ПРОЯВЛЕНИЯ МУЖЕСТВА, ПАТРИОТИЗМА И ГРАЖДАНСКОГО ДОЛГА СЕВЕРОКАЗАХСТАНЦЕВ	45
ИЛЬЯСОВА Г.С., САДЫКОВ Т.С., ГРИШИНА С.А. ОПРОСЫ ДЕМОГРАФИИ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АКАДЕМИКА МАНАША КОЗЫБАЕВА.....	51
АБУОВ Н.А., БЕЙСЕМБИНА А.Б. ИСТОРИЯ НАСЕЛЕНИЯ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ В ГОДЫ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И ГОЛОДА В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ	56
АБУТАЛИПОВА А.Н., БИМАКАНОВА З.Ш. МАНАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ «ТАРИХ ЗЕРДЕСІ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕ КӨТЕРІЛГЕН ТӘУЕЛСІЗДІК МӘСЕЛЕСІ .	61
АЙДАРОВА А.С. КАЧЕСТВО МЕДИЦИНСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ В ГОРОДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД «ПЕРЕСТРОЙКИ» (1985-1991 гг.).....	66
АЛАМНАШРИХ А., БИМАКАНОВА З.Ш. МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ «КИЕЛІ ТӘУЕЛСІЗДІК».....	71
АЛИМЖАНОВ А.Х., ЖОЛТЕЦКИЙ Д.А. РОЛЬ МАНАША КОЗЫБАЕВА В ИССЛЕДОВАНИИ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX в.	75

АМАНЖОЛОВА Р.Г. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҚТАРЫНДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	79
АФАНАСЬЕВ П.В. О ПАСПОРТАХ И ГЕОГРАФИЧЕСКИХ КАРТАХ	82
БИСИМБАЕВА Д.С. М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ХVІІІ-ХІХ ҒАСЫРЛАРДА ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ОТАРЛАУЫНА ҚАРСЫ ӘЛЕУМЕТТІК НАРАЗЫЛЫҚТАРЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	84
ГОНЧАРОВ М.С. ОСВЕЩЕНИЕ РОЛИ БАТЫРОВ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....	87
ДҮЙСЕНБАЙ С.К. ТАРИХИ ЖАДЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ САНА: МАНАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ КӨЗҚАРАСТАРЫ.....	90
ІЛИЯС А.С., БИМАКАНОВА З.Ш. «ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ҰЛТТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ» (МАНАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ «ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ» АТТЫ ЕҢБЕГІ БОЙЫНША)	93
ІЛИЯС А.С., ИЛҮЯСОВА Г.С. АКАДЕМИК ЕВНЕЙ АРЫСТАНҰЛЫ БӨКЕТОВ - ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ ТҮЛҒАСЫ	96
КАИРБОЛДИНОВА К.М. ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ОЙРАТО-КАЗАХСКИХ ОТНОШЕНИЙ.....	101
ҚҰРМАШ Ж.М., АУБАКИРОВА Г.Р. МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛТ- АЗАТТЫҚ МӘСЕЛЕСІ	105
МАЛИБАЕВ М.М., МАДЕТОВ Т.Қ. ИСТОРИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ЦИФРОВОЙ АКТИВНОСТИ: ХРОНИКА ВОВЛЕЧЕННОСТИ ОБЩЕСТВЕННОСТИ В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	109
МЕРИНОВ Р.Д. ИЗУЧЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ПОЛИТИКИ ОСЕДАНИЯ КОЧЕВНИКОВ В КАЗАХСТАНЕ НА УРОКАХ ИСТОРИИ	112
НӘБИ А.С., БИМАКАНОВА З.Ш. ҰЛЫ ЕРЛІК - ҰРПАҚҚА ӨНЕГЕ (М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ «ҰЛЫ ЕРЛІК» АТТЫ ЕҢБЕГІ БОЙЫНША).....	117
ТУРГУНОВА А.К., ТАРАКАНОВ В. К ВОПРОСУ О ВКЛАДЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ЭКОНОМИКИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В РАБОТАХ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА.....	120
ТУРГУНОВА А.К., ТУРСУНОВ Д.А., ЕСЕНЕЕВ Б.Е. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ИСТОРИИ.....	125
ХАЙРБОЛДЫ Д.Т. ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРЛАНЫ - М. ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ МӘСЕЛЕСІ.....	128
ЧЕРВОНОСОВ В.Г., АРЫКПАЕВ Р.К. КАЗАХСТАН В ТЫЛУ: ЭКОНОМИЧЕСКИЙ, СОЦИАЛЬНЫЙ И ВОЕННЫЙ ВКЛАД В ВЕЛИКУЮ ПОБЕДУ.....	132
МӘЛІКОВА С.З. М. ҚОЗЫБАЕВ – ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУШІ.....	137
ORHAN SÖYLEMEZ АҚТАҢДАҚТАР ЖАҢА ҚУҒЫНДАР АҚИҚАТЫ: ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ.....	140

**АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ
НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА МАНАША КОЗЫБАЕВА**

**МРНТИ 03.19
УДК 94(574)**

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КЫПШАКИ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

Абиль Е.

доктор исторических наук, профессор

Кузембайулы А.

доктор исторических наук,

профессор Костанайского регионального университета им. Ахмета Байтурсынулы

Түйін. Мақала орта ғасырдағы Солтүстік Қазақстан жерін мекендеген кыпшақ тайпаларының этникалық тарихы мен жерге орналасу процессін баяндауға арналған. Статистикалық деректер негізінде кыпшақ тайпасының этно-генетикалық құрылымы және әр рудың қысқы және жазғы қоныстары жөнінде толық мағлұмат берілген. Сонымен қатар авторлар Солтүстік Қазақстан мен Батыс Сібір жеріндегі саяси процесстерге де талдау жасайды.

Түйінді сөздер: ру, тайпа, хандық, сұлтан, бахадур,

Аннотация. Статья посвящена этнической истории и вопросу расселения кыпчакских племен, населявших земли Северного Казахстана в средние века. На основе статистических данных представлены подробные сведения об этно-генетическом строении племени кыпчак и зимних и летних поселениях каждого рода. Также авторы проведут анализ политических процессов на земле Северного Казахстана и Западной Сибири.

Ключевые слова: род, племя, ханство, султан, Бахадур,

Annotation. The article is devoted to the ethnic history of the Kipchak tribes inhabiting the lands of Northern Kazakhstan in the Middle Ages and the process of their settlement. Based on statistical data, detailed information is given about the ethno-genetic structure of the Kipchak tribe and the winter and summer settlements of each tribe. The authors also analyze the political processes in northern Kazakhstan and Western Siberia.

Key words: Tribe, tribe, Khanate, Sultan, Bahadur,

Объединение Кыпшақ Среднего жуза казахов состоит из племен торы, кулан, кытай, сары кыпшақ, кара кыпшақ. Последние подразделяются на узын, бултын, торайгыр, кара-балык, колденен.

Мы сознательно не будем привлекать данные по кипчакско-кимакским племенам домонгольской эпохи, т.к. считаем справедливым точку зрения, что их потомки вошли в состав не только казахов, но и других тюркоязычных народов региона. Однако уже в постмонгольскую эпоху кыпчаки и рода, входившие в их состав, постоянно фиксируются на территории Северного Казахстана и Западной Сибири.

Кухистани среди эмиров, провозгласивших Абулхаира в 1428 году ханом на территории Западной Сибири и Северного Казахстана упоминает Абеке-бахадур хытая, Фуладак-бахадурхытая и Ходжалак курлаута [1]. Если род кытай может с равным основанием относиться и современным кыпшакам, и к уакам, и к найманам, то курлеут - род бултын-кыпшаков. Известно, что еще до воцарения Абулхаира, во время междоусобиц в степи в 1418-1419 гг., сыновья Ходжалак-бахадур бежали в Хорасан к Шахруху [2]. Бинаи в «Шайбани-наме» среди эмиров Абулхаир-хана, которые «во времена казачества [Абу-л-Хайр-хана] проявили верность и завоевали страны» и были назначены даругами ви-лайета Чимги-Тура (т.е. Тюменского улуса) называет «из людей [племени] курлаут» Йума-дук-бахадур, Сабур-Шайх-бахадур и Йадгар-бахадур [3].

Кроме того, Бинаи отдельно отмечает эмиров «из людей [племени] хитай» - Шадманбека и Кирай-ходжабека [4]. Учитывая, что найманы в тексте Шайбани-наме упомянуты отдельно, данных эмиров можно отнести либо к кытай кыпшакам, либо к уакам. Таким образом, мы видим, что предки бултын-кыпшаков, в частности, представители рода курлеут уже в начале 15 века фиксируются на территории Западной Сибири и Северного Казахстана, занимая привилегированное положение в структуре улуса Шибанидов. С определенной долей уверенности это можно говорить и о кытай-кыпшаках.

После возникновения Казахского ханства во второй половине 15 века кыпшаки Сибири и Северного Казахстана не сразу вошли в его состав. Это хорошо прослеживается как по письменным, так и по картографическим материалам. В частности, определенный интерес представляет широко известная этнографическая карта 1673 года из атласа С. Ремезова [5]. Судя по отмеченным в карте владениям Хо-Урлюка и Кучума, карта отражает ситуацию на территории Казахстана и Сибири в первой половине 17 века. На территории Северного Казахстана отмечены следующие владения - «земли», расположенные к югу от сибирских владений России: в верховьях Иртыша «Аблая тайши с каменными городами», в Приишимье - «Кучумовская», т.е. владения кучумовичей, между Ишимом и Тоболом - «Урлюковская», в верховьях Тобола - «Копчатская», между ними - «Каратальская». Южнее «Копчатской земли», в низовьях реки Торгай показана «Земля Аксакальская». Южнее «Кучумовской», «Урлюковской» и «Каратальской» земель на карте помещена обширная «Земля Казачьей орды», т.е. собственно Казахское ханство. К югу от «Аксакальской» земли помещены земли «Карамуринская» и «Каракалпацкая». К северу от «Копчатской» земли по обе стороны Уральских гор помещены земли «Башкырская и закаменных Тептерская».

Название «Каратальская» земля не носит этнического значения, так как на картах того времени есть реки Нижний и Верхний Каратал, впадающие в реку Тургай с севера. Мы с уверенностью можем отождествить Нижний Каратал с реками Кабырга Улькюк, а Верхний - с реками Мойылды-Сарыозен. Иными словами «Каратальская земля» располагалась на территории современных Жангильдинского и Наурзумского районов Костанайской области. «Копчатская земля», т.е. кочевья кыпшаков расположены южнее башкир и западнее «Каратальцев», т.е. на территории западных районов современной Костанайской области.

Отметим, что кыпшаки наряду с «кучумовцами», «каратальцами», «аксакальцами» (очевидно, рода кочевавшие в нижнем течении Торгай у оз. Аксакал - совр. Шалкартениз), «карамуринцами» в Северном Приаралье не входили ни в политическую систему Казахского ханства, ни в сферу влияния калмыков. Насколько они были независимы, сказать сложно, скорее всего, они находились в сфере влияния ногайских биев.

Вместе с тем уже в середине 17 века, согласно «Истории калмыцких ханов» кыпшаки попадают под власть калмыков. Согласно калмыцким летописям, калмыцкий тайша Хо-Урлюк, «откочевал ... к народам чуждого происхождения (племенам тюркским), которых он и завоевал». В число этих народов включены нагай (т.е. ногайцы), хатай-хабчик (кытай-кыпшак, возможно кытай и кыпшак), чжитесен (ногайский улус Едисан) [5]. Вместе с тем кыпшаки наряду с другими тюркскими родами принимают активное участие в политической жизни Ногайского государства. Так, в 1578 году кыпшак Есен был послом ногайского бия Тынахмета в Крыму [6]. Кыпшак Арслан-батыр в 1581 году был карачи у сына ногайского кейковада Бекмурзы, сына Шейхмамая [7]. Известно, что кочевья кейковадов располагались по Эмбе, на восточных границах государства, очевидно в этих же местах следует поместить и часть кочевьев кыпшаков. В русских посольских записях за 1611 год упоминаются приближенныеногайского Орак-бия кыпшаки Есторе (Иштора) и Турсын [8]. Тогда же в

качестве имильдеша (молочного брата) мангытского Жанмамет-мырзы упомянут кыпшак Даулетберды [9].

В 1625 году астраханские воеводы пытались взять заложников аманатов в улусах ногайских владетелей Западного Казахстана, в числе которых упоминаются в качестве «улусных лутчих людей кипчатского родства» Кудейберды и Турсун, а также Тиней бахадур [10]. Они же названы наряду с Астай-батыром зачинщикам и неподчинения мангытским биям в связи с угрозой калмыцкого вторжения [11]. Вполне вероятно, что именно ситуация 20-30 гг. 17 века, когда восточные ногайские улусы, в числе которых были кыпшаки, фактически были неподконтрольны центральной власти, нашла отражение на карте 1673 года из атласа С. Ремезова.

Данные о постоянном проживании части кыпшаков в Притоболье в 16 - 17 вв. Подтверждаются и устной традицией казахов. Интересные сведения по времени освоения кыпшаками отдельных территорий Притоболья дают материалы экспедиции по статистическому исследованию Кустанайского уезда, предпринятой под общим руководством Ф. Щербины в конце 19 века. Одним из пунктов по аульной таблицы, заполняемой членами экспедиции, стало время существования оседлых пунктов (т.е. зимовок) при анализе которых выяснилось, что в Кенаральской волости Кустанайского уезда, населенной преимущественно кыпшаками, более 67% кыстау имели возраст более 100 лет, в Карабалыкской - более 26 % кыстау [12]. При этом отметим, что речь идет именно об оседлых пунктах, так как кочевание на этих территориях членами экспедиции не учитывалось.

На территории Кенаральской и Карабалыкской волостей Кустанайского уезда, т.е. в бассейне Тобола, Уя и Тогызака кыпшаки родов торайгыр, карабалык и колденен начали оседать в конце 18 века, при этом в материалах экспедиции отмечается, что раньше они зимовали в местности Актау и Ортау, т.е. в Сарыарке, на территории совр. Шетского района Карагандинской области, но к концу 18 - началу 19 века полностью переместились в нижнее течение Тобола и Аракарагайский бор, «на свои старые летовки, куда ранее приходили ежегодно». Информаторы экспедиции прямо указывали, что пришедшие из Сарыарки кыпшаки «приселились к близким родственникам, успевшим ранее осесть в этих местах» [13].

На территорию Павлодарского уезда, по мнению А. Букейханова, бултын-кыпшаки родов курлеут, мадияр, жолоба, кулатай, тобет, кодас пришли в течение 18 века с запада, т.е. с территории Приишимья [14]. В 19 веке они составили Кызылагачевскую и Ураковскую волости [15]. В Омском уезде кыпшаки родов кулан, сары и бултын (мадияр, сагал, косайдар) появились в начале 18 века и заселили преимущественно территорию Черлакской волости [16].

Более подробный анализ показывает, что оседание кыпшаков на данной территории начинается гораздо раньше, отдельные аулы занимают свои кыстау на протяжении 10 - 12 поколений. В демографии существует понятие «длина поколения» - время, за которое вырастает человек от собственного рождения до рождения своих детей, время замещения родительского поколения детским. В среднем длина поколения колеблется в пределах от 20-ти до 25-ти лет. Однако А. Исин при расчете времени жизни исторических персонажей, фигурирующих в казахских шежире оперирует длиной поколений в 33 года [17]. Все же возьмем среднюю длину поколения в 25 лет. Если исходить из этого, значительная часть зимовок, занятых кыпшацкими аулами в бассейне Тобола и Тогызака возникла не менее, чем за 250 - 300 лет от момента фиксации, т.е. как минимум с 1600-1650 гг., а в ряде случаев и ранее.

Так, в Саройской волости Кустанайского уезда аул старшины Есентыкула Бекбергена располагался на урочище Бир-тогай у Тогызака на протяжении 12 поколений, т.е. около 300 лет, аулы Борибая Андамаса (урочище Кос-агаш), Тынымбая Байсеке

(урочище Турсыналы-агаш), Корена Шомена (урочище Жан-тогай), Тажибая Куздая (урочище Корымбай-тогай), Досжана Кобеса (урочище Кент-тогай) осели на берегах Тогызака и Уя за 11 поколений (около 275 лет) до конца 19 века. Остальные аулы 1 административного аула Саройской волости осели на этих землях 10 поколений назад, т.е. около 250 лет до фиксации их местоположения в конце 19 века [18]. Все эти аулы принадлежали колденен-кыпшакам из родов кыжык и былгаши.

Аул арык-кыпшаков под управлением Бортая Бекболата зимовал на урочище Бокше у Тогызака на протяжении 12 поколений (около 300 лет), аулы Сулеймена Кулбола и Тажибая Аманжола из того же рода - на протяжении 11 поколений (около 275 лет) [19].

Среди аулов Кенаральской волости, на правом берегу Тобола при впадении в него р. Уй, продолжительность зимования на одном урочище более 12 поколений (около 300 лет) отмечено для урочищ Кызыл-жар и Ашили-кемер, где располагались аулы Каргамбая Конака и Шақы Акана, более 10 поколений (250 лет) отмечено для урочищ Кобланбай-агаш, где располагался аул под управлением Нуралы Бейсена, Кутыбайоткель - аул Еликбая Матая, Байоткель - аул Байжумы Жолтая, все аулы рода жолтай карабалык-кыпшаков [20]. Такой же возраст показала зимовки аулов из рода таныбек колденен-кыпшаков - Тажибая Тулака на урочище Найман-кыстау, Сансызбая Тлегена на Жингельды-сае, Хасена Сандыбая на Кашкын-сае, Оразбая Конака на Конак-сае, Солтекая Уали на Каражаре, Адая Атшабара на урочище Куттыбек, Каргабака Жузжасара на Теренсае.

Один аул тыныбек-кыпшаков под управлением Итжана Сырымбета располагался на урочище Бопан-сай более 13 поколений (325 лет), т.е. как минимум с 70-х гг. 16 века [21]. Если принять срок одного поколения за 33 года, датировка возникновения зимовок кыпчакских родов в Притоболье удревняется как минимум до последней трети 15 - начала 16 века.

Подведем итоги. Кыпшаки в постмонгольскую эпоху продолжали населять территории Северного Казахстана и лесостепной части Западной Сибири, часть из них - курлеуты и, возможно, кытай-кыпшаки занимали в улусе Шибанидов привилегированное положение. Возможно, в этот период часть кыпшаков входит в состав формирующегося башкирского этноса. На территории Костанайской области самые старые зимовья кыпшаков основаны в конце 16 - первой половине 17 века. В этот период кыпшаки входили в сферу влияния Ногайского улуса, занимая крайние восточные границы этого объединения от междуречья Тобола и Торгая на севере до низовьев Сырдарьи на юге. В период ослабления Ногайского государства во второй трети 17 века в степном Притоболье обособляется полунезависимое Кыпшакское владение - Копчатская земля карты 1673 года. В результате калмыцких походов тайши Хо-Урлюка часть кыпчаков входит в состав Калмыцкого ханства, часть вместе с ногайскими биями уходит на запад, в районы Северного Кавказа, часть перемещается к югу, на земли Сарыарки, войдя в состав Казахского ханства. Только после ухода основной массы калмыков в приволжские степи в 60-е гг. 17 века кыпшаки Притоболья входят в состав Казахского ханства.

Иными словами, кыпшаки относятся к древним насельникам степного Притоболья, значительная их часть всегда кочевала на этой территории, последовательно входя в состав улуса Шибанидов, Ногайского улуса, Калмыцкого ханства и Казахского ханства. Освоение казахским этносом территорий современного Северного Казахстана надо связывать не с Казахским ханством, северные границы которого действительно приблизились к современным только в начале 18 века, а с занятием этой территории ногайско-казахскими племенами, в числе которых были кыпшаки. Современные казахи являются потомками населения не только Казахского

ханства, но и Сибирского ханства и Ногайского Улуса, поэтому концепция позднего (не ранее середины 18 века) расселения казахов на территории Северного Казахстана, Западной Сибири и Зауралья не имеет под собой оснований.

Литература

1. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата. Наука. 1969, С.144-145
2. Ахмедов Б.А. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в.//Из истории эпохи Улугбека. Ташкент: ФАН, 1965
3. Материалы по истории казахских ханств...С.97
4. Там же. С.98.
5. Молчанова О. Т. Размещение народов на картах XVII века(территория Южной Сибири) // Синтетизм и аналитизм в языках Сибири / Отв. ред. Н.Н.Широбокова. Новосибирск, 2010. 132 с. С.120-121
6. История калмыцких ханов // Лунный свет: Калмыцкие историко-литературные памятники:Пер. с калм./Сост., ред., вступ. ст., предисл., коммент А.В. Бадмаева. Элиста: Калм. кн. издво, 2003
7. История Казахстана в русских источниках. XVI-XXвв. Том 1. Алматы: Дайк-пресс, 2005. С.171
8. История Казахстана в русских источниках...С.175
9. Там же. С.244
10. Там же. С.2471 История Казахстана в русских источниках ... С.292
11. Там же. С.293
12. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т.5, Тургайская область. Ч.5. Кустанайский уезд. - Воронеж, 1903. С.30
13. Материалы по киргизскому землепользованию...1903...С.44
14. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. Т.4. -Воронеж, 1908. С.9
15. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX - начало XX в.). С. 182
16. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Омский уезд. Т.ХI. - Омск, 1902.С.43
17. История Казахстана в русских источниках...С.522
18. Материалы по киргизскому землепользованию...1903...С.170
19. Там же. С.178
20. Там же. С.22
21. Материалы по киргизскому землепользованию...1903...С.26

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТОПОНИМИКИ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Абиль Е.

доктор исторических наук, профессор

Кузембайулы А.

доктор исторических наук,

профессор Костанайского регионального университета им.Ахмета Байтурсынулы

Беккүл Ж.

магистрант Костанайского регионального университета им.Ахмета Байтурсынулы

Түйіні. Мақалада Солтүстік Қазақстан өңірінде XVIII ғасырдың екінші жартысындағы жер атауларының қалыптасуына тарихи жағдайлардың әсер етуі баяндалады. Ресейдің отарлау саясатының әсерінен қазақтың солтүстік өңіріндегі байырғы жер аттары өзгеріске ұшырайды. Авторлар осы процесстің негізгі себептеріне тоқталады.

Түйінді сөздер: топонимика, камал, шекара, жоңғар, редут, маяк, тұзды көлдер.

Annotation: The article sets out the influence of historical circumstances on the formation of land names in the North Kazakhstan region in the second half of the 17th century. Under the influence of the colonial policy of Russia, the root names of the Kazakh northern regions are undergoing changes. The authors talk about the main reasons for this process.

Keywords: toponymy, siege, border, dzungar, redoubt, lighthouse, salt lakes.

Во второй половине XVIII века Россия предпринимает активные попытки закрепиться в степной зоне Приишимья. В 1752 году Сенат утвердил проект генерала Киндермана о новой линии от Омской крепости до Звериноголовской, получившей название Пресногорьковской или Горькой - от множества горько-соленых озёр. В июне 1752 года из Утяцкой слободы вышли драгуны Луцкого и Вологодского полков и пехота Нотебургского полка, ишимские казаки и крестьяне, всего около 2 тысяч человек. Этой военной экспедиции предстояло за 1752-1753 годы построить три крепости - Св. Петра (Петропавловскую), Полуденную, Лебяжью и восемь редутов. Для связи новых крепостей со старой линией создавалась цепь почтовых станций.

Известие о выходе большого отряда в казахскую степь привело к панике и откочевке населения [1]. Казахское ханство, подвергшееся в этот момент нападению со стороны джунгар, не могло воспрепятствовать русским войскам, и правителю Среднего жуза султану Абылаю пришлось смириться с потерей территорий. К тому же ослабление Джунгарии привело к возможности возвращения казахам земель по Иртышу и на Тарбагатае, куда и начали перемещаться казахские роды абак-кереев, уаков и найманов, потерявшие земли в результате строительства Ново-Ишимской линии.

В 1752 - 1755 гг. от урочища Звериная голова до Омской крепости была построена Ново-Ишимская линия, отодвинувшая укрепленную границу на 100 - 200 верст на юг. В состав новой укрепленной линии вошли Петропавловская Покровская, Николаевская, Лебяжья, Полуденная, Становая, Пресновская, Кабанья и Пресногорьковская (Пресногорская). Звериноголовская крепость в 1753 году была передана Оренбургскому генерал-губернаторству. Для обеспечения обороны возводимых укреплений из России в Казахстан перебрасывались все новые и новые военные силы. Ново-Ишимская линия была занята драгунскими полками и крепостными казаками из Тобольска, Туры и других сибирских городов. В 1758 году на Сибирские линии была командирована тысяча человек из Донского и Яицкого казачьих войск, а также башкиро-мещерские команды.

В 1764 году для улучшения обороноспособности сибирских линий в крепости были дополнительно переброшены Азовский драгунский полк, Троицкий, Вологодский, Сибирский, Томский пехотные полки. В Омск были переброшены части полевой артиллерии, причем командование предписывало, чтобы «полки больше в совокуплении держаны и всегда готовыми к учинению надлежащего отпора и предприятия находились [2]. В том же указе предписывалось направить на сибирские линии новые военные команды из башкир.

Таким образом, со строительством Звериноголовской и Пресногорьковской крепостей и редутов Алабужского, Песчаного, Пресного, Березовского (совр. - п. Камышловский) начинается заселение территории современных Мендыгаринского и Узынкольского районов русским населением.

Одновременно пограничные власти предпринимали меры по вытеснению казахов из пограничных районов. В 1756 году комендантам крепостей была дана инструкция, требовавшая не допускать казахов в 10-верстную полосу вдоль всей линии от Звериноголовской крепости на Тоболе до Усть-Каменогорска, что лишало их 13 500 кв. верст лучших пастбищ [3].

Строительство Исетской, Уйской и Ново-Ишимской линий вызвало мощные миграционные процессы на юге Зауралья, связанные с заселением районов на юге Среднего Приоболья, пространства между рек Тобола и Ишима, Примиассья. В свою очередь, казахи, выдворяемые с прежних мест кочевания севернее новой линии укреплений, предприняли новые нападения на российских подданных в 1752-1753 годах.

Экспансионистская политика сибирских пограничных властей сочеталась одновременно с мирными, дипломатическими акциями. Это было вызвано, прежде всего, военной слабостью России в Сибири, поскольку линии укреплений были растянуты, а гарнизоны были малочисленны. С другой стороны, им противостояли агрессивные Цинская империя и хорошо организованные и практически независимые племена казахов Среднего и Старшего жузов. В этих условиях пограничная администрация старалась употребить все доступные ей меры, чтобы, во-первых, оградить сибирские владения от нападения казахов и китайцев, во-вторых, удержать казахов под российским протекторатом. В связи с этим в казахскую степь направляется ряд посольств и миссий, основной целью которых было выяснение отношения казахов к Китаю и убеждение казахских правителей в выгоде подчинения России.

В 1752 году к Абылай-султану был направлен капитан Яковлев, целью которого было привлечение на российскую службу джунгарских нойонов Амурсаны и Даваца, находившихся в кочевьях Среднего жуза. Встреча Яковлева с султаном произошла на р. Тобол в Аракарагайском бору. Российский посол пытался убедить Абылая отказаться от похода против джунгар и отослать мятежных нойонов в Россию, обещая покровительство пограничных властей. Однако миссия закончилась провалом, и Яковлев был вынужден вернуться ни с чем. Единственным ее результатом стало налаживание отношений с некоторыми казахскими старшинами, в т.ч. с Кульсары и Кулеком, обещавшими содействовать русским властям [4].

Многочисленные посольства, направляемые в Средний жуз в 50-60-е годы, не привели к какому-нибудь укреплению России в этом регионе. Хотя все посланцы отмечали миролюбивое отношение казахов к России. Так, в 1761 году побывавший у Абылая башкир Ш. Абзанов сообщал, что казахи против России «никаких худых предприятий не имеют» [5]. В 1763 году Ураков и Гуляев доносили, что Абылай и Казыбек би «помня еще то, как ... во время Шемяки-хана со всей Средней ордой о бытии в вечном российском подданстве ея и. в. присягал, в котором намерении и ныне непоколебимо стоять желает» [6]. В 1764 году Арапов, а затем Ш. Абзанов, У. Абзанов и М. Утяшев вновь подтвердили отсутствие у казахов Среднего жуза враждебных наме-

рений по отношению к России. В 1767 году башкирские старшины К. Абзанов, А. Курманов и В. Тунгатаров вновь показали, что Абылай не отказывается от покровительства северного соседа. В то же время Абылай умело уходил от попыток сделать его подчинение России действительным. «Превосходя всех современных владельцев киргизских летамы, хитростью и опытностью, известный умом, сильный числом подвластного ему народа и славный в ордах сношениями своими с императрицей российской и китайским богдыханом, Абылай... признавал себе, смотря по нужде, то подданным русским, то китайским, а на самом деле был властитель независимый» [7] - писал о нем А. Левшин.

Тем временем, русско-казахская граница продолжала укрепляться. В 1765 году на границе была устроена своеобразная контрольно-следовая полоса - барьер из жердей и срубленных деревьев, тянувшийся вдоль Пресногорьковской и Иртышской линий, в 10 верстах перед ними. Вторую такую полосу образовали рогатки, поставленные в промежутках между крепостями и редутами на самой линии. Вдоль барьера стояли казачьи пикеты, курсировали - «от маяка до маяка, от станца до станца» - казачьи разъезды.

Новый пик обострения казахско-русских отношений пришелся на 70-е гг. XVIII века, причем казахи, жившие на территории современных Мендыгаринского и Узынокольского районов, оказались в эпицентре вооруженного кон-фликта. В этот период, судя по письменным источникам, территорию современных Мендыгаринского и Узынокольского районов занимали казахи рода керей, подвластные Сагындык-мурзе [8]. Так, в 1761 году в рапорте переводчика Ф.Гордеева коменданту Троицкой крепости говорится, что Сагындык кочевал по реке Обаган [9]. В документах 1768 года также говорится о керейях Сагындык-мурзы, кочующих у Усть-Уйской крепости [10].

В июне 1770 года крупный казахский отряд отогнал табун наземных и казачьих лошадей у Степного редута Ново-Ишимской линии, причём было убито 6 казаков, 3 взято в плен. Отряды казахов появились у Звериноголовской и Пресногорьковской и разрушили зимовья Ново-Ишимской линии, угрожая, собрав 10 тысяч всадников идти «под разные места» Южного Зауралья [11]. Весной 1773 года нападением казахов подверглись отряд новых русских укреплений - редуты Песчаный и Алабужский, станица Озёрная, форпост Селярский, крепость Святого Петра.

Обострение антиколониальной борьбы казахов совпало с восстанием Е. Пугачева, охватившего огромный район - Поволжье, Урал и часть Сибири. Для привлечения на свою сторону большого количества населения Пугачёв назвался именем убитого императора Петра III. Используя недовольство различных групп населения правлением Екатерины II, живущих на этих территориях, Пугачёв выдвинул лозунги: «...вечной вольности, свободы от помещиков, расправы над ними, перехода земли к крестьянам и увольнение от подати на 10 лет».

Весной 1774 года Е.И. Пугачёв из-под Троицкой крепости направил парламентёров казахам, предложив им соединиться и вместе разорить крепости Сибирской линии, запасшись там припасами. В ответ на это крупные силы казахов сосредоточились у Звериноголовской крепости, где ждали восставших. Уже в январе 1774 года отряды казахов разбили Алабугинский редут, сожгли село у Сенжарского редута [25, с. 167]. Кочевники разоряли мелкие укрепления и деревни по укрепленным линиям с вполне определённой задачей. Они сами говорили, что крепостям «ничего сделать не можно», надо вызвать кризис в их снабжении продовольствием, для этого уничтожив его запасы у крестьян и окрестные поселения [12].

Активное участие в военных акциях приняли зять Абылая султан Кудайменде, сын хана Младшего жуза Батыра, кочевавший с подвластными ему аулами родов сарыжетим и шакшак в степном Притоболье, старшины Даутбай-тархан из аргынов, Торткара

и Избасты из кыпчаков, Акжигит, Косдаулет и Балбек из кереев, Саргалдак из уаков. Из Центрального Казахстана на помощь притобольским казахам прибыли отряды другого зятя Абылая - султана Даира, сына Барака.

Летом 1774 года нападения казахов на Уйскую и Ново-Ишимскую линии усилились. Особенно тяжёлой была обстановка в Исетской провинции и Уйской линии, где в крепостях «каждодневно происходят неприятельские приступы, с здешними драки, смертоубийства, захват людей и кроме отгон большого количества скота» [13]. В июне 1774 года казахи полностью разгромили Алабугинский редут, гарнизон редута в полном составе попал в плен к казахам [14]. В этот период повстанцы Пугачева после осады Троицкой крепости ушли в Поволжье, постепенно удаляясь от казахских кочевий, но в то же время на сибирских линиях продолжали циркулировать слухи о пребывании Пугачева в казахских степях. Так, в июне 1774 года попавший в плен беглый драгун Азовского полка Мезенцев утверждал, что «Пугачев, ускользнув в Башкирии от всех войск и перебежав линию, находится в киргизской (казахской -авт.) степи, против Звериноголовской крепости в 50 верстах, вверх по реке Абуге (Обаган-авт.)» [15], т.е. на территории совр. Узынкольского района.

Волнения на линии продолжались длительное время после известий о разгроме Е.Пугачева, отряды кочевников нападали на крепости, редуты и казачьи разъезды. Тем не менее, они не имели реальных сил для противостояния военной экспансии России и вынуждены были мириться с потерей пастбищ, периодически обращаясь к колониальным властям с просьбой разрешить кочевать на них на определенных условиях, диктуемых пограничной русской администрацией.

После смерти Абылая в 1781 году его место занял хан Уали (1781-1819 гг.). В эти годы обстановка в приграничных районах продолжала оставаться спокойной. После смерти Абылай-хана сложились условия для более активного проникновения России на земли Среднего жуза. Жалобы султанов и родоправителей на Уали-хана, адресованные пограничной администрации использовались как удобный повод для включения территории Северного и Восточного Казахстана в состав империи. Более того, правительство рекомендовало поощрять такие обращения и просьбы, подкупать родоправителей наградами, подарками и чинами. Планировалось приобщение казахов к пахотному земледелию, сенокосению и, как следствие, к оседлости. Это позволило бы лучше контролировать их и приблизить население степи к жителям внутренних губерний.

В начале XIX века пограничными властями был предпринят ряд мер военно-разведывательного характера. В 1815 году из Усть-Уйской крепости к верховьям Тургая была направлена экспедиция, состоящая из 1617 человек, в том числе 330 казаков, более 1080 башкир, 100 пехотинцев при двух орудиях, во главе с подполковником Феофила-тьевым. Главной целью этой экспедиции было изучение залежей свинцовой руды и разведывание удобных путей, ведущих к ним. В 1816 году с Иртышской линии была направлена подобная экспедиция под командой И.Шангина из 200 человек и отряд Ф.Набокова из Пресногорьковской крепости, состоящий из 150 казаков. Кроме научных и разведывательных целей, эти экспедиции также демонстрировали военную силу Российской империи и возможность русских войск достичь любой точки Казахстана

Литература

1. Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе с 1758 г., т. 3. - Казань, 1897, -С.741

2. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985, - С.218-219
3. Абдиров М. Ж. История казачества Казахстана / Под ред. Ж.Касымбаева.- Алматы: Казахстан, 1994, - С.96
4. Витевский В.Н. Указ.соч...- С.747-748
5. Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Казахстан в составе России в XVIII - начале XX века. -Алматы, 1981, - С.87
6. Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII - первая треть XIX в. Сборник документов и материалов. Археографическое введение К. Ш. Хафизовой (в соавторстве с В. А. Моисеевым), историческое предисловие, перевод китайских источников и подготовка научного комментария К. Ш. Хафизовой. -Алматы, 1989, ч. 2, - С.37
7. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. -Алматы, 1996, - С.254
8. Муқанов М.С. Из исторического прошлого. -Алматы: Казахстан, 1998, - С.78
9. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). - Алма-Ата: Наука, 1964. -С.624
10. Там же, -С.688
11. Бекмаханова Н. Легенда о невидимке (Участие казахов в крестьянской войне под руководством Пугачева в 1773-1775 годах). - Алма-Ата: Казахстан, 1968. - С.158
11. Там же...- С.165
12. Там же...- С.177
13. История Казахстана древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т.3 - Алматы: Атамұра, 2000. - С.219
14. Бекмаханова Н. Легенда о невидимке...-С.176-177

ҒТФМР 03.19
ӘОЖ 94(574)

АКАДЕМИК ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ФЕНОМЕНИ

Садықов Т.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Еліміз тәуелсіздік алып, дербес мемлекет құрылған сәттен бастап халқымыздың ғасырлар бойғы ұзақ тарихында оның тәуелсіздікке ұмтылған арман-тілегінің, бостандық жолындағы күресінің салмағын бағамдау, сол ұлы тарихтың қатпарларын қайта қопарып, тарихи шындықты қалпына келтіру, осы бағыттағы жүйелі зерттеулердің нәтижесі ретінде халықтың жаңаша тарихи санасын қалыптастыру - біздің бүгінгі рухани өмірімізде жүзеге асырып жатқан аса маңызды қызметіміз.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстандағы тарих ғылымы дамуының белестері мен жеткен жетістіктері атақты ғалым, ғылымды ұйымдастырушы, танымал қоғам және мемлекет қайраткері, отандық тарихшылардың көшбасшыларының бірі академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың есімімен байланысты.

1953 жылы ҚазМУ Тарих факультетін үздік бітірген жас маман Қостанай педагогикалық институтында ғылыми-оқытушылық қызметін бастады. Осы кездің өзінде Қостанай өңіріндегі азамат соғысы, ұлт-азаттық қозғалыстары мәселелерімен айналыса жүріп, зерттеушілік талантымен, ғылымға деген таудай талабымен көзге түсіп, Алматыдағы Партия тарихы институтына жұмысқа шақырылды.

Аталған ғылыми мекемеде жас ғалым ғылымдағы өз соқпағын тапты. Сектор басшысы П.М. Пахмурныйдың кеңесімен жас ғалым Ұлы Отан соғысы тарихын зерттеуді қолға алды. 1964 жылы «Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны» деген атпен алғашқы монографиясы жарық көрді. Осы еңбегінде автор алғаш депортация тақырыбын көтерді. Қазақ даласына жер аударылғандардың тарихи тағдырына қатысты кесек және тұжырымды пікірлер білдірді.

Сөйтіп, Манаш Қабашұлы аз уақытта Одақ көлеміндегі Отан соғысы тарихының көрнекті маманына айналып, айтулы оқиғаның 30 жылдығына арналған «На защите Советской Родины» атты ұжымдық еңбектің авторы атанды. Бұл қиындығы мен қызығы қатар жүретін ғылымның соқпағына түскен ғалымның осы тақырыптың майталманы ретінде Отан қорғау, оның тарихнамалық мәселелеріне шындап ден қойғандығын көрсетті.

1969 жылғы 4 маусымда Мәскеудегі КОКП Орталық Комитеті жанындағы марксизм-ленинизм институтының Ғылыми Кеңесінде профессор С. Бәйішевтің ғылыми жетекшілігімен «Қазақстан Коммунистік партиясы Ұлы Отан соғысы жылдарында» тақырыбында қорғаған докторлық диссертациясының ғылыми жаңалықтары мәскеулік ғалымдарды да таңқалдырып, өзінің ғалым ретіндегі тұлғасын бірауыздан мойындатты. Ол, ең бастысы, Қазақстаннан майданға, тыл армиясына алынғандардың саны екі млн. жуық екендігін айтып, шығыстағы ұлттық аймақтар генофонының әлсіреуіне тигізген әсерін ғылыми тұрғыдан тың деректермен дәлелдеп берді. Сонымен қатар партия құрылысында да көптеген жаңа тұжырымдамалар жасалды. Жас ғалымның замана ызғарынан қаймықпай айтқан сол уақыттағы теориялық пікірлері бүгінде көптеген зерттеулерге арқау болғандығы ақиқат.

Ғалымның өз зерттеуінде көтерген мәселесінің бірі - кеңестік саясаттың салқынымен қордаланып қалған ұлт мәселесі еді. Ол соғыс жылдарында тыл жұмысына қазақтан адам алынуына арнайы тоқталып, 1916 жылғы патшаның маусым жарлығындағыдай жергілікті халықтың мүддесімен санаспаушылықтың орын алғандығын батыл көрсеткен еді. Еңбекке жарамды азаматтардың жаппай мобилизацияға ілінуі салдарынан ауыл шаруашылығындағы ауыр еңбекке қариялар мен әйел бала-шағалардың жегілуі патриоттық ұлтшылдықтан гөрі шарасыздықтан туғандығын ғалым кеңестік тарихнамада алғаш рет көрсетіп, мәскеулік әріптестерінің назарын аударды.

Партияның қатаң бақылауындағы тарих ғылымының «белгіленген шеңберінен» аса шығып, ғылыми дәлдік, объективтілік, шыншылдық принциптеріне сүйенген мұндай батыл да қайратты ойлар білдіру - заманындағы шын ерлік еді.

Келесі жылы тарих ғылымының докторы М.Қозыбаевтың «Қазақстан -майдан арсеналы» атты монографиясы жарық көрді. Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеуде ерекше орын алатын бұл еңбегі үшін Қазақстан Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы сыйлығының лауреаты атанып, аталған монография бүкілодақтық байқауда сол жылғы шыққан еңбектердің ең таңдаулысы деп танылды.

Аталған еңбегінде автор қазақ сахарасының байлығы да, еңбек ресурстары да, малы да, жаны да майдан жолына сарп етілгенін жан-жақты көрсетті. Өзінің ғылыми тұжырымдарымен, ғалымдық батылдығымен жазылған бұл еңбек одақ көлемінде тарихнамаға елеулі үлес болып енді.

1970 жылы Х Халықаралық тарихшылар конгресінде Манаш Қозыбаев қазақтардың Отан қорғауға қатысуының тағылымдары туралы баяндама жасап, соғыстың сабақтарын түйіндеді.

Ғалым қарымының тұсалуы 1973 жылы Зоя Голиковамен бірлесіп жазған «Золотой фонд партии» (Из опыта кадровой политики КПСС) атты кітабынан кейін басталды. Себебі еңбектің тарихнамасында көрсетілгендей 1928-1958 жылдардың аралығындағы партияның кадр туралы ұстанымдарының қағаз жүзінде ғана қалып отырғандығы ашық айтылып, ұлттық кадрларға деген қоғамды жайлаған сенімсіздік, партияның іс жүзіндегі кадр саясатындағы олқы тұстары көрсетілген-ді. Міне, осындай шындықтың ғылыми тұрғыдан дәйектелуі республикалық партия басшылығының тарапынан жас ғалымның қудалануына түрткі болды.

Замана ызғарына төтеп бере алмаған Манаш Қабашұлы ғылым ордасынан кетіп, Алматы мал дәрігерлік институтынан пана тапты. Енді ғалым аталған жоғарғы оқу орнында шәкірт тәрбиелеумен қатар қоғамдық жұмыстардың көрігін қыздырды.

Манаш Қабашұлының ғылыми ізденістері 1974 жылдан бастап Қазақ Совет энциклопедиясына басшы болып келуімен одан әрі жанданды. Кейін дәстүрге айналған Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, академиктер С. Бейсембаев пен Ә. Қайдаров, корреспондент-мүшелер М. Балақаев, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев және т.б. арнап өткізілген кездесулер энциклопедия ұжымын рухани сілкіндіріп, аталған мекеменің беделін өсірді. Қазақтың ұлт жанашырларына арналған энциклопедиялар, қазақыландырылған, ұлттық рухпен мазмұндалған тақырыптық энциклопедиялардың негізі қаланды.

Ғалымның ұлтжандылығын көрсеткен тағы бір қыры - 1983 жылдың 9 тамызында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросында «Қазақ КСР» Қысқаша энциклопедиясына А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Шоқай және т.б. қазақтың арда туған арыстарының өмірбаянын енгізу туралы мәселе қоюы еді. Өкінішке орай, Манаш Қабашұлының ол кездері жазу түгілі, есімдерін айтуға тиым салынған қазақтың біртуар перзенттерінің атын жаңғырту ниетін партия басшылығы өткізбей тастады. Осылайша Қазақ Совет энциклопедиясы Манаш Қабашұлы басшылық еткен тұста соны бір белестен өтіп, кемел шағына жетті.

1986 жылы ҰҒА Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бөлім меңгерушісі, көп кешікпей осы айтулы ғылыми-зерттеу мекемесінің директоры болып тағайындалған Манаш Қабашұлы одақ деңгейінде танылған ғалымдығымен қоса ғылыми жұмыстарды ұйымдастыру ісінде де мол тәжірибе жинаған кәсіби басшы болып қалыптасқан болатын. Сөйтіп 1987 жылғы ақпанда «ақтаңдақ» термині алғаш рет қолданысқа түсті. Оның қолдану аясы бірте-бірте кеңейіп, Отан тарихының көптеген кезеңдерін қамти бастады.

Бұл жерде назар аударарлығы: тарихтағы ақтаңдақ дейтін құбылыстың ішкі мәні мен туу себептерін діттей келгенде, сонау патшалы Ресейдің отаршылдары мен кейінгі тоталитарлық тәртіпті енгізген большевиктердің саясаты сөз жүзінде бір-біріне қарама-қарсы деп жарияланған. Алайда жергілікті халықтардың өткен тарихын бұрмалауға және ұлттық сана-сезімі ояна бастаған зиялы өкілдерін қудалауға келгенде әлгі екіұдай жүйенің көзқарастары мен тәсілдері жымдасып, ара-жігі жойылып кететіндігін Манаш Қабашұлы көптеген тарихи фактілермен көрсетті.

«Тарихтың ащы сабағы» деген басылымда Манаш Қабашұлы күн тәртібіне социалистік ұлт, жұмысшы табы, шаруа, социалистік интеллигенцияның қалыптасуы, мәдени мұра, сабақтастық дәстүрдің үзілісі, әкімшілік туралы теориялық тұжырымдамалар қойды. Сол сияқты автор ақтаңдақтар қатарында қазақ халқының этногенезі, қазақ халқының жоңғарларға қарсы ұлт-азаттық қозғалысы, ұлттың көне мәдениет тарихы, Қазақстанның Ресейге қосылу тарихы, көшпенділер өркениеті, қазақ халқын күшпен отырықшыландыру әдістері мен шежіре мәселелерін жатқызды. Кеңестік дәуірдің құрдымға кетіп бара жатқандығына көз жете бастаған тұста тарихшылар әулетіне көсемдік еткен Манаш Қабашұлы Қазақ мемлекеттігі, отаршылдық жүйе, геноцид туралы алғашқы идеяларды алға тартты.

Манаш Қабашұлы бастаған институт ұжымы Ресей Ғылым Академиясы Тарих институтымен бірлесе отырып, Орта Азия мен Қазақстанда кеңестік күштеп ұжымдастыру саясатын тарих таразысына қайта салды. Бұл зерттеу жұмысының нәтижесі «История СССР» журналында (1990, № 7) М. Қозыбаев бастаған авторлық топтың «Казахстанская трагедия» деген атпен жарық көрді. Ол бұл ғылыми нәтижемен шектелмей, күштеп ұжымдастыру, байларды тәркілеу, ашаршылық кезеңіндегі берілген біржақты жеке басқа табыну идеологиясынан туындаған бағаларды қайта қарауды Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңес Президиумының алдына қойды. Өзі арнайы

құрылған мемлекеттік Комиссияны басқарып, тұңғыш рет Кеңес елінің тарихында Сталиннің, Кеңес өкіметінің күштеп ұжымдастыру саясаты этноцид саясаты деп бағаланды. Мұндай саяси бағаның берілуі қазақ тарихының тағы бір «ақтандақ» беттеріне зерттеушілердің жаңа бір шоғырының назарын аудартты.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мұрындық болып Алматы қаласында 1990 ж. 27-28 шілдеде «Национальные движения в условиях колониализма: Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ» атты Бүкілодақтық дөңгелек столдың ұйымдастырылуы шығыс халықтардың отарлық саясатқа қарсы азаттық қозғалысының қайта зерделенуіне түрткі болды. Тарихшылардың осы бас қосуында Ресей отаршылдық саясаты талданып, ұлт-азаттық қозғалысының ортақ заңдылықтарын ашу, оларды әлемдік азаттық қозғалысының құрамды бөлігінде қарауға алғашқы талпыныстар жасалды.

Осы алқалы жиында Манаш Қозыбаев: «Значительно меньше внимания в исторической науке уделялось борьбе народов нашей стране. Это привело к тому, что до сих пор не создана цельная, правдивая, подлинно научная концепция освободительной борьбы народов восточных многонациональных регионов. Во многом сложившаяся ситуация объясняется тем, что развитие историографии ... было многократно грубо прервано и нарушено» деп мәселені зерттеуге жаңа әдістемелік ізденістердің қажеттілігін көрсетіп, тақырыпқа қатысты тарихнама мен деректанудың іргелі мәселелерін көтерді.

Тәуелсіздіктің алғашқы лебінің білінуімен бірге Манаш Қабашұлы ұлт тарихының жоқтаушысы ретінде ұзақ уақыт іштен тынып, бір мезетте атқылаған жанартаудай Отан тарихының теориялық-әдіснамалық мәселелерінің түйткілдерін жайып салды.

Ғасырлар тоғысындағы жол айрықта кейінгі ғұмырының қалай сабақтасатынын анық айқындаған ол өзінің азаматтық ұстанымын былайша жеткізді: «Мен рухани адалдықты, тазалықты жақсы көремін. Кейде мені шалып жыққысы келетіндердің: «Сен баяғыда коммунистік идеологияның жырын жырлаушы едің ғой?», - деп соқтығатыны бар. Менің сол тырнақ астынан кір іздегендерден екі айырмам бар: бірі - сол шала, дүмбілез кезіміздегі болғанды мойындай білу; екіншісі - жаңа заманға риясыз еңбек ету, сүрініп барып тік тұру. ...Мен де пендемін, пендешілік жасаған кезім де болған. Бірақ әрқашан да, тіпті сол заманның өзінде мен тазалық үшін еңбек еттім». Өзінің осындай өмірлік ұстанымын пір тұтқан академик бар күш-жігерін елі мен жерінің тарихын қайта саралауға арнады.

Ғалым ағамыздың үзеңгілес серігі, т.ғ.д., профессор Кеңес Нұрпейіс осы егемендікті алған тұстағы зиялылар арасындағы жағдайды былайша суреттеп, баға береді: «Ал, кеңестік кезеңде білім алып, тарихшы болып қалыптасқан әріптестеріміз шығармашылық дағдарысқа ұшырады. Мұның басты себебі тарих ғылымы саласындағы идеологиялық құлдық психологияның біразға дейін өз күшінде болуында еді. Біртіндеп кәсіби тарихшылардың белгілі бөлігі бұл дағдарыстан құтылып, Тәуелсіз Қазақстанның шындыққа сай тарихын жазуға кірісті. ...Осы жылдары Манаш Қабашұлы өзінің жеке жүргізген жан-жақты, әрі терең зерттеулері арқылы және кең көлемді ғылыми-ұйымдастырушылық қызметі нәтижесінде республика тарихшыларының көшбасшысына айналды».

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында академик Манаш Қозыбаев жаңа сипаттағы Қазақстанның азат тарихының жаңа тұжырымдамасын жасауға өз зерттеулері арқылы салмақты ой-тұжырымдар қосты. Оның ішінде «История и современность», «Ақтандақтар ақиқаты», «Жауды шаптым ту байлап», «Тарих зердесі», «Қазақстан на рубеже веков: размышления и поиски», т.б. сынды еңбектерін атауға болады.

Аталған туындыларында академик қазақтардың әлемдік өркениетке қосқан үлесі мен далалық өркениеттің жаңа қырларын айқындады; Қазақстанның Ресейдің отарына

айналу үдерісі кезеңдерін, түрлерін қазақ халқының ұлттық мүддесі тұрғысынан қарастырды; патшалы Ресей мен Кеңес Одағы жылдарындағы ұлт-азаттық қозғалыстар мен қарулы көтерілістердің ортақ белгілері мен аймақтық ерекшеліктерін зерттеді; қазақ зиялыларының орнын анықтап, тұғырына қондыратын әдіснаманың қалыптасуына үлес қосты; Кеңес Одағы жылдарындағы саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеуге, осы арқылы олардың құрбандарын ақтау ісіне еңбек сіңірді; күштеп ұжымдастыру мен қазақ шаруаларын зорлап отырықшыландыру тарихы мен қасіреті салдарларын ашу ісіне ат салысты, сонымен бірге Қазақстанның арғы-бергі тарихының зерттелу жағдайын зерделеді.

Қайта құрудың салдарынан қоғамдық санадағы жібі бастаған тоңның лебімен ғалым ХХ ғ. соңындағы көтерген соны мәселелерін әрі қарай індетте зерттеуіне мүмкіндіктер ашты. Соның бірі - Алматы қаласында 1990 жылы Бүкілодақтық дөңгелек үстелде көтерген ұлт-азаттық көтерілістің әдіснамалық мәселелері.

Манаш Қабашұлы 1994 жылы жарық көрген «Жауға шаптым ту байлап» публицистикалық жанрда жазылған мақалалар жинағында ұлт-азаттық көтерілістің әдіснамалық мәселелерін кеңінен жазды. Жинақтағы «Ұлт-азаттық қозғалысының белестері» деген мақаласында «отаршылдық», «ұлт-азаттық қозғалысы», «ұлт-азаттық революциясы», «Отан соғысы» сияқты бұрын Отандық тарихы ғылымында көтерілмеген ұғымдарға тоқталып, олардың ішкі мазмұны мен сабақтастығына талдау жасай отырып, оның түрлерін жіліктей келе, орыс империялық отаршылдығы - отарлау жүйесінің ең арзан, жабайы түрі екендігін дәлелдеді. Ғалым өз зерттеуінде қазақ даласындағы азаттық қозғалысы - әлемдік ұлт-азаттық қозғалысының, дүниежүзілік отарлық жүйеге қарсы күрестің құрамдас бөлігі, бұл да бір әдіснамалық тұрғыдан қарастыратын мәселе деп түйеді.

Ғалым тың әдіснамалық пікірлер айта отырып, азаттық жолындағы көтерілістерді тұтас қарастыру керектігін көтерді. Бұл әдіснамалық көзқарастың күштілігі ұлтты, оның отаршылдықпен күресін біртұтас етіп қана емес, бір сипатты, бір мақсатты екендігін көрсетуде. Ұлт-азаттық қозғалысы мен қазақ-қалмақ арасындағы Отан соғысының түбірлестігі, бір-біріне ұласу заңдылығы, олардың арасындағы диалектикалық даму заңдылығы тұңғыш рет тарихи әдебиетте көтерілді. Міне, осындай түйіндерді шешіп барып автор азаттық қозғалыстың белестерін көрсетті, классификациялады. Тәуелсіздігіміздің 33 жылдығы қарсаңында академик Манаш Қабашұлының уақытында Отандық тарих ғылымының теориялық-әдіснамалық бағыттарын көрсеткен сындарлы тұжырымдарының әлі де өміршеңдік танытып отырғандығы анық көрінді.

Соған қарамастан, Қазақстан Республикасының 33 жылдық тәуелсіздік тарихында Отандық тарихты зерттеу мен оқытудың басты тұжырымдамасы мен бағыттары қалыптасып, бір ізге түсті деп айтуға негіз бар. Оның ішінде:

- тарихи зерттеу әдіснамасының негізгі қағидасы әлемдік өркениет талаптарына сәйкес ұлттық мүдде, қоғамдық бірлікті қалыптастыру ұстанымы орнықты;
- тарих бетіндегі беймәлім немесе бұрмаланып келеген «ақтаңдақтар» ашылып, тарихи зерттеу шынайы, ғылыми сипатқа ие болды;
- таптық, коммунистік идеологияның қыспағымен жасырын болып келген мұрағат құжаттары жария болып, зерттеушілердің қолына тиді. Соның арқасында кеңестік дәуірдің ащы шындығы көпшілікке мәлім болды;
- жаңа ғылыми тұжырымдаманың негізінде қазақ этносы мен қазақ мемлекеттігінің көне дәуірден бастап тәуелсіздік кезеңіне дейінгі қалыптасу және даму сабақтастығын жүйелі түрде жеткізу мүмкіндігі туды;
- ұлттық сипатқа ие болған отандық тарихты оқыған жас ұрпақтың санасындағы ұлт тарихына деген сенім, мақтаныш психологиясы қалыптаса бастады.

Тәуелсіздікке қолымыз жеткен сонау 1991 жылдардың басында шығармашылық еркіндік, пікір алуандығы шындыққа айналған шақта азат елдің тарихының жаңа парақтарын толтыруда академик М.Қозыбаев басшылық жасаған Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты қыруар жұмыс атқарды. «Тарих туын желбірете ұстау - біздің азаматтық парызымыз» деген еді Манаш Қабашұлы.

Тәуелсіздіктің туы нық желбіреген қазіргі кезеңде ұлт ұранын алғашқы көтеріп, тарихи сана-сезімді қалыптастырудың іргетасын қалаған біртуар азамат, тарихшы-ғалым Манаш Қозыбаевтың арман-тілегі, мақсаты толық жүзеге асатынына біздер, шәкірттері, бүгінгі ұрпақ сенімді.

ҒТФМР 03.19
ӘОЖ 94(574)

С. БРАЙНИН ЖӘНЕ Ш. ШАФИРОНЫҢ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНА КӨЗҚАРАСЫ

Күзембайұлы А.

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті

Сыбан А.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті

Аннотация: Статья посвящена научному анализу первого научного труда по истории Алашского движения в Казахстане. Авторы С. Брайнин и Ш. Шафиро в книге под названием «Очерки по истории Алаш-Орды» освещают историю национального движения и подвергают критике политические идеи Алаш-ординцев с марксистских позиции. В статье, с точки зрения современных методологических установок, доказывают не состоятельность оценки деятельности национальных патриотов начала XX века С. Брайнин и Ш. Шафиро.

Ключевые слова: Алаш, национальные движения, марксизм, революция, классовая борьба, казахский аул, алашская интеллигенция.

Annotation: The article is devoted to the scientific analysis of the first scientific work on the history of the Alash movement in Kazakhstan. The authors are S. Brini N. and S. Shafiro's book entitled "Essays on History and the Alash Horde" highlights the history of the national movement and criticizes the political ideas of the Alash Horde from a Marxist position. In the article, from the point of view of modern methodological guidelines, they prove the inconsistency of assessing the activities of national patriots at the beginning of the twentieth century, S. Brini N. and Sh. Shafiro.

Keywords: Alash, national movements, Marxism, revolution, class struggle, Kazakh village, Alash intelligentsia.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыс отандық тарихнамада өз бағасын әлі де толық ала алмай отыр. 1905 жылғы бірінші орыс революциясынан кейін қазақ ұлттық зиялылар тобы саяси партия құру мәселесін қолға алды. «Алаш қозғалысы» идеясы аясында «Алаш партиясы» құрылып, «Алаш автономиясы» жарияланды және осы мемлекеттік құрылымды басқаратын «Алашорда үкіметі» жасақталғаны баршамызға мәлім.

Қазақ ұлтын бір мемлекеттің шаңырағына ұйыстыруды мақсат еткен Алаш-орда үкіметі 1907 жылы құрылып, 1920 жылға қарай дербес мемлекеттік құрылым ретінде біржола өмір сүруін тоқтатты. Дегенмен де алаш зиялылары жаңа большевиктік идеяларды мәжбүрлі түрде мойындай отырып өз халқына қыз-мет етуді мақсат етті. Олардың дені Кеңес үкіметінің мекемелерінде белгілі бір лауазымды жұмыстарды атқара жүріп қазақ халқының мүддесін көздеді.

Большевиктер партиясы оларды өз мақсаттарына пайдалана отырып, оларға сенімсіздік танытты, реті келген жерде олардың белді де белсенді тұлға-ларын құртып жіберудің амалын қарастырды. 30 жылдары, кезінде өздеріне қарсы тұрған саяси топтармен, күресудің жаңа белесі басталды. Баспасөз бетінде ақпараттық шабуылдар ұйымдастырып, олардың саяси тұғырнамасын теріске шығару мақсатында арнайы кітаптар шығара бастады. 1935 жылы С. Брайнин мен Ш. Шафиро жазған еңбек жарық көрді [1]. Кітап негізгі бес бөлімі Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің әрекетіне теріс баға бере отырып жазылса, қалған бөлімдерінде зерттеу нысанына арналған құжаттар орын алды. Кітаптың алғашқы бөлімінде алаш қозғалысының бастауына көңіл аударылып, 1905 жылға дейінгі қазақ ауылының әлеуметтік-экономикалық жағыдайына тоқталады.

Келесі бөлім толығымен 1916 жылғы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысына алаш арыстарының көзқарасын сынайды. «С первых же дней империалистической войны алашская интеллигенция вкуче с мусульманской фракцией Государственной подняла голос в защиту интересов российского империализма. Ее представители участвовали на съезде «представители мусульманских общественных организаций», созванном в декабре 1914 г. в Петрограде по инициативе мусульманской фракции для выработки мер по оказанию по мощи раненым воинам. Алашская интеллигенция деятельно осуществляла решения этого съезда» - деген А. Аршаруни мен Х. Габидулин кітабынан үзінді келтіреді [2]. Өз тарапынан «Не ограничиваясь только вопросами материальной и моральной помощи царизму в ведении войны, алашская интеллигенция проявила инициативу в постановке вопроса о привлечении казакских трудящихся в царскую армию и на страницах печатного органа «Казак» развертывает для этой цели широкую кампанию» [3] - деп жазады.

Үшінші тарау 1917 жылдың ақпан-қазан айлары аралығындағы Алаш қозғалысының кейбір әрекеттерін баяндауға арналған. «При Временном правительстве, выступая открыто в качестве приказчиков российской империалистической буржуазии, лидер алашского движения не замедлили открыто показать себя в роли патентованных палачей казакских трудящихся масс» [4] - деп алашордашыларды кіналайды. Расында да алаштықтар алғашында Уақытша үкіметті қолдады. Олар жаңа құрылатын үкімет қазақ халқына автономия береді деп үміттенді. Тіпті олар революцияға қарсы тұратын ұлттық милиция құрғандығы да тарихқа мәлім. Бірақ бұл әрекеттердің бәрі қазаққа қарсы емес, керісінше халқымыздың ұлттық мүддесін көздегеннен туған әрекеттер.

Кітаптың төртінші тарауы «Алаш Орда» үкіметінің ұлттық, революцияға қарсы әрекеттерін әшкерелеуге арналады. Алаш үкіметінің таптық сипатын талқылай келе авторлар «Деятельность «правительства» Алаш-Орды является яркой иллюстрацией к сталинскому определению характера борьбы так называемых окраинных «правительств» против Октябрьской революции. Тов. Сталин писал в статье «Октябрьский переворот и национальный вопрос»: борьба окраинных «правительств» была и остается борьбой буржуазной контрреволюции против социализма. Национальный флаг пристегивается к делу лишь для обмана масс, как популярный флаг, удобный для прикрытия контрреволюционных замыслов национальной буржуазии». «Правительство» Алаш-Орды, организованное и руководимое партией «Алаш», являлось исполнительным органом националистической контрреволюции, органом народной измены и предательства, феодално-байской реакции, органом подавления малейших проявлений борьбы казакских трудящихся за свое освобождение. С первых же шагов своей деятельности «правительство» Алаш-Орды примкнуло к самой махровой российской белогвардейщине и в союзе с ней боролось против Октября» [5] - деп жазды. Әлбетте, Қазақстанда ХХ ғасырдың басында таптық төңкеріс жасайтындай күштердің болмағандығы рас. Егер қазақ ұлтынан шыққан жұмысшылар саны мардымсыз болса,

елдегі аз ғана орыс пролетариатының «сойылын» Алаш үкіметі неге соғуы қажет. Ұлттық үкімет халықтың әлеуметтік топтарының бірін таңдамай біртұтас елдің ұлттық мүд-десін көздеуі заңды құбылыс. Бұл жерде авторлардың Алаш үкіметін сынауын орынсыз деп ойлаймыз.

Соңғы тарау Алаш қозғалысына, Алаш үкіметінің қызметіне, алаштың кейбір қайраткерлеріне баға беру мәселесіне арналған. «Идеализация прошлого алашского движения пытается путаницей, извращением, а порою и прямо алашордынским пониманием экономики и классовой структуры дореволюционного казанского аула. В одних случаях мы сталкиваемся со взглядами, которые грешат явной переоценкой развития капитализма в ауле.

При этом алашская интеллигенция представляется выразительницей интереса в казакской буржуазии, а последняя изображается как буржуазия довольно зрелая и оформленная, отпочковавшаяся от феодальных элементов и противостоящая им по своему классовому положению» [6]-дей келе авторлар белгілі тұлғалар жөнінде теріс пікірлер білдіреді. Алайда бұл еңбек жарық көрісімен саясаткерлер мен тарихшылар арасында пікір-талас туғызды. Авторлардың бір тобы кітап авторларын мадақтап, жағымды пікір білдірсе, екіншілері авторлардың сыни көзқарасына өкініш білдірді.

Кітаптың бүгінгі методологиялық тұрғыға қайшы келетіндігіне қарамастан оның деректік базасы бүгінгі тарихшыға берері баршылық. Шығарманың қосымша бөлімінде Алаш қозғалысы мен Алашорда қызметінің объективті қырын ашатын құжаттар енген болатын.

Атап айтсақ, Қарқаралы петициясы, «Алаш» партиясының бағдарламасы, уездік және облыстық съездердің қаулылары, Орынборда өткен ІІ жалпы қазақ съезінің шешімі, Алашорда үкіметінің телеграммалары, Сібір үкіметімен байланыстары туралы құжаттар бүгінгі зерттеушіге пайдасы тиері белгілі. Бұл құжаттарда Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің демократиялық ұстанымдарын айқындайтын мәселелер көрініс тапқан еді.

Кітапты маркшыл тарихшылар да сынға алды. Шығарманың құрылымы сол кезде қалыптасқан ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудегі маркістік-лениндік ұстанымдарға сәйкес келді. Осыған байланысты авторлар Ресейдің еуропалық бөлігіндегі жұмысшылар қозғалысы мен ұлттық күрестің айырмашылығын ескермеді. Қозғалыстар тарихын зерттегенде олар әдістер мен талдаудың әртүрлігін түсінбеді. Сондықтан зерттеу барысында тарихи дәйектерді бұрмалауға мәжбүр болды.

Қазақ жеріндегі әлеуметтік-экономикалық ахуалдың ерекшеліктерін ескермей авторлар «скалькировали формы классовой борьбы российского пролетариата и крестьянства на национально-освободительное движение казахов начала XX в. Отсюда следовало примитивное толкование таких понятий как «байство» - это «класс с типичными для него феодальными чертами» и алашской интеллигенции как «пресмыкающейся перед российским империализмом» [7]-деп жазды сыншылар. Қазақ өлкелік партия комитеті бюросының шешімімен кітапті таратуға тиым салынып, оның редакторы И. Вангқа қатаң сөгіс жарияланды.

Әдебиет

1. С. Брайнин, Ш. Шафино. Очерки по истории Алаш-орды. Казакстанское краевое издательство, Алма-Ата 1935, 149 стр., ц. 3 р. Под редакцией Н. Н. Ванага.
2. Х. Габидулин Очерки панисламизма и пантюркизма в России. Изд. «Безбожник», 1931. 50 бет.
3. С. Брайнин, Ш. Шафино. Очерки по истории Алаш-орды. Казакстанское краевое издательство, Алма-Ата 1935. 35 бет
4. Бұл да сонда. 50 бет.
5. Бұл да сонда. 61 бет.

6. Бұл да сонда. 87 бет.

7. К. Нурмагамбетова. Движение Алаш и Алаш-Орда. Историография проблемы. 1920-1990-е гг. XX века.

МРНТИ 03.61.91

УДК 94(574):930.2

YESIM BAIGASKIN. BIOGRAPHY OF A PERSONALITY IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF ALASH (1893 - 1937)

Mukanova G.K.

Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty

Аңықтама. Мақалада Қазақстан тарихында, республиканың жоғары білімінде елеулі із қалдырған Солтүстік Қазақстанның Алаш қайраткерлері, Алматы зооветеринарлық институтының ректоры (директоры) есім Байгаскин туралы мұрағаттық деректер келтірілген. Ол туралы материалдар Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының, ҚР ҰҚК АМА қорларынан жаңа тұжырымдамалық ұстанымдардан зерделенді. Алаш қайраткерлерінің өмірбаяны мен мұрасын қайта жаңғырту аясында ұлттық зиялы қауымның лайықты өкілдерінің есімдерін Отан тарихы жылнамасына қайтару, тарихи персонология тұрғысынан бұрын белгілі болған фактілерді толтыру маңызды.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, Алаш, оңалту, редактор, сөздік, ректор.

Аннотация. В статье приведены архивные данные о деятеле Алаш из Северного Казахстана, оставившего заметный след в истории Казахстана, высшего образования республики, ректоре (директоре) Алматинского зооветеринарного института Есиме Байгаскине. Материалы о нем из фондов Центрального государственного архива Республики Казахстан, СГА КНБ РК изучены с новых концептуальных позиций. В контексте реконструкции биографий и наследия деятелей Алаш, немаловажно вернуть в анналы отечественной истории имена достойных представителей национальной интеллигенции, восполнить ранее известные факты в плане исторической персонологии.

Ключевые слова: история Казахстана, Алаш, реабилитация, редактор, словарь, ректор.

Abstract. The article presents archival data on the Alash figures from Northern Kazakhstan, who left a noticeable mark in the history of Kazakhstan, higher education of the republic, rector (director) of the Almaty Veterinary Institute Yessim Baigaskin. Materials about him from the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the CAA of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan have been studied from new conceptual positions. In the context of the reconstruction of the biography and heritage of Alash figures, it is important to return to the annals of national history the names of worthy representatives of the national intelligentsia, to fill in previously known facts in terms of historical personology.

Key words: history of Kazakhstan, Alash, rehabilitation, editor, dictionary, rector.

Introduction. For a long time, materials about the figures of the Alash northern region were not available. In Independent Kazakhstan, after the declassification of archives, there was an opportunity to present the facts found at the moment about her repressed relative, who should be proud of. **Discussion.** There are practically no monographs on the biography of E.Baigaskin; the study of his journalism is to be done.

Results. Eсим received his primary education at the aul school of the famous educator Akhmet Zhanturin (Zhantalın), or Ayyrtau district. In 1914-1918, he continued his studies at the Omsk Gymnasium, was a member of the Birlik youth organization. On April 5-13, 1918, in Omsk, he participated in the First Congress of Alash Youth and became a member of the Zhas Azamat organization. Participates in the Alash Committee for the Akmola region. From 1919 to 1923, he worked in the Akmola regional executive Committee. Inspector of the Kyrgyz (Kazakh) section, an employee of the department. In 1924, he entered the Economics department of

the Central Asian University in Tashkent. As it turned out, Narkom S. Sadvokasov was informed about his fellow students. and he had to petition not to be expelled for false slander (1. F. 755. Op. 1. D. 89. L. 14).

Photo 1. Yesim Baigaskin (sitting) in the editorial office of "Ak Zhol". Tashkent, 1925. (1. F. 755. Op. 1. D. 89. L. 14).

As a result, scholarships were restored to Baigaskin, Sadykova and Ismagulov (1. F. 755. Op. 1. d. 68. LL. 70-71). Yesim graduated from the Economics Department of the SAGA in 1928. In Tashkent, E. Baigaskin collaborated with the editorial office of the newspaper Ak Zhol, was the editor of this popular Alash newspaper (1925). His editing experience served him during the Almaty period: after being dismissed from the post of director of AZVI, he got a job at KazGosIzdat as an editor.

Photo 2. Yesim Baigaskin (left) and J. Aimauytov. Tashkent, 1925

While still a student, Baigaskin got a job as a teacher at KAZINPROS in Tashkent. As a result of joint work with other Alash figures, in 1925 in Moscow, the «Kazakhsha-oryssha tilmash» («Kazakh-Russian Dictionary») was published, co-authored with M. Buralkiev, A. Baitasov, G. Dauletbekov and M. Sarsenbaev, under the leadership of K. Kemengerov.

Photo 3: Activist Alash Akhmet Zhantelin, teacher of E.Baigaskin

In April 1925, Yesim Baigaskauly was among the organizers of the First Congress of aul sobcours of the newspaper Ak Zhol in Tashkent; he invited his teacher, Akhmet Zhantalin, to the forum. They gave the floor to A. Zhantalin twice. He shared the deplorable state of aul farms in Tonkeris, Beinetskora and Kyzylasker districts. After Zhantalin, the conference ended with a closing speech by Yessim Baigaskin [2. Ak zhol. No. 559.13 April 1925].

Photo 4. Sitting: from left to right - J.Aimauytov, Khasengali, Sh.Tokzhigitova, K.Kemengerov, E.Baigaskin. There are: G.Dauletbekov, H.Abylaev, S. Balaubaev, unknown. Tashkent, «Ak Zhol» on May 5, 1925

After the end of the SAGU, E.Baigaskin worked in the Central Bureau, the district executive committee as a response worker. After his first arrest, Baigaskin moved to Shymkent

(Kaplanbek) in 1932, and in 1934 moved to Alma-Ata, taking up the position of director of the AZVI (veterinary Institute). The case is kept in the funds of the Central State Administration of the Republic of Kazakhstan [Central State Administration of the Republic of Kazakhstan. F. 1997. Op. 1. D. 61 A. Minutes of meetings of the Academic Council of the Institute. September - December 1938 Scientific part. On 73 sheets]. It contains a «Certificate of the Institute» for 1935. The position and surname of the head are indicated below it: Director ZVI Baigaskin [1. Central State Administration of the Republic of Kazakhstan. F. 1997. Op. 1. D. 61 A. L. 12]. Thus, Baigaskin Yesim was first arrested in Kaplanbek (an agricultural station near Tashkent) on September 17, 1930, and was interrogated [3. SGA KNB RK. F. 9. Op. 1. Arch. No. 306. L. 1-58]. In Alma-Ata, he will work as the director of the AZVI for two years. According to M.Koigeldiev, in 1927 E.Baigaskin was seen on the territory of the Oktyabrsky district of North Kazakhstan region [4. Koigeldiev, 2009: 146]. What was the basis for the second arrest of E.Baigaskin in 1937? A false accusation that he was a member of the «pan-Turkist organization of the USSR» [5. RGASPI. F. 17. Op. 171. D. 316. L. 195-224]. [6. BD «Victims of political terror in the USSR»; Information of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan for Almaty. Ministry OF Internal Affairs OF THE Republic OF Kazakhstan].

Conclusion. Baigaskin was a strong personality, had a penchant for working in the field of education, constantly studied, participated in research in Tashkent. Statesman, member of the youth movement and organizer of higher education, editor of Ak Zhol and KazGOSIZDAT [7]. The multifaceted personality of Yesim Baigaskin in the context of Alash ideology, whose social circle included Magzhan, Mirzhakyp, Koshke, Zhusipbek, Smagul, Salken, etc., is worthy of study.

Литература

1. ЦГА РК - Центральный государственный архив Республики Казахстан.
2. Ақ жол. № 558-559. Апрель 1925 года.
3. СГА КНБ РК - Северо-Казахстанский архив КНБ РК.
4. Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х гг. Алматы, 2009. 448 с.
5. РГАСПИ - Российский госархив социально-политической истории, Москва.
6. База данных - БД «Жертвы политического террора в СССР»; Сведения ДКНБ РК по г.Алматы. МВД РК.
7. Муқанова Г. «Алашское дело» в истории Казгосиздата // Мысль. 2022. № 11.
8. Kurtua S., Vert N., Panne Zh-L., Pachkovsky A.. Black book of Communism. Moscow: «The history of III century», 2001. 864 p.

МРНТИ 03.00.20

УДК 94

ПРЕБЫВАНИЕ КАЗАХОВ НА ТЫЛОВЫХ РАБОТАХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Абуов Н.А.

Филиал Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова в г. Петропавловск

Аннотация. Бірінші дүниежүзілік соғыстың тарихы және оған қазақтардың тыл еңбектеріне қатысуы Ресей тарихындағы зерттелмеген тақырыптардың бірі болып қала береді. КСРО кезінде 1916 жылғы 25 маусымдағы «Тыл жұмыстарына шетелдіктерді реквизициялау туралы» патша жарлығы және одан кейінгі қазақтарға қатысты оқиғалар әрқашан 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс prizмасы арқылы ғана қарастырылды.

Дегенмен, тыл жұмыстарына шақырылған шетелдіктердің саны өте көп, бұл олардың майдан аймағында да, әскери қажеттіліктерге арналған өнім шығаратын мемлекеттік және жеке кәсіпорындарда да болуын егжей-тегжейлі көрсетуді қажет етеді. Бұл мәселені зерттеуде тыл еңбектеріне шақырылған

казактардың мүддесін қорғаған демократиялық интеллигенцияның рөліне ерекше назар аудару керек. Бірінші дүниежүзілік соғыс пен Ақпан төңкерісі казактардың саяси санасына айтарлықтай әсер етіп, революциялық оқиғалар кезеңінде қолданылатын жаңа тәжірибелер бергенін ескеру қажет.

Түйін сөздер: Бірінші дүниежүзілік соғыс, жарлық, тыл еңбеккерлері, тыл еңбектері, көтеріліс, ауру, аштық.

Аннотация. История Первой мировой войны и участие в ней казахов на тыловых работах остается одной не исследованных тем Отечественной истории. В период существования СССР Указ царя «О реквизиции инородцев на тыловые работы» от 25 июня 1916 года и последующие события с участием казахов всегда рассматривали только через призму национально-освободительного восстания 1916 года. Однако численность призванных на тыловые работы инородцев огромна, что вызывает необходимость детализации их пребывания, как в прифронтовой зоне, так и на государственных и частных предприятия, производивших продукцию для военных нужд. Особое внимание в изучение данной проблемы надо уделить роли демократической интеллигенции, которая защищала интересы казахов, призванных на тыловые работы. Следует учесть, что Первая мировая война, Февральская революция оказали значительное влияние на политическое сознание казахов, дали новый опыт, который будет применен в период революционных событий.

Ключевые слова: Первая мировая война, указ, тыловики, тыловые работы, восстание, болезни, голод.

Annotation. The history of the First World War and the participation of Kazakhs in rear work in it remains one of the unexplored topics in Russian history. During the existence of the USSR, the Tsar's Decree «On the requisition of foreigners for rear work» dated June 25, 1916 and subsequent events involving the Kazakhs were always viewed only through the prism of the national liberation uprising of 1916. However, the number of foreigners called up for rear work is enormous, which makes it necessary to detail their presence both in the front-line zone and at state and private enterprises that produced products for military needs. Particular attention in the study of this problem should be paid to the role of the democratic intelligentsia, which defended the interests of the Kazakhs called up for rear work. It should be taken into account that the First World War and the February Revolution had a significant impact on the political consciousness of the Kazakhs and gave new experience that will be applied during the period of revolutionary events.

Keywords: The First World War, decree, rear workers, rear work, uprising, disease, famine.

28 июля 1914 года началась Первая мировая война. Население Казахстана было вынуждено принять все тяготы этой войны как часть Российской империи. Первоначально эти события Первой мировой войны затронули население с экономической точки зрения, так как участие в войне сразу привело к увеличению налогов, сборов податей, исполнения трудовых повинностей. С начала войны была введена «принудительная подписка на государственный заем и специальный военный налог. С начала войны налоги выросли в 3-4 раза, а в отдельных случаях - в 15 раз. За годы войны из Туркестанского края было вывезено 300 тыс. пудов мяса, сотни тысяч пудов рыбы, 70 тыс. голов лошадей, около 13 тыс. верблюдов, около 14 тыс. юрт, а также более 40 тыс. пудов хлопка, тысячи пудов хлопкового масла, мыла» [1, с. 160]. Таким образом, Первая Мировая война и ее последствия самым негативным образом сказывались на жизни населения края, которые и без того усилили всю предыдущую колониальную политику царизма. Упорно борясь против выселения со своих земель казахские шаруа не выполняли требований царских чиновников, волостных управителей, отказывались от уплаты налогов, податей, от сбора средств на нужды войны.

К 1916 году затягивающая война, вызвала необходимость от Российского правительства мобилизации еще и трудовых ресурсов из колониальных окраин. Данный стечением обстоятельств привело к появлению всем известного Указа «от 25 июня 1916 года о мобилизации «инородческого населения» для работ по созданию оборонительных сооружений в районах действующей армии и на тыловые работы. Мобилизации подлежали мужчины в возрасте от 19 до 43 лет. К числу «инородцев» относились казахи, кыргызы, узбеки, таджики, туркмены, дунгане, уйгуры. От мобилизации освобождались те, кто состоял на государственной службе, занимавшие руководящие посты в местном управлении, представители духовенства, учащиеся высших и средних учебных

заведений, дворяне, почетные граждане» [1, с. 161]. Использование «инородческого населения» на тыловых работах, давало возможность России высвободить основные контингенты призванных и призываемых солдат от трудоемких работ по созданию оборонительных линий и укреплений, а чуть позже использовать их на различных предприятиях, где размещался военный заказ. Вместе с этим указ освобождал от призыва чиновников, представителей религиозного культа, почетных граждан, то есть привилегированные категории лиц, что также вызвало острое возмущение. Следует отметить, что как только был оглашен царский указ, власти приступили к составлению списков призывников.

Данный указ стал спусковым механизмом для начала национального восстания 1916 года в Казахстане и для народов Центральной Азии. «По разверстке Генштаба на тыловые работы планировалось набрать из Казахстана, Центральной Азии 400 тыс. человек, в том числе из всех областей, населенных казахами, около 240 тыс. человек. Если учесть, что число казахских хозяйств в крае составляло немногим более 700 тыс., то работника теряло каждое третье хозяйство, а одновременное изъятие такого количества рабочих рук превращалось в катастрофическое бедствие национального масштаба» [2, с. 551]. Новость о мобилизации на тыловые работы была встречена с большим негодованием угнетенного народа и вылилось в беспорядки и прямые военные стычки с властью, а затем переросло и в восстание.

В этих условиях попытку как то урегулировать процесс призыва, прекратить карательные действия властей предприняли представители казахской интеллигенции, которые в августе 1916 года провели свое частное совещание, по итогам которого вынесли свое ходатайство. Суть этих пунктов ходатайства заключалась в необходимости дать отсрочку для мобилизации и внесения ясности самого процесса призыва и дальнейшей судьбы призывников на тыловых работах. Так, в ходатайстве было написано: «1. Необходимо отсрочить призыв рабочих для северных уездов до 1 января 1917 г., а для южных уездов - до 15 марта 1917 г., 2) Призвать в первую очередь одну треть 19-31 возрастов, начиная с младшего возраста, так как в этом возрасте наибольшее число несемейных; 3) оставить мугалима (учителя) на каждые 50 семей (или кибиток) для обучения детей казахской грамоте, причём предпочтение должно быть отдано тем, кто имеет свидетельство от медресе, 4) освободить от призыва учащихся в медресе в городах и т.д. 15) Рабочие казахи должны быть в ведении учреждений Земгора. О правах и обязанностях учреждений, заведующих рабочими казахами, должна быть издана инструкция» [3, с. 8-10].

В документе было требование о пересмотре старых списков призывников на тыловые работы, что привело к протестам широких масс, а также составление новых справедливых списков, в присутствии аульного схода. В ходатайстве также был пункт о том, что рабочие-призывники должны быть в ведении учреждений Всероссийского Земского и городского союзов (сокр. Земгор или ВЗГС) [3, с. 8-10]. Этот документ свидетельствует о том, что лидеры казахской интеллигенции с самого начала призыва казахов на тыловые работы легальными способами отстаивали их интересы.

Несмотря на сопротивление казахов исполнению указа от 25 июня 1916 года, местным властям в основном репрессивными методами удалось начать отправку призывников из Казахстана и Средней Азии на тыловые работы. В конце сентября 1916 года первые эшелоны с призывниками последовали на Западный фронт, еще не зная какие события их ожидают. Призывники были абсолютно не готовы не морально не с бытовой точки зрения. Их везли в холодные края, навстречу суровой зиме. Но «большинство, как отмечала сама колониальная администрация в отношении основных масс коренного населения, кроме обычного рваного халата, тюбетейки с чалмой, сапог,

совершенно неподходящих к климату внутренней России, ничего другого не имеет» [4, с.67].

Уже с момента призыва тыловики становились уязвимой категорией лиц, над которыми устанавливался жесткий надзор. Уже на полицейских участках, согласно установленным правилам военных: «Каждый рабочий-тыловик должен был иметь особый знак в виде жестяной бляхи или повязку рукаве с наименованием номера своей сотни. Обращение с тыловиками было весьма грубое и жестокое, применялись и физические методы воздействия» [5, л.56]. Не сложно предположить каким было настроение тыловиков, направляемых на работы, с учетом того, что им ничего не знали о событиях и тех краях, где им придется находиться не определенное время. Все это усугублялось еще не знанием русского языка, что становилось серьезным барьером как в восприятии необходимой информации, так и в налаживании элементарной коммуникации.

Зная об этих и других проблемах призывников из Казахстана, помощь для тыловиков организовывали студенты и представители казахской интеллигенции, старавшиеся сопроводить их на места дислокации на западе России. Так исследователь С.-Х. А.Жусип раскрывая роль и деятельность представителей казахской интеллигенции, студенчества в жизни тыловиков в годы Первой Мировой войны пишет: «Их на вокзале встречали Алихан Букейхан, Мустафа Шокай, Салимгерей Жанторе (Джанторин) и казахские студенты, обучавшиеся в вузах Петрограда, Москвы, Киева и т.д. Ими тут же составлялись списки мобилизованных с адресами отбытия ими повинности на трёх фронтах, чтобы сообщить все сведения о них их родным со страниц общенациональной печати [6, с.104-116].

Пребывание казахов на тыловых работах зависело от разных условий таких как: фронт и регион, где они были привлечены к работам, форма собственности если это было государственным или частным предприятием, от объема работы, который необходимо произвести, отношения местных властей к прибывшим призывникам и конечно от их уровня здоровья, возраста на момент призыва.

«Условия труда и быта тыловых рабочих первоначально и в общих чертах были определены приказом № 220 от 23 августа 1916 года, изданным генерал-губернатором Туркестана. Но приказ №220 имел в виду работы в тылу армии. Теперь же образовались две большие группы тыловиков по месту работы (тыл армии, внутри страны) и это вызвало необходимость разработки отдельных правил. Основы правил внутреннего распорядка в партиях рабочих, находившихся в тылу армии, были определены приказом начальника Штаба Верховного Главнокомандующего от 29 сентября 1916 года № 1337.

Главный начальник военных сообщений разработал правила внутреннего распорядка и содержания рабочих «в инородческих партиях». Эти правила лишь детализировали приказ Куропаткина № 220 (заработная плата 1 рубль за каждый рабочий день, не считая пищевого довольствия, плата увеличивается или уменьшается в зависимости от «усердия» рабочих, снабжение по нормам, установленным для «нижних чинов») [4, с.98].

Однако, как повествуют источники из книги П.А. Ковалева «Тыловые рабочие в годы первой мировой войны (1916 - май 1917 гг.)», уже к декабрю 1916 г. обстановка на местах дислокаций тыловиков была тяжелой, и приводила к полному выходу ситуации с ними из-под контроля российских властей. Речи о повышении им оплаты труда или пищевого довольствия не велось, гораздо острее стоял вопрос об их элементарных условиях жизни, здоровье и трудоустройстве. Все это было связано с тем, что власти рассматривали тыловиков - как «инородцев», покорную и дешевую рабочую силу, с которыми можно не считаться и не тратить свои ресурсы.

Зная о растущих проблемах тыловиков, лидер казахской интеллигенции

А. Букеханов с сентября по декабрь 1916 года, вел переговоры в Москве встречался с князем Г.Е. Львовым, главой объединённого комитета Земгора по вопросу передачи казахских джигитов в ведение этой организации [6]. Следует отметить, что российские власти также знали о проблемах тыловиков и тоже предлагали усилить контроль, создать специальный орган по наблюдению за положением рабочих, так называемые «инспекции «инородческих» рабочих дружин». Однако, их интересовали не проблемы здоровья, быта, и условий труда тыловиков, а то, что эти инспекции «инородческих» рабочих дружин должны «служить залогом их продуктивной работы на фронте и средством, которое облегчит возможность дальнейшего планомерного выполнения наряда» [4, с.99]. Российские власти, прежде всего, интересовало выполнение военно-экономических планов, а не судьбы тыловиков.

Архивные документы дают ясное представление о том, что ослабленные изнурительным трудом, голодом, моральными и физическими унижениями, тыловики массово заболели. Среди казахских рабочих массовыми заболеваниями были такие инфекционные болезни как: «заушница», «возвратный тиф», «цынга» и т.д. «В докладе начальника 46-й инородческой партии от 11.02.1917 года № 349 говорится, что с 04 по 11.02.1917 г. «заразились заушницей 18 человек, возвратным тифом - 3 человека, из них от возвратного тифа умерло - 1 человек» Казахи нередко погибали от недоедания, недостатка медикоментов, почти все были которые требуют усиленного питания и чистого воздуха. Умерло их, по словам очевидцев, слишком много. Всё это врачи объясняли неприспособленностью организма казаха к климатическим условиям Европы» [6, с.109].

Беспокоясь о состоянии здоровья тыловиков представители от Казахстана посещали места их размещения, в том числе и в госпиталях. Так, «По данным юриста Инородческого отдела Мусы Сейдалулы, на момент его визита к больным инородцам, в бобруйском госпитале оставалось 133 человека, в том числе 125 «цынготных», из которых казахов было 58, бурят - 36, сартов - 32, калмыков - 9, татаров - 2 и 1 персиянин (таджик)» [6, с.109]. Тыловики, которые в процессе своего труда не получали должного питания, естественно будучи больными они также не могли рассчитывать на должное внимание и лечение в госпиталях. Те заболевшие тыловики кто попадал в госпитали продолжали страдать, так, как и там медицинский персонал пользовался тем, что они не совсем освоили русский язык и к ним относились очень пренебрежительно как к безгласным и безответным рабам. Как повествуют источники: «Тяжелобольные, которые не могли перенести сильной тряски и грохота грузовиков, умирали в дороге: при разгрузке за один день было обнаружено 7 трупов «инородцев». По словам больных, отношение санитаров было недопустимое: при разгрузках с грузовиков больных на носилках бросали «как ящиков»; Более того, больные жаловались, что их «морили голодом»: «ничего нельзя было достать хотя бы на свои средства - ни хлеба, ни молока, ни масла, и обед готовится на свином сале; мусульмане не едят - отказываются, их порцию съедали сами санитары» [6, с. 109]. Представитель Инородческого отдела Сеил Жиенбайулы (Жиенбаев) с целью сбора сведений о больных и умерших казахах, посещал госпитали в Москве, в Бобруйском военном госпитале в начале 1917 г. Он ходатайствовал, чтобы руководство способствовало эвакуации больных тыловиков на родину [7, с. 1]. Но лишь события Февральской революции смогли полностью разрешить ситуацию с пребыванием тыловиков вне своей родины.

Падение власти Романовых в России ознаменовало кардинальные изменения, что не могло сказаться и на судьбах тыловиков. В марте-апреле 1917 г. созданное после революции Временное правительство начинает рассматривать вопрос о прекращении реквизиции инородцев на тыловые работы, а также расценивает сам факт этой реквизиции как не законный. Уже 9 мая 1917 г. выходит: «Распоряжение Временного

правительства о возвращении на родину всех инородцев, призванных для работ на фронте» [8, л.10]. Выход в свет данного распоряжения положил конец мучениям призванных тыловиков, и дало возможность легально вернуться на родину.

Таким образом Казахстан в годы Первой мировой войны оказался втянут в орбиту конфликтующих лагерей, являясь частью Российской империи. Первая мировая война, сильно ослабила экономику края, из-за политики масштабных реквизиций. Социальные последствия от Первой мировой войны выражались не только в разорении хозяйств казахских шаруа, русских и украинских переселенцев, но и в целом в пауперизации населения, которое стало обретать более радикальные взгляды. Все это привело к национально-освободительному восстанию 1916 г. Достойным защитником национальных интересов казахского народа в событиях Первой мировой войны выступила казахская интеллигенция, которую возглавили будущие лидеры партии «Алаш». Они отстаивали права своих соотечественников как в Казахстане, так и тех, кто исполнял свой долг перед отечеством, находясь в распоряжении российских, военных властей. Выход и реализация Указа от 25 июня 1916 года привели к тому из Казахстана на тыловые работы было призвано значительное число казахских мужчин. Они трудились почти год на фронтах, а также предприятиях России, пережив тяжелые условия труда, быта, пострадав от болезней, пережив физические наказания и моральные унижения. Лишь Февральская надежда подарила им возможность вернуться домой.

Литература

1. Кан Г.В. История Казахстана. учебное пособие для вузов., Алматы, 2011. - 314 с.
2. История Казахстана с древнейших времен до наших дней: в 5 томах. Т. 3. - Алматы, 2001. - 638 с.
3. Букейханов А., Дулатов М., Алмасов О. Протокол частного совещания казахов... об ущербе, причиненном сельскому хозяйству мобилизацией мужчин на тыловые работы. 07.08.1916 г. Оренбург. // Алаш-Орда: Сборник документов //Состав. Н. Мартыненко. -Алматы: Малое издательство «Айқап», 1992 г. - С. 8-10.
4. Ковалев П.А. Тыловые рабочие в годы первой мировой войны (1916 - май 1917 гг.) -Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР, 1957. - 188 с.
5. ЦГИА УзССР ф.1.оп.31, д.1159, 1916 г. л.56.
6. Жусип С.-Х. А., Маслов Х.Б. Исторические аспекты участия казахов в Первой Мировой войне. «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы N3, (27.) 2021 С.106 https://doi.org/10.51943/2710-3994_2021_27_3_104-116
7. Күтілмеген көсемдік. / «Қазак». - 1917. - 03.06. - № 232. - 1 б.
8. РГВИА. Ф. 400. Оп. 1 Д. 4543.л. 10

МРНТИ 03.00.20
УДК 94

**М.К. КОЗЫБАЕВ - ОРГАНИЗАТОР ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
СУВЕРЕННОГО КАЗАХСТАНА**

Капаева А.Т

д.и.н., профессор

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы

Аннотация: Академик М.К. Козыбаев сыграл значительную роль в развитии исторической науки Казахстана в период становления независимого государства. Будучи одним из ведущих историков страны, он внес вклад в формирование национальной историографии, переосмысление истории Казахстана и ее роли в мировой цивилизации. В постсоветский период М.К. Козыбаев активно работал над пересмотром устоявшихся исторических подходов, исследуя ранее закрытые или фальсифицированные проблемы национальной истории, такие как история казахской государственности, национально-освободительные движения, этнические процессы и культурное наследие народа. Его исследования способствовали не только возрождению интереса к корням казахского народа, но и формированию исторической идентичности страны. Его труды, идеи и инициативы по праву стали основой современной казахстанской историографии и оказали влияние на формирование общественного самосознания в независимом Казахстане.

Ключевые слова: становление методологии, суверенный Казахстан, организатор науки, переосмысление истории, возрождение национальной истории.

В 1990-е годы XX века историческая наука Казахстана переживала важный период трансформации и развития, обусловленный обретением страной независимости в 1991 году. Этот период стал временем интенсивных изменений, как в самой науке, так и в политической и общественной жизни, что оказало значительное влияние на подходы и направления исторических исследований.

Исторические события - вступление Казахстана в период посттоталитарного развития, обретение суверенитета и независимости, восстановление национальной государственности, процесс демократических и рыночных преобразований, вхождение республики в мировое сообщество - выдвинули перед обществоведами задачу выработки новых концептуальных подходов в исследовании событий прошлого и современности. Таким образом, новая историческая обстановка внутри страны, мировая геополитическая среда, проводимые социально-экономические реформы, динамика общественных процессов, освобождение от господства имперского мышления и коммунистической идеологии в прошлом настоятельно потребовали концептуального пересмотра истории народа, страны, создания целостной научно-объективной истории народа, способствующей воспитанию гражданина-патриота Отечества. В этом ключе Институт разрабатывает крупные научные проблемы, связанные с формированием нового исторического сознания народов Казахстана. Учеными Института разработана новая концепция Отечественной истории. Коллектив Института решительно выступает против выборности и дробности изучения исторического процесса, сглаживания противоречивого характера исторического опыта, обращает особое внимание методологическим проблемам, опыту консолидации сил и межнационального согласия и народного единства в республике.

Организатором исторической науки суверенного Казахстана, ее вдохновителем и инициатором был - директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, выдающийся ученый академик Манаш Кабашевич Козыбаев.

С обретением независимости начался процесс переосмысления истории Казахстана, что было вызвано необходимостью формирования новой национальной

идентичности и самоидентификации. Основными изменениями и новыми направлениями в исторической науке Казахстана в 1990-е годы, инициированные академиком М.К. Козыбаевым стали:

1. Деколонизация истории: Становление независимости позволило историкам Казахстана отойти от советской парадигмы и начать переосмысление национальной истории с точки зрения независимого государства. Внимание стало уделяться изучению дореволюционного периода, роли казахских ханств и культурных традиций.

2. Возвращение к корням: Историки начали активно изучать и популяризировать наследие казахского народа, включая язык, обычаи, традиции и культуру. Особое внимание уделялось периоду Золотой Орды и Казахского ханства.

3. Исследование репрессий и голода: Важным направлением стало изучение политических репрессий и голода 1930-х годов, которые ранее замалчивались или искажались в советской историографии. Эти темы стали центральными в формировании коллективной памяти о трагических страницах истории.

4. Международные связи и обмены: Открытость Казахстана для международного сотрудничества способствовала обмену научными знаниями и методологиями с зарубежными коллегами. Это позволило интегрировать казахстанскую историографию в мировой научный контекст и использовать новые подходы и методы исследований.

Ученые института приняли участие в разработке «Концепции становления исторического сознания в Республике Казахстан», одобренной Национальным Советом по государственной политике при Президиуме РК, в подготовке «Концепции образования» и «Концепции национальной политики РК».

По инициативе ученых Института в 1988 г. была создана специальная комиссия при ЦК КП Казахстана по изучению общественно-политических процессов 1920-1950-х гг. в Казахстане, творческого наследия А. Байтурсынова, М. Жумабаева, Ж. Аймаутова, М. Дулатова.

В 1989г. в Институте истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР прошла региональная научная дискуссия «Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстана: опыт и проблемы». В ее работе приняли участие ведущие ученые-аграрники из Москвы, Алма-Аты, Ташкента, Ашхабада, Фрунзе и других городов, а также представители творческих союзов и прессы, архивисты, демографы, преподаватели вузов. Дискуссию открыл директор Института, член-корреспондент АН КазССР М.К. Козыбаев, который отметил необходимость трезвой оценки истории строительства социализма в нашей стране. С докладами выступили д.и.н. В.П. Данилов (Москва), д.и.н. А.Б. Турсынбаев (Алма-Ата), д.и.н. А.Ю. Ибрагимов (Ташкент), д.и.н. К.Н. Нурпеисов (Алма-Ата), член-корреспондент АН КазССР М.Х. Асылбеков, к.и.н. Ж.Б. Абылхожин, к.и.н. М.М. Моншев (Туркмения), д.и.н. Т.Д. Дуйшемалиев (Фрунзе), к.и.н. М.М. Пулатова (Ташкент) и др. По итогам дискуссии были выработаны рекомендации [1]. В июне 1989г. в Алма-Ате проходило совещание директоров институтов истории, археологии и этнографии Академий наук республик Средней Азии, Казахстана, Сибирского и Уральского отделений АН СССР по вопросам межрегиональной координации исторических исследований. С докладом «Вопросы межрегиональной координации исторических исследований в условиях перестройки» выступил М.К. Козыбаев - директор Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР [2].

С обретением Казахстаном суверенитета приоритетное место в исследованиях института заняла реализация программы по раскрытию «Белых пятен». Усилия историков были направлены на то, чтобы осветить ранее «закрытые зоны», переосмыслить проблемы дореволюционной и советской истории республики. Институт включился в реализацию комплексной проблемы «Человек, наука, общество».

Институт истории и этнологии НАН РК как головное учреждение исторического профиля уже с конца 80-х годов исследовал с новых концептуальных позиций актуальные проблемы истории и этнологии Казахстана: этногенез и этническую историю казахов, формирование этнической территории, формирование и развитие казахской государственности, историю национально-освободительных движений, историю национальной культуры, историю Казахстана в условиях тоталитарного режима, этническую антропологию, историографию Казахстана, историческую демографию.

В 1991-1992 гг. ученые Института: академик М.К. Козыбаев, член-корреспондент НАН РК Нурпеисов К.Н., Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, Ю.И. Романов участвовали в работе комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан по изучению обстоятельств коллективизации сельского хозяйства и массовой гибели населения в конце 20-х - начале 30-х годов.

В 1991-1995 гг. учеными института опубликованы «История Казахстана: «белые пятна», однотомная «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» на казахском и русском языках. Вышли монографии академика М.К. Козыбаева «История и современность», «Актандактар акикаты» («История белых пятен», члена-корреспондента НАН РК К. Нурпеисова «Алаш и Алаш-Орда», Ж.Б. Абылхожина «Традиционная структура Казахстана», члена-корреспондента НАН РК М.Х. Асылбекова и А.Б. Галиева «Социально-демографические процессы в Казахстане», П.С. Белана «На всех фронтах», группы авторов «Казахи» и др. [3].

Со второй половины 90-х гг. впервые в этнологии Казахстана началось комплексное изучение проблемы генезиса казахского народа и шежире - родословные летописи казахов. Приоритетность её была обусловлена тем, что важную роль в историческом сознании казахов играют шежире, которые отражают не только этнические процессы, но и соционормативные отношения в обществе. Кроме того, они являются уникальными источниками по истории происхождения казахов. Генеалогические схемы позволяют восстановить и различные исторические события. В результатах данного исследования были заинтересованы тюркологи и историки Венгрии, Германии, Англии, Турции, Монголии, Китая и др. стран. В разработке проблемы принимали участие специалисты из Монголии и Китая.

Положительную оценку общественности получила серия работ ученых Института об этнической истории казахов (М.С. Муқанов, Х. Аргынбаев), истории казачества в Казахстане (А.С. Елагин), о насильственной коллективизации и трагедии голода в начале 30-х гг. (М. Козыбаев, Ж. Абылхожин, К.Алдажуманов и др.) Новые исследования, творческие дискуссии, конференции, «круглые столы» дали возможность приступить к подготовке нового академического фундаментального издания 5-ти томной «Истории Казахстана».

Интерес и потребность общества в объективных исторических знаниях, попытка раскрыть с новых позиций непрерывность процесса истории Казахстана, преимущество истории и культуры казахского народа начиная с древности до наших дней обусловили необходимость подготовки и издания фундаментального труда.

В нем подводятся итоги исследований истории Казахстана за период независимости, учтены новые труды казахстанской историографии, открытия археологов и антропологов, разработки этнографов, рекомендации и выводы научно-теоретических конференций, дискуссий по проблемам этнической истории, формирования этнической территории и территориальной целостности Казахстана, единства казахского народа, проблемам национальной государственности, национально-освободительной борьбы казахов за свое Отечество с монгольскими завоевателями, джунгарским нашествием, царским самодержавием, взаимосвязям с тюркскими народами и т.д.

В научный оборот введены новые документы, в том числе из нарративных источников, из закрытых ранее архивов КНБ и МВД РК и фондов правительственных учреждений Центрального государственного архива РК, использованы ранее недоступные труды зарубежной историографии. Это позволило глубже понять прошлое, вернуть историческую память не только о героических, но и драматических страницах истории народа [4].

Авторский коллектив 5-томной «Истории Казахстана с древнейших времен до наших дней» впервые исследовал историю Казахстана как самобытную историю и в то же время как органичную часть евразийской истории, истории народов тюркского мира, как часть мировой истории человечества, показал место и роль казахского народа в мировом цивилизационном процессе [5]. Таким образом, с обретением Казахстаном независимости в 1991 году перед исторической наукой страны встала задача пересмотра и переосмысления множества аспектов национальной истории. Манаш Кабашевич Козыбаев сыграл ключевую роль в этом процессе. Выделим несколько основных направлений:

1. Организационная деятельность:

М.К. Козыбаев активно участвовал в создании и реорганизации научных институтов и учреждений, способствуя развитию исторической науки в условиях новой политической реальности. Он был директором Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в один из сложных переходных периодов истории Казахстана, когда приходилось создавать новую концепцию развития исторической науки, направлять усилия на укрепление научной инфраструктуры и повышение уровня подготовки кадров.

2. Переосмысление истории:

Одним из важных направлений деятельности М.К. Козыбаева было переосмысление советского периода истории Казахстана. Он выступал за объективное и всестороннее изучение этого сложного периода, что включало исследования политических репрессий, голода 1930-х годов и других трагических событий. Его работы способствовали восстановлению исторической справедливости и возвращению в научный оборот множества забытых и замалчиваемых фактов.

3. Национальная идентичность:

М.К. Козыбаев придавал большое значение изучению дореволюционного периода и национально-освободительного движения казахского народа. Его исследования способствовали укреплению национальной идентичности и самосознания казахстанцев. Он акцентировал внимание на роли казахских ханств и культурного наследия, что способствовало формированию положительного образа национальной истории в общественном сознании.

4. Академик М.К. Козыбаев активно развивал *международные связи*, участвуя в различных научных конференциях и сотрудничая с зарубежными учеными. Это способствовало интеграции казахстанской исторической науки в мировой научный контекст и обмену передовым опытом и методологиями.

Манаш Кабашевич Козыбаев оставил глубокий след в истории Казахстана не только как ученый, но и как организатор науки в период становления независимости. Его вклад в развитие исторической науки, переосмысление национального наследия и укрепление национальной идентичности делает его одной из ключевых фигур в новейшей истории Казахстана. Благодаря его усилиям и научному наследию, историческая наука Казахстана получила новые импульсы для развития и продолжает успешно развиваться в условиях независимого государства.

Литература

1. Нурпеис К., Капаева А.Т. История становления и развития Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова //Қазақстанның тарих ғылымы. Алматы 2005. С.43-47.

2. Там же.
3. Отчет о научно-исследовательской и организационной работе за 1996 г.
4. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В 2-х книгах. Т. 1 Алматы, 2000; Академик Манаш Козыбаев. Алматы: Атамұра, 2001. 240 с.
5. Козыбаев Манаш. Шығармалары. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013.

МРНТИ 03. 81. 37
УДК 930.2

ОСОБЕННОСТИ ФОРМУЛЯРНО-ЭТИКЕТНЫХ ЧАСТЕЙ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ПИСЕМ АБУЛХАИР ХАНА

Картова З.К.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Аннотация: Мақалада XVIII ғасырдағы қазақ билеушісі Әбілқайыр ханның дипломатиялық хаттарына мәтіндік және деректанулық талдау жасалған. Қазақ хандығы құрылған кезден бастап қазақ хандарының сыртқы саяси қызметі ресми шарттарда да, басқа да құжаттарда да, көршілес мемлекеттермен ынтымақтастықтың маңызды аспектілері қозғалған. Мақалада Әбілқайыр ханның дипломатиялық хаттарын зерттеу нысаны ретінде анықтай отырып, оның императрица Анна Иоановнаға, Елизавета Петровнаға және Ресей шенеуніктеріне жолдаған хаттарының формуляр-этикеттік бөліктеріне қысқаша талдау жүргізуге талпыныс жасалды. Белгілі бір бөліктерден тұратын абстрактілі хат формулярлары құжаттардың мәтіндік зерттелуін жеңілдетуге және қазақ билеушілері мен дала ақсүйектерінің эпистолярлық мұрасындағы өзгерістерді байқауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дипломатиялық хаттар, Әбілқайыр хан, құжат формуляры, формулярдық талдау, қазақ билеушілері.

Аннотация: В статье проводится текстологический и источниковедческий анализ дипломатических писем казахского правителя XVIII века Абулхайр хана. С момента образования Казахского ханства, внешнеполитическая деятельность казахских ханов отразилась как в официальных договорах и других документах, так и в личных письмах, затрагивавших важные аспекты сотрудничества с соседними государствами. Определив, в качестве объекта изучения дипломатические письма Абулхайр хана, в статье была предпринята попытка дать краткий анализ формулярно-этикетных частей его писем, направленных императрице Анне Иоановне, Елизавете Петровне и российским чиновникам. Абстрактный формуляр писем, состоящий из определенных частей, позволяет облегчить текстологическое изучение документов и проследить изменения в эпистолярном наследии казахских правителей и степной аристократии.

Ключевые слова: дипломатические письма, Абулхайр хан, формуляр документа, формулярно-этикетный анализ, казахские правители.

Annotation.: The article provides a textual and source study analysis of the diplomatic letters of the XVIII th century Kazakh ruler Abulkhair Khan. Since the formation of the Kazakh Khanate, the foreign policy activities of the Kazakh khans were reflected both in official treaties and other documents, and in personal letters that touched upon important aspects of cooperation with neighboring states. Having identified the diplomatic letters of Abulkhair Khan as the object of study, the article attempted to give a brief analysis of the formal and etiquette parts of his letters sent to Empress Anna Ioanovna, Elizaveta Petrovna and Russian officials. An abstract form of letters, consisting of certain parts, makes it possible to facilitate the textual study of documents and to trace changes in the epistolary heritage of the Kazakh rulers and the steppe aristocracy.

Keywords: diplomatic letters, Abulkhair Khan, document form, form etiquette analysis, Kazakh rulers.

С пополнением источниковой базы истории Казахского ханства открываются новые возможности анализа и реконструкции различных аспектов функционирования государства как в общеисторическом плане, так и в отдельных малоизученных аспектах. Одним из актуальных направлений исследования является история дипломатических отношений казахских правителей и особенности делопроизводства в условиях кочевого

образа жизни.

Установление прочных и постоянных дипломатических контактов с Российской империей приводит к многократному увеличению писем от казахских правителей, увеличению самих акторов дипломатической переписки. В качестве адресантов дипломатических писем выступали ханы, султаны, а также влиятельные родовые старшины, имевшие возможность в приграничных территориях проводить регулярное взаимодействие с администрацией Российской империи. Адресантами делопроизводственной документации были Таукел хан (1582-1598), Абулхаир хан (1710-1748), Абулмамет хан (1739 - 1770/1771), Жолбарыс хан (1720-1739), Сеит-султан (1741-1785); Бопай ханым (1748-1780), Абылай хан (1771-1780), Барак-султан (?-1750); Абулфеиз султан (?-1783), Жошы султан, Бопы султан, Ханкожа султан (1746-1799), Даир султан, Кулеке батыр и другие. Наибольшее количество писем написано Абылай ханом и Абулхаир ханом. В Объединенном государственном архиве Оренбургской области в трех фондах находятся дела, в которых имеется переписка казахских правителей с императорами и чиновниками Российской империи. Это следующие фонды: Ф-1 «Оренбургская экспедиция, г.Уфа Оренбургской губернии 1734- 1737гг.»; Ф-2 «Канцелярия Оренбургской комиссии, г.Самара Оренбургской губернии 1737-1744 гг. »; Ф-3 «Оренбургская губернская канцелярия, г.Оренбург Оренбургской губернии 1743-1782 гг.». В этих фондах достаточно много документов и писем написанных казахскими правителями, которые требуют системного источниковедческого изучения.

Хан Младшего жуза Абулхаир как политический деятель, стоявший у начала процесса присоединения Казахского ханства к Российской империи оставил богатый пласт эпистолярного наследия, в котором раскрываются казахско-русские отношения XVIII века. Абулхаир хан (1680-1748) был выдающимся военачальником и возглавил общекзахское ополчение против джунгар. Он установил непосредственные дипломатические отношения с российскими пограничными властями в Казанской и Сибирской губерниях и в 1715-1718 гг. обменивался с ними официальной корреспонденцией. В 1731 году Абулхаир хан принял присягу на подданство Российской империи, что увеличило его корреспонденцию с российскими чиновниками. Переводы большого количества делопроизводственных и дипломатических писем, в том числе принадлежащих Абулхаир хану, даны в фундаментальном труде казахстанского ученого Ерофеевой И.В. [1, с. 98-207].

Круг лиц, с которыми вел переписку Абулхаир хан, был достаточно широким. В нашем распоряжении имеются письма, направленные российским императрицам Анне Ивановне и Елизавете Петровне; одно письмо хана Абулхаира персидскому шаху Надиру. Также его адресатами являлись Астраханский губернатор тайный советник В.Н. Татищев, тайный советник И.И. Неплюев, комендант Орской крепости полковник В.Г. Пальчиков, полковник А.И. Тевкелев. Часть этих писем являлась ответными на письма, которые он получал от российских чиновников, другая часть была написана по инициатива самого казахского правителя. Высокий социально-политический статус лиц, с которыми вел переписку Абулхаир хан, свидетельствует о том, что он решал важные вопросы межгосударственных отношений.

Данные письма позволяют нам анализировать не только содержание писем, но и их структуру. Анализ формуляра писем позволяет нам отметить, что эти письма состоят из следующих устойчивых частей. Так, исследователь Шарафутдинов Д.Р. в своей статье пишет: «Наиболее полная методика формулярного анализа, применяемая на современном этапе развития исторической мысли в прочтении актов документов, была разработана С.М. Каштановым в конце 1960-х - начале 1970-х годов и как показывает практика, его методы вполне внедримы в изучения других видов, например дипломатических писем. Являясь продуктом эпистолярно- делопроизводственного

наследия, дипломатические письма своей структуре могут быть обработаны с помощью методики формулярного анализа Каштанова» [2, с. 722].

Согласно анализу формуляра письма Абулхаир хана как и других казахских правителей состояли из трех основных частей: протокол, основная часть, эсхатокол. Обязательными элементами этих частей были «*Инвокация (invokatio)*» - как составной элемент дипломатического письма, присутствовавший в письмах в виде упоминания венценосной особы императора и божественной воли. Также элементом в структуре дипломатического письма была *интитуляция (intitulatio)* - как обозначение лица, от которого исходил документ. Помимо этого в протоколе наличествовали такие элементы, как *инскрипция (inscriptio)*, обозначающая адресата письма, и *салютация (salutatio)*, выражавшая приветствие. Таким образом, все письма имели в своей структуре этикетные формулы, в основном они состояли из обращения и титулования [3, с. 32].

Этикетные формулы являются неотъемлемой частью писем, так как выражают сформировавшиеся правила дипломатической вежливости. С точки зрения правящих персон, они были направлены на их возвеличивание и действующую регламентацию и иерархию, то есть определять статус переписывающихся людей.

Дипломатические письма, написанные в XVIII веке Абулхаир ханом отличались от документов официально деловой переписки тем, что в них значительно раньше отразились изменения эпистолярной традиции. При выборе обращения в письмах релевантным выступал такой признак субъектов переписки, как высший/равный/низший социальный статус. Такая часть письма как - инскрипция (адресат) и салютация (приветствие) присутствует естественно во всех письмах, так как оно направлялось различным адресантам и в зависимости от их статуса оно отличалось своим содержанием и подчеркиванием данного статуса.

Так Абулхаир в направленных письмах №23, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33 императрице Анне Иоановне подчеркивая ее статус использовал следующие конструкции как: «Величайшей, благородной, богатой и умной обладательнице многих земель», «Всепресветлейшая державнейшая великая государыня императрица и самодержица все-российская и вся северные страны и протчих государств повелительница», «Всепресветлейшая державнейшая великая государыня императрица, от Востока до Запада обладательница, самодержица всероссийская и иных государыня», «Всепресветлейшая державнейшая и всемилостивейшая великая государыня императрица», «Всемилоостивейшая и в свете славнейшея великая государыня наша императрица всяя российская и протчих многих земель обладательница», «Всепресветлейшая державнейшая славно государствующая и самодержица всероссийская и протч., и протч., и протч» [1].

Следует отметить, что если в начале установления дипломатических отношений Абулхаир хан обращаясь к Анне Иоановне постоянно возвеличивал ее статус и положение, то после налаживания дипломатических отношений конструкция в части обращения к ней становится короче, и в ней чаще появляется часть, где она преподносится как «всемилоостивейшая государыня наша». Совсем иного плана были конструкции инскрипции к адресатам Абулхаира хана из числа российских чиновников. Личные встречи, обращения к друг другу по различным вопросам казахско-русских отношений Абулхаир хана с чиновниками царской администрации отражались и на их переписке, что можно проанализировать по содержанию этих писем. В труде И.В. Ерофеевой приведены письма Абулхаир хана к таким российским чиновникам как М.П. Гагарину, И.К. Кирилову, А.И. Тевкелеву, В.Н. Татищеву, Б.Л. Останкову и другим. В частности, интересным является письмо от 1739 года, адресованное тайному советнику В.Н. Татищеву и полковнику А.И. Тевкелеву. Данное письмо хана Младшего жуза Абулхаира написано, с целью удостоверить личность представителей степной знати из

родов алшын, шекты, шомекей, а также каракалпаков, таких как: Баюмет-бий, Карабай-бий, Муйнак-бий, Тайган-бий, Уразак-бий, Муратшана-мулла, Кара-бий. Судя по всему, им была необходима личная аудиенция с российской стороны. Абулхаир хан подтверждает их личности и взаимодействие с ними. Также в письме он дает им положительную характеристику называя их верными рабами (верноподданными). Письмо подтверждается миндалевидной печатью и имеет все составные части условного формуляра [4, с.83].

В статье Кортабаевой Г.К., Авалиева А.А. исследователи отмечают, что «В многочисленных письмах российским министрам, местным губернаторам, их помощникам и командирам пограничных войск, имевшим чин действительного тайного советника или генерал-поручика, казахские ханы и султаны в большинстве случаев указывали их полные собственные имена, административные должности и звания» [5, с.56]. Анализ писем Абулхаир хана на наличие инскрипции к адресатам из числа чиновников показывают простые, короткие конструкции как: «благочестивому господину», «милостивым Ивану Кириловичу и Алексею Ивановичу», «высокоблагородному и почтенно-му г-ну» «Благородному и почтенному г-ну мурзе» и тому подобное. В этих письмах часто присутствуют общая отсылка к царской власти и полномочиям закрепленных императрицей представленная в следующем виде «Славию Бога, великий государь и белой царь, здравствуй», «По всемилостивейшему е. и. в. указу определенному его пр-ву, г-ну генералу» и т. п. [1]. Формирующиеся неформальные инскрипции в таких случаях выражали «расчетливое стремление автора писем приобрести особое расположение влиятельных адресатов, а в других - их действительно доброжелательное или даже дружеское отношение к конкретной персоне» [6, с. 9].

Таким образом, такой подход в инскрипции к адресатам разных статусов Российской империи в дипломатических письмах XVIII в. хана Абулхаира демонстрирует начальный этап внешнеполитических отношений и изменения в эпистолярной традиции писем от эпохи средневековья.

Не менее интересной стороной формулярного анализа писем Абулхаир хана является его позиционирование в данных письмах как в отношении императрицы Анны Иоановны, так и чиновников России. В структуре дипломатического письма эта часть называется интитуляция (intitulatio) - как обозначение лица, от которого исходил документ. Сам Абулхаир хан в письмах Анне Иоановне №23, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33 [1] довольно часто подчеркивал свой статус подданного, что обозначалось такими формулами как: «мы, Абу-л-Хайр-хан, вместе с 40 санями казахов Среднего и Младшего жузов, моими ра'ийятами и подданными (карача), преклоняем свои головы и готовы исполнить ваше повеление (йарлык); Абулхаир-хан, с подвластным мне многочисленным казахским народом Среднего и Малого жузов; Понеже мы, Киргиз-казацкой орды Абулхаир-хан и старшина и со всем киргиз-кайсацким войском, пребывая в подданстве» и тому подобное. В письмах более позднего периода, №71, 75 [1], от 1738-1739 гг.используются такие слова как «Вашего императорского величества я, всеподданнейший раб, Киргиз-казатской орды хан Абулхаир; Подданный Киргис-кайсацкой орды Абулхаир-хан». Тенденция к такому подходу в отождествлении себя Абулхаир ханом в письмах к императрице, вероятнее всего связана с окончательным пониманием своего статуса в рамках растущей Российской империи и осознания ее военной мощи в качестве союзника.

Обращение к эпистолярному наследию казахских правителей может дополнить источниковую базу отечественной истории, раскрыть существующие пробелы в истории Казахстана, выявить новые грани дипломатических связей с соседними государствами. Требуется еще кропотливая и тщательная источниковедческая работа с данными источниками. Возможно, на начальном этапе она не решит весь комплекс

источниковедческой и исследовательской изученности, но будет способствовать накоплению информации и создаст предпосылки для качественно новых исследований.

Дальнейшая систематизация и классификация этих источников важна для организации и упорядочения огромного письменного материала, а теоретическая классификация по формально-типологическим признакам имеет важное значение для источниковедческой работы в целом и формирования достоверной картины прошлого через призму дипломатических отношений. Благодаря активной внешнеполитической деятельности известных ханов и султанов - Казахское ханство стало известно далеко за пределами Казахстана. Исторический опыт взаимодействия и взаимовлияния с другими странами через дипломатическую переписку казахских правителей позволяет нам определить уровень и качество этих взаимоотношений оценивать перспективы настоящего и будущего современного Казахстана.

Литература:

1. Ерофеева И.В. Том I. Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. - Алматы: «АБДИ Компани», 2014. 692 с.
2. Шарафутдинов Д.Р. Методика формулярного анализа в прочтении исторических документов: дипломатическая переписка первой трети XIX века. // Молодой учёный. Ежемесячный научный журнал. 2013, № 11(58). СС. 722-725
3. Сергеев Ф.П. Формирование русского дипломатического языка (XI-XVII вв). Львов: 1978. 223 с.
4. Каталог писем и документов казахских правителей XV-XVIII веков (текстологический анализ). // Составители: Картова З.К. (гл.редактор), Кумеков Б.Е. Абуов Н.А., Ошан Ж., Жунисбаев У.Д. Петропавловск: ИП Скородумов Ю.Ю., 2024. 301 с.
5. Кортабаева Г.К., Авалиева А.А. История казахской дипломатии: переписка Казахского ханства с Российской империей. // Отан тарихы. - 2022, №1 (97). СС. 50-61
6. Чащина Е.А. Речевой этикет деловых текстов Московского государства: автореферат дис. кандидат фил. наук. М.: 1991. 24 с.

ҒТФМР 03.19
ӘОЖ 94(574)

КӨСЕМСӨЗДЕГІ КЕМЕҢГЕР ОЙЛАР (М. Қозыбаевтың ұлтжандылығы қаһында)

Қожабекова Б.С.

М. Қозыбаев атындағы СҚУ

Аймаханова А.Е.

Көкшетау қ-сы, №1 мектеп гимназиясы

Нуралина Ж.С.

№23 орта мектебі, Петропавл қ.

Түйіні: Мақалада академик Манаш Қозыбаевтың шығармаларындағы ой-толғаулары мен ұлтжандылығы жайлы қарастырылды. Публицистикалық еңбектері мен жазбалары зерттелді. Манаш Қозыбаев еңбектерінен еліне, туған жеріне, тіліне, ұлтына деген сүйіспеншілігі мен жаңашырлығы бірден ұғынуға болады. Туындыларының әрбір сөздерінде жазушыны толғандырып жазылған ойлары сараланды.

Түйін сөздер: Манаш Қозыбаев, қазақ тарихы, ұлы тұлға, жаңа көзқарастар.

Аннотация: В статье рассматривались размышления и национализм в произведениях академика Манаша Козыбаева. Изучены публицистические труды и записи. В трудах Манаша Козыбаева можно сразу понять любовь и новаторство к родине, языку, нации. В каждом слове его произведения были проанализированы мысли писателя.

Ключевые слова: Манаш Козыбаев, история Казахстана, великая личность, новые взгляды.

Annotation: The article considered reflections and nationalism in the works of academician Manash Kozybaev. Studied journalistic works and records. In the works of Manash Kozybaev, one can immediately

understand love and innovation for the homeland, language, nation. In each word of his work, the writer's thoughts were analyzed.

Keywords: Manash Kozybayev, Kazakh history, great personality, new views.

«... ұлт ұлықты болса, ол - мемлекет-орда құрып, өз мәдениетін қалыптастырып, өркенитпен қабыса дамып, белгілі бір кеңістік пен мерзімде оның есігінен сығаламай, төріне шығатын бақыт қонады. Ұлтың рухты болса, ұлың ұлықты болса, тарихшы оны жаза алмаса, тарихтың сырын таба аламаса - ол тарихшы емес, ол тек оның елесі ғана», [1] -деп тарихшылардың құлағына алтын сырға іліп кеткен Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың артында қалған мұрасын зерттеудің өзі адамның бойына қасиетті ұлттық сезімді, елжандылықты ұялата түседі.

Манаш Қабашұлы -еліміз тәуелсіздік алған жылдан өмірінің соңына дейін дала өркениетін, ұлттық болмыс, елдің қалыптасуына сүбелі үлес қосқан даналары мен тұлғалары, тәуелсіздік туы астында қазақ елінің қалыптасуының дара жолын қаламымен тарих таспасына жазып кеткен ұлы ғалымымыз.

Өркенниет және ұлт болмысы туралы академик ағамыздық жарық көрген публицистикалық еңбектерін ақтара отырып, халқының ұлы болған жанның ішкі тебіреністерін, ой-санасын, адами тұжырымдары мен құндылықтарын оқып, өзімізге тәлім ала аламыз. Осы мақсатпен ғалымның соңғы жылдары жарық көрген публицистикалық еңбектеріне шолу жасауды жөн көрдік. Манаш Қабашұлы қазақ тарихын, Қазақстанның өркенниеттік тұғырын нығайта түскен заман тарихын тереңінен зерттеп, ел, халық, ұлт болып қалыптасудағы уақыт пен қоғамның қалдырған ізін зерделеуде, саралауда алғыр ой, ұшқыр қиял, жігерлі сөз саптай білген ғалымдарымыздың бірегейі. Академик ағамыздың артында қалған том-том еңбектерінің әр парағында ұлтына, жеріне, ғасырлар бойы қалыптасып, жеткен салт-дәстүріне деген үлкен сүйіспеншілікті сезбеу мүмкін емес.

Тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап мемлекеттің тарихын, ғасырлар қойнауында жатқан оқиғалар мен тұлғалардың бейнесінен суырып алған тарихи деректері мен дәйектерді елдің елдігін дәлелдеу жолына пайдаланып, тынымсыз еңбектің үлкен жемісі мен жеңісі ретінде артына мұра етіп қалдырды.

Манаш Қабашұлы қаламы қарымды, ойы тұжырымды публицист ретінде де танылған тұлға. Оның тәуелсіздік жылдарында жария көрген публицистикалық еңбектері бүгінде сан қырынан зерттеуді талап ететін тақырып. Өмірінің соңғы күніне дейін қаламы қолынан түспеген жанның көземсөз шеберлігі түйсіне білген адамға баға жетпес ақыл мен даналықтың қазынасы.

Манаш ағамыздың публицистикалық еңбектері «Заман-Қазақстан», «Егемен Қазақстан», «Қазақ елі», «Қазақ әдебиеті» газеттері, «Парасат», «Отан» журналдары сияқты еліміздің іргелі басылымдарында жарық көрген. «Заман-Қазақстан» газетінің 1999 жылдарында жарияланған публикацияларының бірқатарын ғана дерек көзі ретінде пайдаланып, публицистің ұлжандылық, отаншылдық сезімін сүйінішпен мақаламызға тұздық еттік.

Манаш Қозыбаевтың публицистикалық еңбектеріндегі нақты ақпарат көздерінен алып, дәлелді ойларымен ұсынылған деректері мен дәйектері оқыған адамның көңілін білім-білікке жетелей береді. Ғалым елдік, ұлттық құндылықтар, адами қасиеттер, хақында толқи жазып, сөзбен өрнектелген із қалдырған.

Публицистикалық туындысына «Ұлт болмысы» деген тақырып қойған Манаш Қабашұлы өзінің ойын алдығы даналардың пікірінен сабақтастырып әкетеді. Қазақтың ұлттық келбетін сақтап қалу үшін қандай әрекеттерді ұстанғаны дұрыс, нені үйреніп, неден жиіркенгені жөн деген ойдың төңірегінде Абай Құнанбаевтың, Әлихан Бөкейхановтың ойлары бүгінгі күннің қарететінде де орын алатындығын сөз етеді.

Оның да ойы алдыңғы буын тұлғалар айтқан, үйрену, жетілу, білу дағдаларын қалыптастыру қажеттігімен қортындыланады.

Ұлттық намыс қахында айтар ойы, санаға құяр сөздері жігерлі. Мақаланың әр сөйлемі, әр абзацы автордың намысқойлығын айқайлата жеткізетіндей. Ар, ұят, намысты адами қасиеттің арқауы деп білген ол «ұлттық намыс» аталатын ұғымның астарында қандай түсініктер жатқандығын жеткізуді мақсат тұтады. Тарихшы ұлттық намыс түсінігі қазақ үшін жаңа ұғым еместігін жақсы біледі. Басқа деректерін айтпағанда, қазақ эпосы, батырлар жырындағы оқырманды жігерлендіретін, рухтандыратын сөздердің өзі ұлттың бұл қасиеттерге қашанда жақын болағандығын дәлелді баяндайды. Ұлты үшін жанпидалық әрекеттен тайынбаған алаш көсемдерінің ой-пиғылдары да ұлттық намысты ояту, жігерлеу, дамыту екендігін сөз етеді. Қазақтың ұлттың болмысы мен беделін түсіретін теріс мінез-құлықтарды ол да әшкерелейді, намысшылдықпен ашына айтады. Тәуелсіздік тұғырында отырсақ та, айбынды жимасаң, қауіп-қатер молынан екендігін айтады. «...Есік алдында дауыл тұр, үй артынан, жанынан сығалаған көршілер тұр, еліңді торған, байлығын сорған, қаптаған шетел алпауыттары..», [2] - деген ескертулерін жеткізіп, «Намыс атына мін, қазақ!» деп басты ойын ұрандатады.

Манаш Қозыбаевты қатты толғандырған мәселелердің бірі - тіл, дәлірек айтсақ, ұлт тілі. «Ана тілі дамыған, ата тарихы танылған, барша болмысы көркем тілде жазылған халық қана өркенниеттің төл перзенті», - деп түсінетін ғалым ХХІ ғасырда тілге қатысты толғанатын мәселелерді саралап береді. Еліміз тәуелсіздік туын жоғары желбіретіп отырса да, өз қадір-қасиетін танытатын тілін қажетті деңгейге көтере алмай отырғандығын ашына айтады. Оның себептерін жүйелей келе «Тәуелсіздікті рухани баянды ету үшін тіл саясаты идеологиялық сарынға бағынышты, жалынышты болмауы шарт. Ол аумалы-төкпелі болмай, бір ізгілікпен, табанды, негізгі бір принциптерге сүйене отырып, жүргізілуі абзал...», [2] - деп өзінің ақыл-кеңесін тыңдар құлақ болса, солай қарай бағыттайды. Егемендік алғаннан бері елдегі тіл саясатының жүргізілу форматына көңіл толмастық білдіреді. Тіл өз статусына жету үшін қандай әрекеттер жасау керектігі туралы ойы да ашық айтылған. Мемлекет құрудың ең басты көрсеткіштерінің қатарында тіл, әдебиет, тарихтың да маңызды екендігін еске салады.

Ата-бабамыз аңсаған тәуелсіздіктің таңын қуана қарсы алған тарихшының жаңа мемлекет қалыптастырудың шарттары мен белгілерін білмеуі мүмкін емес еді. «Жер тағдыры - ел тағдыры» деп білетін автордың бұл мәселе төңірегінде ширатар әңгімесі мол. «Жер - өмір, халық, тарихпен қат-қабат араласып жатқан ұғым... Жер - тәңірдің адамзатқа енші қылып тартқан ұясы, болашақ ұрпаққа бөлген мұрасы. Жер - ұлт болмысының түп-төркіні...», [3] - деген автордың жалынды ойынан талайдың санасына түрткі болар сөздерді көреміз. Әлихан Бөкейханов айтқандай, жер дауы - қазақ дауы деген ұғымды Манаш аға да қолдайды. Жеріне, еліне, халқына қорған боламын деп өз тағдырларын шүберекке түйген алаш ардақтыларының қиылған өмірі, төгілген қаны еш кетпесе етті. Манаш Қабашұлының да айтары сол - жер халықтікі, ел өркенниетті болуы керек. Қазақ жерінен айырылып қалмауы керектігі де ағамыздың көкейіндегі ой болған.

«Патриатизм - өз отанына деген, өз халқына деген адалдық пен сүйеніш, отанжандылық, отансүйгіштік», [4] - деген пайымдаудың авторы Манаш Қабашұлы ұлтжандылық ұғымын Отан сөзімен тамырлас етіп алып түсіндіреді. Әр пенденің әлеуметтік тұлғасымен, азаматтық санасымен көрініс табатын патриатизм рухы тәуелсіз Қазақстан үшін де ең керекті сезім. Отанын сүйетін, қадір тұтатын азаматтары көп болса, ол мемлекетті еш жау басып ала амайды. «Отаншылдық, ұлтжандылық - ұлтшылдық емес», [4]- дейді ол. Алаш зиялылары паш еткен ұлтжандылық сезімі қазақтың ұл-қыздары да ұлттың ұлы бола білетіндігін дәлелдесе етті.

Тарихтың тамырын дөп басатын Манаш Қабашұлының ұлтжандылық тұрғысында келтірер мысалы да, айтар дерегі де дәлелді. Патриатизм барша адамзатқа тән құбылыс.

Қазақтың да ұлтжандылық сезімі жігерлі. Тәуелсіздіктің тұғыры нығая түсу үшін бүгінгі жастардың отаншыл болуы маңызды. Манаш ағамыз бұл тақырыпты өзек етіп алуында өзіндік себеп бар.

Білімі терең, көзі қырақты ғалым бүгінгі қоғамның осал тұстарын көріп кетті. Еліне деген адал көңілімен ұрпақтың санасына тесік салсам деп ойлады. Сол үшін де ұлт тағдырына қатысты барлық тақырыптарды қозғады. Сөзімен, ойымен ұрпаққа дем берсем деп ойлады. Осы негізде ұлт зиялыларының қалыптасу мәселесіне де назарын аударды.

«Интеллегенция қазіргі заманда ғылыми-техникалық, ғылыми-гуманитарлық, әкімшілік-басқарушылық, ағарту, денсаулық сақтау, заңгерлік, әдеби-өнерлік т.б. болып табылады» деген анықтаманың төңірегінде олар - ұлттық ұйытқысы, ұлттың тірегі, ұлттың шам-шырағы, ұлттың ой-арманының биігі, ұлттың жасампаз батыры, ұлттың сарқылмас қоры, ұлттың әлем таныр санаты, ұлттың айбыны болуы керек деген пайымын білдірді. «ұлт зиялыларын жүдетпей, ыдыратпай топтастыру, ұлт мүддесі негізінде тәрбиелеу - мемлекеттік деңгейдегі саясаттың түп қазығы болу керек», [5] - деп жоғарғы жақтағыларға талабын ұсынды.

Мемлекеттің басты ресурсы адамның азаматтық тұлғасы қайдан бастау алатындығы туралы дәйектемелерді де Манаш Қабашұлы ой тарқатқан публицистикалық материалдардан оқып, тани аламыз. «Азамат» деген сөздің мағынасын біз бір-екі пайымдаумен ғана түсіндіре алсақ, ғалым ағамыз оның бірнеше анықтамасын ақтарып салады. Оның анықтамасында Азаматтың арқалаған халықтық, адамгершілік, гуманистік жүгі ауыр.

Публицист берген көп анықтаманың бір-екісін ғана мысалға алайық, «Азамат - ата-ана, ел үмітін ақтаған, Отан сенімін бой тұмар қылып сақтаған, достық сырын шашпаған, зұлымдық жолын баспаған, сегіз қырлы, бір сырлы, арлы адамды айтады» немесе «Азамат - деп қиын сәтте тәуекел қайығына қаймықпай мінетін, қас-дұшпанның езуін тілетін, жетім-жесірге, шаршап-шалдыққанға, қайғы басып қамыққанға көмекке келіп, шапағатын аямаған ерен ерді айтады» [6].

Осы екі сөйлемнің өзінен азаматтың бойына жинақталуы тиіс бірнеше адами қасиетті санап шығуға болады. Автордың сөз саптасы мен ой шалысының өзі оқып отырған адамның азаматтық жігерін оятады. Сөз жоқ, тарихшы азаматтық бейненің символы бола алатын қазақтың алып тұлғаларын да мысалға келтіреді. Бүгінгі заман жастарының азаматтық менезін қалыптастыру жолында жол берілген шалыс әрекеттерге сынын да айтады.

«Әрбір перзентіміз құлқынның құлы болмай, Отанның ұлы болса қандай бақыт!» деп арманымен батасын да береді. Манаш Қозыбаевтың публицистикалық туындылары ұрпақ үшін құнды қазына. Академиктің артында қалған жазбаларында әлі де зерттелмей жатқан тың тақырыптар жетерлік. Оның тұтас туындылары тұрмақ, жазбаларындағы әр сөйлемнің, әр айтылған ойдың астарын қазбаласақ, тағылым болар үлкен азық аларымыз сөзсіз. Бұл, әрине, сөздің мәнісін, ойдың мағынасын түсіне алатын жас ғалымдардың еншісіндегі парыз деп білемін.

Әдебиет

1. М. Қозыбаев. «Өрекенниет және ұлт», «Сөздік-Словарь баспасы», 2001 ж.
2. М. Қозыбаев. Ұлт намысы. «Заман-Қазақстан», 1999 ж, 23 сәуір
3. М. Қозыбаев. Ел тағдыры - жер тағдыры. «Заман-Қазақстан», 1999 ж, 14 шілде.
4. М. Қозыбаев. Ұлтжандылық. «Заман-Қазақстан», 1999 ж, 5 қаңтар.
5. М. Қозыбаев. Ұлт зиялылары. «Заман-Қазақстан», 1999 ж, 4 тамыз.
6. М. Қозыбаев. Азамат. «Заман-Қазақстан», 1999 ж, 15 қыркүйек.
7. М. Қозыбаев. Ұлт болмысы. «Заман-Қазақстан», 1999 ж, 9 сәуір.

МРНТИ 03.01.09.
УДК 94(574)

**МАНАШ КАБАШЕВИЧ КОЗЫБАЕВ И ЕГО ПРИНЦИП:
«ЗНАЯ ПРОШЛОЕ, ВИДИШЬ И ПЕРСПЕКТИВУ РАЗВИТИЯ СТРАНЫ»**

Чухно А.В.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Аннотация: Мақалада академик Манаш Қозыбаевтың Қазақстан тарихын зерттеуге қосқан үлесі қарастырылып, оның кәсіби, адам, патриот ретіндегі тарихи, өмірлік және ғылыми принциптері зерттелді. Академиктің елдің болашаққа деген көзқарасын түсінудегі негізгі ғылыми қызығушылықтар мен бағалаулар аталған.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан университеті, тарихшы, патриот, Манаш Қозыбаев, Ұлы Отан соғысы, тәуелсіздік.

Аннотация: В статье рассматривается вклад академика Манаша Козыбаева в изучение истории Казахстана, исследованы его исторические, жизненные и научные принципы, как профессионала, человека, патриота. Названы основные научные интересы и оценки в понимании его видения будущего.

Ключевые слова: Северо-Казахстанский университет, историк, патриот, Манаш Козыбаев, Великая Отечественная война, независимость.

Annotation: The article considers the contribution of Academician Manash Kozybaev to the study of the history of Kazakhstan, investigated his historical, life and scientific principles as a professional, man, patriot. The main scientific interests and assessments in understanding his vision of the future are named.

Keywords: North Kazakhstan University, historian, patriot, Manash Kozybayev, Great Patriotic War, independence.

Манаш Кабашевич Козыбаев, чье имя вот уже более двадцати лет носит наш Северо-Казахстанский университет, и чьи принципы, через труды большого ученого, мы исповедуем в своей педагогической, и профессиональной исторической деятельности является той непреходящей не только реальностью высокого профессионализма, но и примером гражданственности, актуальным методологическим ориентиром в решении сложных вопросов и подходов к исследованию нашего исторического прошлого. Анализируя научную, патриотическую позицию, принципы всей жизни, которые наиболее точно выражены словами, вынесенными в заглавие статьи М. Козыбаева в газете «Казахстанская правда» от 6 января 1996 г. - я использовал их для своей публикации. Мне кажется, они ёмко и оптимально точно отражают жизненное кредо этого замечательного человека. Пристально рассматривая прошлое Манаш Кабашевич не замыкался в каких-либо временных рамках, не боялся поднимать острые вопросы, стремился всесторонне, комплексно осмыслить факторы влиявшие на ход истории, а для этого призывал глубоко изучать (в зависимости от эпохи проблемы) соответствующие источники: российские, китайские, архивные, газетные, не боялся привлекать данные даваемые народным творчеством, что называется устной историей поколений и другие.

В свое время мы, историки, глубоко изучали прекрасные и своевременные поныне идеи первого президента Республики Казахстан о том, что мы стоим на перекрестке истории, что важно не упустить «...уникальный исторический шанс через обновление и новые идеи самим построить свое лучшее будущее» [1., С.26]. На этой глубокой философской, научной и жизненной позиции находился и защищал ее великий ученый, академик, чье имя мы с гордостью добавляем к названию нашего университета. Манаш Козыбаев был из той когорты историков, исследователей, кто сам честно, открыто и всесторонне оценивал исторические шаги сделанные в прошлом народом нашей земли. Будь то хан, чингизид, простой рабочий или шаруа в глубоком прошлом, наш старший

учитель критически и честно показывал важность неангажированности в его оценке. История нашего народа в прошлом и настоящем не только интересна, многогранна и самодостаточна, но и она не может писаться, изучаться и оцениваться вне контекста всемирно-исторического процесса, вне учета времени и места.

Справедливо оценивая уровень истории не так далекого прошлого Манаш Кабашевич остро критиковал ее трактовку в угоду кого-либо или чего-либо, (например политической моде или идеологической тенденции) отстаивал преемственность исторической мысли, объективную оценку фактов и глубинных, раскрытых им причин принимаемых решений. Будучи профессионалом высокого ранга, честным человеком он открыто об этом говорил и надеялся, что на смену одним ошибочным ориентирам никогда не придут сменившиеся приоритеты в политике, отношении к роли финансов, как мотиватора выбора пути развития политического и научного. Как справедливо, по моему мнению, Тургельды Шарманов давал оценку вклада в историческую науку Манаша Кабашевича и его коллег: «...Его жизнь можно вычленив из его богатого творения... смело отмежевываясь от фактологического описания истории своего народа, сделал попытку более глубокого анализа материалов на базе совокупного изучения проблем политической, социально-экономической и культурной истории страны» [2., С. 444].

Оценивая и ориентируясь на оригинальные произведения по истории тюркоязычных народов нашего региона, Манаш Кабашевич с большой теплотой отзывался о первом историке - казахе Кадыргали Джалаири: «Ныне эти труды воспринимаются как живая нить, связывающая далекие времена с глубинными процессами современности» [3., С 28]. Такой же связующей нитью поколений между временем творчества М. Козыбаева и нашим временем, его подходом к анализу и оценке сегодняшнего дня являются труды нашего Учителя с большой буквы.

Примером творческого и многопланового изучения истории Востока, Центральной Азии является отношение Манаша Кабашевича к научным работам современных ему историков разных стран и народов, которые позволили создать целый пласт научных исследователей из числа казахского народа. Главное в этом объективность, научность, всеобъемлющая комплексность и компетентность. В ряду таких ученых, человек, которого мы считаем своим учителем, называл сотрудников дореволюционных учебных заведений Петербурга, Омска, Ташкента, Оренбурга. Они способствовали формированию и становлению, апробации первых ученых, их научных трудов: Ч.Ч. Валиханова, И. Алтынсарина и других представителей казахской интеллигенции, стоявших у истоков национальной истории.

Полезной школой отношения к научным исследованиям, росту профессионализма отечественных историков, по мнению Манаша Кабашевича явилось время нахождения в эвакуации в Алма-Ате выдающихся профессионалов своего дела: Б.Д. Грекова, А.М. Панкратовой, С.В. Бахрушина, Н.М. Дружинина, М.П. Вяткина, А.П. Кучкина и других советских ученых из Москвы, трудившихся над историей нашей республики. Манаш Кабашевич умел справедливо оценивать научный труд коллег, не стеснялся учиться у них, когда в этом была возможность и потребность.

Я думаю, современным молодым ученым, студентам, да и ученикам школ Казахстана, равнодушным к своей судьбе и будущему нашего народа, страны будут полезны мысли нашего замечательного земляка, соседа, своего рода наказ, завет: «...чистые помыслы реализуются только тогда, когда объединяешь учебу с трудом, талант со стремлением» [4., С 204]. Манаш Кабашевич Козыбаев был не просто трудолюбивым, искренним, прямым и порядочным человеком, но и не переставал обращать внимание, в какой-то мере строя и себя под них, на наших фронтовиков, героев, события Великой Отечественной войны. Эта тема занимала одно из важнейших

мест в его научной биографии. Об этом свидетельствуют десятки научных трудов по военной тематике. Да и кандидатская и докторская диссертации Манаша Козыбаева были написаны об этом.

Манаш Кабашевич исследовал большой пласт архивных, других научных документов о создании воинских формирований в Казахстане, их боевом пути по фронтам Великой Отечественной войны, приеме и размещении эвакуированных предприятий, граждан прифронтовой полосы, исследовал вклад тыла в укрепление вооружения, обороны, обеспечение продовольствием, шефскую помощь территориям СССР, оказавшимся в оккупации. Воины-казахстанцы мужественно сражались под Москвой, Ленинградом, Сталинградом, освобождали многие республики Советского Союза, дошли до Берлина. Манаш Кабашевич в своих работах подробно и всесторонне исследовал их исторический путь. До сих пор он является одним из самых авторитетных ученых, изучавших вклад казахстанцев в великую Победу.

Последние по времени, пожалуй, самые интересные, актуальные и значимые работы Манаша Кабашевича, были посвящены современным годам, связанным с провозглашением Республики Казахстан. За эти годы академик Козыбаев проявил себя не просто как разносторонний ученый, но и талантливый, принципиальный организатор научного и учебного процессов. Принципиальными и гордыми словами академик М. Козыбаев характеризовал свое видение независимости Казахстана и очень бы хотелось, чтобы этот завет замечательного государственного и научного деятеля был неукоснительно реализован в жизнь. «...Говоря о независимости, мы имеем ввиду, что у нас уже имеются рыночные инфраструктуры, богатая финансово-экономическая отрасль, сильное отечественное производство, и наш народ не унижается, не лебезит перед иностранными инвесторами, и не становится он перед ними ниже ростом.

Говоря о независимом государстве, мы имеем в виду такое государство, которое сохраняя национальную и региональную безопасность, территориальную целостность, все делает для того, чтобы юноши были умными и умелыми, девушки - красивыми и женственными, а народ жил в довольствии и спокойствии» [5., С.168].

Жизнь, творчество, вклад Манаша Кабашевича Козыбаева неразрывно связаны судьбой Казахстана. Он был великим патриотом, ученым, гражданином. И все мы, живущие в наше время, должны помнить какой ценой и через какие трудности прошли старшие поколения - наша задача быть достойны их своим отношением к будущему нашей страны и нашего народа.

Литература

1. Вопросы манашеведения: Научная серия / Сост. С.Омирбаев (руководитель), Т. Шанбай, А.Ибраева. 2-й т. - Петропавловск, 2018.
2. Манаш Козыбаев. Энциклопедия./ Гл. Редактор С. Омирбаев, Петропавловк, 2017.
3. Вопросы манашеведения: Научная серия / Сост. С.Омирбаев (руководитель), Т. Шанбай, А.Ибраева. 2-й т. - Петропавловск, 2018.
4. Там же.
5. Там же.

**МРНТИ 03.01.09.
УДК 94(574)**

**ВОЙНА 1941-1945 гг. - ВРЕМЯ ПРОЯВЛЕНИЯ МУЖЕСТВА, ПАТРИОТИЗМА И
ГРАЖДАНСКОГО ДОЛГА СЕВЕРОКАЗАХСТАНЦЕВ**
(по архивным материалам)

Чухно А.В., Плешаков А.А.
Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Аннотация. Мақалада Ұлы Отан соғысындағы Жеңістің алдағы мерейтойы қарастырылады. Соғыс уақыты мен оған Кеңес Одағы халқының, Солтүстік Қазақстан облысы халқының қатынасы талданады. Қазақстан, терең тыл ретінде кәсіпорындар, халық майдан алдындағы аймақтан эвакуацияланған орын болды. Бір жарым миллионға жуық қазақстандық өз Отанын қорғау үшін майданға аттанды. Соғыс уақыты отансүйгіштіктің, батылдықтың және майданда және тылда өзінің азаматтық борышын орындаудың жарқын көрінісі болды.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, эвакуация, патриотизм, Петропавл, Солтүстік Қазақстан облысы, тыл, майданға көмек.

Аннотация: В статье рассматривается грядущий юбилей Победы в Великой Отечественной войне. Анализируется военное время и отношение к нему народа Советского Союза, населения Северо-Казахстанской области. Казахстан, как глубокий тыл явился местом, куда эвакуировались предприятия, население из прифронтовой зоны. Около полутора миллионов казахстанцев ушло на фронт для защиты своего Отечества. Военное время стало ярким проявлением патриотизма, мужества и выполнения своего гражданского долга на фронте и в тылу.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, эвакуация, патриотизм, Петропавловск, Северо-Казахстанская область, тыл, помощь фронту.

Annotation: The article considers the forthcoming anniversary of the Victory in the Great Patriotic War. The wartime and the attitude to it of the people of the Soviet Union, the population of the North-Kazakhstan region are analysed. Kazakhstan as a deep rear was the place where enterprises and population from the front zone were evacuated. About one and a half million Kazakhs went to the front to defend their Fatherland. Wartime was a vivid manifestation of patriotism, courage and fulfilment of one's civic duty at the front and in the home front.

Keywords: Great Patriotic War, evacuation, patriotism, Petropavlovsk, North Kazakhstan region, rear, help to the front.

В истории нашего народа, как и всего многонационального Советского Союза, исследование суровых лет противостояния нацизму в Великой Отечественной войне невероятно актуальны и останутся неизгладимым символом мужества, самопожертвования, силы духа, патриотизма и гражданского долга. В 2025 году мы все будем отмечать 80-летие Победы над жестоким, коварным и человеконенавистническим режимом, подмявшим всю Европу и напавшим на нашу страну того времени. Всё меньше остается ветеранов, прошедших это горнило испытаний на фронте и в тылу, но нынешнее поколение в большинстве своем адекватно оценивает то, что пришлось пережить нашему старшему поколению и, полны решимости никогда впредь не допустить подобного тяжкого испытания.

В процессе повседневной педагогической деятельности в Северо-Казахстанском университете имени Манаша Козыбаева нам неоднократно приходилось выходить на проблему отношения нынешнего поколения к тем суровым и не простым временам, его оценке, вкладу семьи каждого в общую победу на фронте и в тылу. В самостоятельных работах, сочинениях на тему «В семье каждого есть свой герой» студенты с гордостью и высоким патриотизмом рассказывали о своих прадедушках и прабабушках, внесших героический вклад в противостояние гитлеровскому нацизму.

В настоящее время в школах, гражданских и военных высших учебных заведениях важно поддержать этот общий патриотический настрой, не допустить шепота «подсказчиков», что это была не наша война и других подобных, разъедающих как ржавчина мыслей. Объективную оценку времен ушедших дают архивные материалы, когда, перелистывая пожелтевшие листы, мы находим правдивую оценку событиям военных лет и со стороны властных структур и со стороны простых советских граждан поступками, подвигами на фронте и в тылу показывающими, что они не согласны быть рабами в угоду заморским господам.

С первых дней Великой Отечественной войны, в политдонесениях из Айртауского РВК с. Володаровка (как и подобных других) в областной военный

комиссариат, отмечалось: «Настроение призывников района хорошее, 22 июня после того как только закончилась речь заместителя председателя совнаркома и народного комиссара по иностранным делам тов. Молотова по радио, стали поступать заявления от призывников о досрочном призыве их в РККА. Призывник 1923 года рождения тов. Косарев в период передачи мне заявления о досрочном зачислении его в РККА, еще устно добавил: «В ответ на ворвавшихся гадов германского фашизма обязан еще лучше и лучше работать на своем посту, а если Нарком удовлетворит мою просьбу, о зачислении меня досрочно в РККА, то отдадим все силы защите нашей родины, а если это потребуется, то не пощадим и своей жизни. Призывники колхоза «им. Ворошилова», «Искра Ильича», «Менжинского», «Урожай» в своем выступлении на митинге заявили, что они повседневно будут готовы явиться в РККА, честно трудиться на социалистических полях [1, Л. 79].

Уже своими первыми совместными решениями и постановлениями Областной Совет депутатов трудящихся СКО и бюро обкома КП (б) Казахстана принимают ряд важных решений, обеспечивавших прием и размещение эвакуированных. Так 8 июля 1941 г. решением Северо-Казахстанского Облсполкома «Об организации эвакуационного пункта при ст. Петропавловск» обязывались соответствующие структуры:

1. «Организовать эвакуационный пункт на ст. Петропавловск в помещении клуба им Ленина, школы № 49 и № 45.

2. Выделить для этого из местного бюджета 100 тыс. руб. увеличив кассовый план на июль месяц.

3. Обязать директора треста столовых и ресторанов тов. Самсончик организовать с 9. 7.19 41 г. общественное питание на эвакуационном пункте.

4. Обязать Облторг выделить для этого 50 тонн муки, из городского фонда, 5 тонн крупы, 2 тонны мяса, 1 т. макарон, 2 т. сахара.

5. Начальником эвакуационного пункта утвердить то. Молостова, зам. Нач. отдела переселения, политработниками тов. Алексеева, зав. Парткабинетом, Богатырева, работника редакции «Ленинское знамя», Семенихину, преподавателя института.

Обязать зав. Облздравом тов. Павлина выделить 7 человек медицинских работников на работу в эвакуационном пункте.

6. Предложить нач. Облавтоуправления тов. Полежаеву остановить автобусное движение по городу, обязав его использовать автобусы для эвакуационного пункта.

7. Обязать зав. Облфо тов. Девятко из средств Облоно и Облздрава перечислить на счет Облсполкома 10 тыс. руб. для оказания необходимой помощи эвакуированным» [2., Л.51]. Численный состав сотрудников Эвакуационного пункта на 1941 г. составлял 37 человек [3., Л. 90].

Одним из первых планов приема эвакуированных был план Облсполкома и обкома партии от 16 июля 1941 г. «О размещении эвакуированных из прифронтовой полосы». В соответствии с постановлением СНК СССР, планировалось разместить 26000 эвакуированных членов семей рабочих и служащих из Ленинграда [4., Л.56-57]

В сентябре этого же года принимается план «Размещения рабочих, служащих и их семей, прибывающих из Крыма, Запорожья и Курской области... женщин и детей из гор. Харькова» [5., Л. 5].

Пятнадцать районов нашей области военного времени только в течении одной волны должны были принять и разместить 10 тысяч человек эвакуированных рабочих и служащих, в том числе три тысячи женщин и детей [6., Л. 6].

Для решения вопроса с расселением прибывающих в область эвакуированных граждан из западных районов СССР 8 ноября 1941 г. облсполкомом было принято решение об изменении решения Исполкома Облсовета от 19 июля 1941 г. «Об обеспечении жилой площадью семей красноармейцев и эвакуированных» Исполком Облсовета Решил: установить «... временно жилищно-санитарную норму во всех жилых

помещениях города Петропавловска, Кокшетау и районных центрах четыре квадратных метра на человека» [7., Л. 31].

Глубокий тыл, в том числе и наша республика, были вынуждены принять, разместить и обеспечить всем необходимым для скорейшей работы эвакуируемые предприятия и организации центральной части Советского Союза. Для этого по решению Исполкома Северо-Казахстанского Областного Совета депутатов трудящихся за № 35/24 от 28 октября 1941 года «О переселении организаций города Петропавловска» указывалось: «В связи с тем, что Эвакуационным Советом Союза ССР утверждено размещение в городе Петропавловске заводов оборонного значения, что потребует значительной площади для производственных цехов и рабочих этих заводов и в целях своевременной подготовки необходимых помещений Исполком Облсовета РЕШИЛ:

1. Обязать Петропавловский Городской Совет переселить в течении 2-х дней следующие организации города Петропавловска:

1. Межотраслевую базу Союзтиль -	в Мамлютку
2. Контр. Сем Лабораторию -	в с. Бишкуль
3. Госконюшню -	конезавод № 47
4. Союззаготтранс -	в Мамлютку
5. Курсовую базу ОПС -	в г. Кокшетау
6. Школу медсестер -	в г. Кокшетау
7. Школу колхозных кадров -	в с. Дубровное Соколовского р-на
8. Зап. Сиб. Буровую партию -	в Булаево
9. Оргбюро ЦК Союзов рабочих с/х -	в Интернациональную МТС

2. Обязать руководителей перечисленных организаций закончить переселение в указанные сроки» [8., Л. 15]

Неординарность времени и событий вызывали и неординарность временных рамок - всего два дня давалось на то, чтобы по тем дорогам, с наличием того транспорта осуществить данную подготовительную к приёму работу и вовремя принять эвакуируемые предприятия.

Серьезность времени, нагрузки на население, тружеников, руководство области можно проследить по работе направленной на обеспечение создания эвакогоспиталей. 9 ноября этого же года принимается решение Облсполкома «О передаче помещений Облздраву для размещения эвакогоспиталей»:

1. «Для размещения Эвакогоспиталей обязать Горсовет тов. Дегтяренко к ранее переданным Исполкомом Облсовета:

1. Дом Заготзерно.....ул. Коминтерна № 66
2. Помещение обл. к-ры Заготживсырье.....ул.Базарбаева №69
3. Помещение конторы Облзагоскотул. Папанина № 43
4. Помещение конторы Облводхозаул. Базарбаева № 62
5. Помещение Сев. Каз. Треста Маслопромул. Степная № 37
6. Помещение к-ры Заводупр. Главмукаул. Ерназарова № 68
7. Помещение детского киноул. Степанова № 137
8. Помещение дома пионеровул. Ленина № 7
9. Помещение к-ры Отд. Землеустройстваул. Петренева № 65
10. Помещение к-ры Обллесзагаул. Октябрьская № 20
11. Помещение к-ры Облторгаул. Ленина № 35
12. Помещение дома отдыха ОблсполкомаПестрое (за город.)

Передать дополнительно:

1. Помещение интерната Казахской средней школы
2. Помещение общежития Педучилища.

2. Обязать руководителей передачу закончить к 10-му ноября 1941 года» [9., Л. 29]

Всего на территории области было размещено три эвакуогоспиталя, где лечились, а затем по предложению врачей и местного руководства колхозов и совхозов отдыхали и закрепляли здоровье на квартирах простых людей в сельской местности, выполняя при этом посильную физическую работу.

Помимо повседневной хозяйственной деятельности, приёма эвакуированных заводов, фабрик, других предприятий и учреждений в ноябре 1941 года осуществлялась работа по созданию национальных военных подразделений в республике за счет местных ресурсов, специалистов, командиров и солдат. Выполняя постановление Центрального Комитета партии и Совета Народных Комиссаров Каз. ССР бюро Северо-Казахстанского обкома партии 22 ноября 1941 г. приняло постановление «О реализации постановления ЦК КП (б) К и СНК КССР «О мероприятиях по формированию национальных войсковых соединений в Каз ССР».

1. «Разнарядку на поставку лошадей, автотранспорта, продфуража и обмундирования утвердить...

2. Обязать Облздрав обеспечить медицинское и санитарное обслуживание на местах призыва.

3. Обязать РК КП (б) К обеспечить среди призываемых в формируемые национальные части партийно-комсомольскую прослойку не менее 35-40 процентов.

4. Обязать тов. Строганова и т. Чайко в 3-х дневный срок подобрать установленное количество решением ЦК КП (б) К и СНК КССР людей на партийно-политическую работу из числа наиболее политически подготовленных и прошедших военную подготовку товарищей.

5. Обязать исполкомы райсоветов и райкомы КП (б) К:

А) Обеспечить к 8 декабря 1941 года призыв рядового и младшего командно-политического состава;

Б) Закончить сдачу заготовительным органам продовольствия и фуража к 3 декабря 1941 года в количестве, указанном в разнарядке.

6. Обком КП (б) К и исполком облсовета считают необходимым обеспечить участие в поставках (автотранспорта, бричек, обмундирования, фуража, снаряжения), как всеми колхозами, совхозами МТС, так и промышленными предприятиями и учреждениями...» [10., Л. 16].

26 декабря 1941 г. совместным постановлением бюро обкома партии и облсовета депутатов трудящихся принимается решение «О мероприятиях по созданию минной базы в г. Петропавловске» в соответствии с распоряжением СНК СССР № 9469 РК/СС от 2 сентября 1941 года.

Для промышленного и жилищного строительства заводов 239 и 347 выделялась земельная площадь в г. Петропавловске, передавалось ряд помещений, выделялись лесные делянки для заготовки стройматериалов и дров, создавалась закрытая столовая для завода 347 с пропускной способностью в 2500 человек., мобилизовывалось «...для работы на заводах № 347 и 239 1000 человек членов комсомола и молодежи города и области» [11., Л. 60-61].

В течение считанных месяцев Северо-Казахстанская область, как и весь Казахстан, превращалась в новый дом для эвакуированных тружеников, раненных фронтовиков и новый промышленный, аграрный субъект, работавший на обеспечение фронта оружием, солдатами, продовольствием и снаряжением.

Оценивая ход выполнения народно-хозяйственного плана за 10 месяцев 1941 г. областное руководство отмечало: «Великая отечественная война еще больше

потребовала от каждого предприятия безусловного выполнения плана, работать исключительно организованно и максимально производительно.

Большинство предприятий области с успехом справились с поставленными перед ними задачами. В обстановке военного времени коренным образом переделал свою работу Петропавловский Мясокомбинат, который выполнив в первом полугодии годовой план только на 19,5%, сумел обеспечить выполнение десятимесячного плана на 100,0% и годового плана на 83,2%. Таким образом, Мясокомбинат за четыре месяца выпустил в 4,3 раза больше продукции, чем за шесть месяцев до войны.

Систематически перевыполняет свой план Хлебокомбинат и ко дню 24 годовщины Октябрьской Социалистической революции полностью выполнил годовую программу. За 10-ть месяцев перевыполнила годовую программу на 18% швейно-обувная фабрика. Перевыполнили десятимесячный план и близки к выполнению годовой программы Петропавловский механический и пивоваренный заводы. Значительно улучшил свою работу кожевенный завод, который выполнил план третьего квартала на 102,4% и октября на 105,6%» [12., Л. 97]. Непростое время, неординарные решения, самоотверженность в отстаивании своего дома - это события через которые прошли и победили наши старшие: дедушки и бабушки, наш народ ценящий свободу, суверенитет. Современное поколение третьего тысячелетия, справедливо оценивая время ушедшее, должно сберечь и защитить свое будущее и светлый путь нашей страны - Республики Казахстан.

Источники и литература

1. СКГА. Ф. 2046. Оп.1 Д.18.
2. СКГА Ф. 1189. Оп.1. Д.983.
3. СКГА Ф. 1189. Оп.1 Д.981
4. СКГА Ф. 1189. Оп.1. Д.983.
5. СКГА Ф.1189. Оп.1. Д.984
6. Там же
7. Там же
8. Там же.
9. Там же.
10. Там же.
11. Там же
12. СКГА Ф. 1189. Оп.1 Д.981

**ВОПРОСЫ ДЕМОГРАФИИ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АКАДЕМИКА МАНАША
КОЗЫБАЕВА**

Ильясова Г.С.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Садыков Т.С.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Гришина С.А.

IT школа-лицей им. М. Жумабаева

Аңдатпа: Мақалада академик М. Қозыбаевтың Қазақстандағы демографиялық проблемаларды зерттеудің жаңа әдіснамасы негізінде зерделеуі қарастырылады. Зерттеуде жаңа әдіснаманы қолдану Кеңес дәуірінде зерттелмеген Қазақстан тарихындағы сәттерді зерттеуге мүмкіндік берді және тарихшы ғалымдардың елдің демографиялық жағдайын зерттеуге деген қызығушылығының жаңа өсуін бастады.

Түйін сөздер: Манаш Қозыбаев, тарих ғылымы, тарихи демография, халық.

Аннотация: В статье рассматривается изучение академиком М. Козыбаевым демографических проблем в Казахстане на основе новой методологии исследования. Использование в исследовании новой методологии позволило изучить те моменты в истории Казахстана, которые не изучались в советское время и положило начало новому всплеску интереса ученых-историков к изучению демографической ситуации страны.

Ключевые слова: Манаш Козыбаев, историческая наука, историческая демография, население.

Annotation: The article examines the study of demographic problems in Kazakhstan by academician M. Kozybaev on the basis of a new research methodology. The use of a new methodology in the study made it possible to study those moments in the history of Kazakhstan that were not studied in Soviet times and marked the beginning of a new surge of interest among historical scientists in studying the demographic situation of the country.

Keyword: Manash Kozybayev, historical science, historical demography, population.

Актуальность демографических исследований в современном мире чрезвычайно высока, поскольку вопросы демографии связаны с важнейшими аспектами социального, экономического и политического развития. Демографические исследования позволяют выявить и анализировать динамику численности населения, его возрастную и половую структуру, миграционные процессы, а также уровень рождаемости, смертности и продолжительности жизни. Всё это оказывает непосредственное влияние на формирование политики, планирование и устойчивое развитие общества.

В период проведения заседаний ОБСЕ в Казахстане многие зарубежные государственные лидеры, общественные деятели, представители СМИ, знакомясь с историей, культурой Казахстана, были удивлены тому, что наша страна, имея огромную территорию, занимая девятое место в мире по общей площади, насчитывает небольшое количество населения и имеет низкую плотность населения. Причины низкой плотности населения и демографической ситуации в стране занимались многие историки. Учеными-историками были определены основные этапы, которые повлияли на изменение демографической ситуации в Казахстане, повлекшие за собой уменьшение казахского населения [1].

Во-первых, нашествие джунгар в XVII - в первой половине XVIII вв. на казахские земли привело к угрозе существования казахов как этноса, поскольку в этот период Казахское ханство оказалось под постоянным давлением со стороны джунгарских войск, что сопровождалось разрушением поселений, массовыми потерями среди населения и значительными изменениями в экономической и социальной жизни общества.

Джунгарская угроза особенно обострилась во время так называемых «Года великого бедствия», когда джунгары нанесли казахским землям разрушительный удар, вынудив тысячи людей покинуть свои дома и спастись бегством.

Казахи несли большие потери в людских ресурсах и потеряли контроль над значительной частью своих земель. Этот период также сопровождался кризисом кочевого хозяйства, который вызвал проблемы с продовольствием, экономическими ресурсами и безопасностью населения. В результате, демографические потери казахского народа были настолько значительны, что это поставило под угрозу сохранение казахской этнической и культурной идентичности. Только сплочение казахских жузов и объединение усилий под руководством выдающихся биев и батыров позволило казахам оказать сопротивление и сохранить этническое единство. В целом, джунгарские нашествия оказали долгосрочное влияние на демографию, территориальные границы и этнический состав казахского населения, сделав этот период одним из самых трагичных и судьбоносных в истории казахского народа.

Во-вторых, строительство военно-казацких укреплений на казахских землях, начавшееся в XVII веке и усилившееся в XVIII-XIX веках, существенно повлияло на социально-экономическую и демографическую ситуацию в регионе. Российская империя постепенно продвигала свои границы на юг, создавая сеть укреплений вдоль рек Яик (Урал), Иртыш и других пограничных территорий. Возведение казачьих станиц и военных форпостов сопровождалось постоянным присутствием русских военных и казачьих отрядов, что привело к изменению этнического состава на приграничных территориях Казахстана.

В-третьих, в период подавления национально-освободительных движений и административных реформ часть казахов была вынуждена откочевать.

В-четвертых, переселенческая политика привела к увеличению доли неказахского населения в стране. К началу XX века доля неказахского населения значительно увеличилась, что породило новые культурные и социальные вызовы. В регионе начали развиваться оседлые формы хозяйствования, что изменило традиционный образ жизни казахов и повлияло на их кочевую культуру.

В советский период переселенческая политика продолжилась в еще больших масштабах. Коллективизация, индустриализация и последующие программы переселения специалистов и рабочих в рамках освоения целинных земель в 1950-60-х годах также привели к резкому росту неказахского населения, что изменило социальный ландшафт Казахстана.

К концу советского периода доля казахов на своей родной земле стала меньшинством, что оказало серьезное влияние на национальную идентичность и языковую политику в республике. В целом, переселенческая политика России и Советского государства привела к значительным демографическим изменениям, создав полиэтничное общество, но также и вызвав ассимиляционные процессы, которые отразились на этнокультурной и языковой ситуации в Казахстане.

Изучение данных направлений в исторической науке Казахстана требовало большой работы историков-профессионалов на основе новой методологии. В Республике Казахстан историко-демографическая школа продолжила свое развитие на базе отдела исторической демографии Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова, национальных и региональных университетов. Многие историки-демографы свою исследовательскую деятельность начинали в советское время - М.К. Козыбаев, М.-А.Х. Асылбеков, С.Е. Толыбеков, Н.А. Алексеенко, А.Б. Галиев, и др. Историко-демографические исследования периода Независимости в Казахстане осуществлялись на основе советских фундаментальных знаний, зарубежного опыта изучения проблем народонаселения, на основе принципа историзма, в контексте цивилизационного

подхода. Ряд ученых, осуществляя источниковедческую обработку информационных массивов, источниковедческий анализ документов, вводят в научный оборот ранее не вовлеченные архивные материалы, а также на основе анализа материалов определяют взаимосвязь социальных и демографических проблем [3].

Академик Манаш Козыбаев, выдающийся казахстанский историк и ученый, внес значительный вклад в изучение демографических проблем Казахстана, особенно в контексте его сложной истории и социальных преобразований, происходивших на протяжении XX века [2].

М. Козыбаев исследовал влияние реформ советского государства на население Казахстана. Коллективизация в начале 1930-х годов привела к жестокому голоду (1931-1933 гг.), который стал одной из самых трагичных страниц в истории Казахстана. Политика насильственного изъятия скота и принудительного перехода к коллективному ведению хозяйства разрушила традиционный уклад кочевой жизни и привела к массовой гибели населения. Этот голод вызвал массовую смертность и миграционные движения, особенно среди этнических казахов, численность которых уменьшилась почти на треть. Вынужденная миграция в соседние регионы и страны стала для многих единственным способом выживания, что привело к изменению этнического состава населения и ослаблению казахской этнической общности.

М. Козыбаев также анализировал влияние последующих политических репрессий и чисток, проведенных в конце 1930-х годов, которые углубили трагедию казахского народа. Исследования Козыбаева показали, что советская политика не только нанесла сокрушительный удар по демографии казахского населения, но и оставила глубокие культурные и социальные последствия, отразившиеся на национальном самосознании и этнической идентичности казахов на десятилетия вперед [3].

Кроме того, М. Козыбаев проанализировал миграционную политику, которая способствовала переселению этнических русских и других советских этнических групп в Казахстан, значительно изменив его этнический состав. Эти демографические сдвиги создали мультикультурное общество.

Одной из известных работ Манаша Козыбаева, посвященных теме миграции и демографических изменений, является **«История и современность»** [4]. В этой книге и других исследованиях Козыбаев анализирует миграционные процессы, влияние массовых переселений на демографическую структуру Казахстана и социальные последствия эмиграции и репатриации в разные периоды истории [4, с. 148].

Особый интерес вызывали материалы о демографической катастрофе, в 30-е годы XX века, которые были вызваны насильственной коллективизацией в Казахстане, раскулачиванием, политическими репрессиями, голодом 1932-1933 г., разрушением «пастбищно-кочевого хозяйственного комплекса и всей традиционной структуры» [1, с. 47.]. Одним из актуальных вопросов отечественной истории является определение демографических последствий голода 1921-1922 гг. в Казахстане. До сих пор остаётся открытым вопрос об определении абсолютного числа голодавших и погибших от голода в начале 1920-х гг., а также численности беженцев на территории республики, поскольку не все смертельные случаи регистрировались и учитывались, а часть документов была утеряна либо изъята из архивных фондов.

Проблема демографических последствий голода начала 1920-х гг. в Казахстане нередко поднималась в научной литературе в работах, как советских ученых, так и казахстанских исследователей. В трудах казахстанских ученых М.К. Козыбаева поднимались различные аспекты голода начала 1920-х гг., в том числе демографические последствия для казахской степи [5]. Академик М.К. Козыбаев призывал изучить указанные вопросы, основываясь на исторические документы. Однако для разностороннего изучения проблемы исторического материала было недостаточно,

учеными-демографами предоставлялись разными данные, в том числе жертвы голода определялись и в 2 миллиона человек, и в 3 миллиона человек, ученый предложил расширить источниковую базу исследований для уточнения количества жертв голода.

Академик изучал влияние войны на демографию страны, рассмотрев демографические последствия Второй мировой войны для Казахстана. Во время войны множество казахских мужчин были мобилизованы в ряды Советской армии, что вызвало значительную убыль мужского населения и привело к гендерному дисбалансу. Этот дисбаланс оказался серьезным демографическим последствием, так как возвращение мужчин было ограничено - многие погибли или остались инвалидами, что отразилось на структуре казахских семей и даже на динамике рождаемости в послевоенные годы.

Из-за нехватки мужчин в стране женщины взяли на себя многие роли, связанные с трудом и поддержанием семейного хозяйства, что привело к изменениям в социальной структуре и роли женщин в казахстанском обществе. Это также способствовало росту женской занятости в промышленности и сельском хозяйстве, так как экономика нуждалась в трудовых ресурсах для восстановления после войны.

Кроме того, послевоенная миграция в Казахстан - связанная с восстановлением и строительством промышленных объектов - изменила демографический ландшафт региона. В Казахстан переселялись рабочие и специалисты из других республик Советского Союза, что привело к росту численности неказахского населения и усилило культурное многообразие.

Этот процесс был продолжением миграционных тенденций, начавшихся ранее, и в итоге повлиял на этнический состав, а также на экономическое и социальное развитие республики, ускорив ее индустриализацию. Исследование М. Козыбаева выявило, что война не только изменила численность населения и его половой состав, но и оказала долговременное влияние на социальные и культурные процессы в Казахстане, изменив его экономическую и социальную структуру в условиях послевоенного восстановления.

С началом масштабной индустриализации и урбанизации в рамках советского планирования большое количество казахов переместилось из сельской местности в города, что стало значительным фактором демографических и социально-экономических изменений в Казахстане. В своих исследованиях академик М. Козыбаев подробно изучил, как этот процесс городской миграции повлиял на казахское общество, традиционный уклад жизни, а также на семейные и социальные структуры. К примеру, изменился традиционный образ жизни.

Массовая миграция казахов в города сопровождалась утратой части традиционного кочевого и сельского образа жизни, который на протяжении веков был основой казахской культуры. Переход к городской жизни требовал адаптации к новым условиям и формам занятости, что повлияло на обычаи, язык и культурные практики, особенно у молодого поколения. Урбанизация также способствовала снижению зависимости от сельского хозяйства и увеличению вовлеченности казахов в промышленный сектор. Урбанизация населения привела, в свою очередь, к изменениям в традиционной структуре казахской семьи.

В сельской местности казахские семьи, как правило, были крупными и включали несколько поколений, проживающих вместе. В городе, однако, такие многопоколенные семьи стали менее распространенными, и постепенно стала развиваться модель малой, нуклеарной семьи. Этот переход также изменил родственные связи и социальные обязанности, так как многие люди оказались физически удаленными от своих родных и привычного круга общения. Урбанизация оказала влияние на изменение роли казахской женщины в обществе и в семье. Многие женщины стали получать образование и занимать позиции в сфере промышленности, науки и управления. Многие казахи получили доступ к образованию, профессиональному развитию и карьерным

перспективам, что, в свою очередь, способствовало росту среднего класса и ускорило развитие города как центра культурной и экономической активности.

Исследования Козыбаева показали, что индустриализация и урбанизация, несмотря на их экономические выгоды, оказали значительное влияние на традиционный уклад казахской жизни. Они привели к формированию новой социальной структуры и внесли изменения в культурные и семейные нормы, что стало одним из ключевых факторов в преобразовании казахского общества в XX веке [6].

После обретения Казахстаном независимости в 1991 году академик Манаш Козыбаев уделил значительное внимание изучению демографических последствий эмиграции, поскольку многие русские, украинцы, немцы и представители других этнических групп покинули Казахстан в первые годы независимости. Этот процесс был частью более широкой миграционной волны, охватившей постсоветские страны в период распада СССР и сопровождавшейся важными изменениями в социальной и этнической структуре общества.

Уход значительной части квалифицированных кадров привел к временным проблемам на рынке труда и в экономике, поскольку некоторые отрасли - наука, техника, здравоохранение и промышленность - частично зависели от специалистов, представляющих этнические меньшинства. Казахстану потребовалось время для восполнения нехватки профессиональных кадров и адаптации экономики к новым условиям. Демографические изменения создали условия для укрепления национальной идентичности и культуры. Правительство стремилось к созданию благоприятных условий для межэтнического диалога и культурного взаимодействия, чтобы обеспечить стабильность в обществе. В то же время основной акцент был сделан на развитие казахского языка и культуры, что стало важной частью новой государственной политики.

В условиях демографических изменений после распада СССР Казахстан инициировал программу возвращения этнических казахов (оралманов), проживавших за пределами страны, в частности в Монголии, Узбекистане, Китае и других странах. Эта политика репатриации способствовала росту численности казахского населения и усилила национальное самосознание, создавая новые возможности для культурного и языкового возрождения. Таким образом, исследования академика М. Козыбаева показали, что миграционные процессы, вызванные распадом Советского Союза и обретением независимости, заложили основу для постепенного возвращения к казахским культурным корням, что сыграло важную роль в становлении казахстанской идентичности.

Исследования Козыбаева выявили, что миграционные и демографические сдвиги, произошедшие в Казахстане после 1991 года, оказали как положительное, так и сложное влияние на этническую и социальную структуру страны, заложив основу для ее дальнейшего национального и культурного развития.

Манаш Козыбаев внес значительный вклад в изучение демографических вопросов Казахстана, рассматривая их в контексте исторических событий и социальной политики. Его работы охватывают различные аспекты демографического развития казахского народа, включая влияние миграционных процессов, военных конфликтов, советской политики и урбанизации. Козыбаев показал, как исторические потрясения и социальные изменения отражались на демографии Казахстана, формируя его этническую и социальную структуру.

Литература

1. Козыбаев М.К. Актуальные проблемы изучения Отечественной истории // Уроки отечественной истории и возрождение казахстанского общества. - А.: Казахстан, 1998. - с. 38-48.

2. Козыбаев М.К. Формирование населения Республики Казахстан (1897-1996 гг.) // Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романова Ю.И. Этносы Казахстана. Историко-демографический справочник. - Астана, 2001. - с. 4-25.
3. Козыбаев М.К. Демографические исследования в Казахстане: итоги и перспективы» // Вестник НАН РК 1991 г, №11, с. 7.
4. Козыбаев М.К. История и современность: Проблемы истории Казахстана. - Алма-Ата: Гылым, 1991. - 252 с.
5. Козыбаев М.К. Ақтаңдақтар ақиқаты. - А., 1992. - 161 б.
6. Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в многонациональном Казахстане (1917-1980). - Алматы: Гылым, 1991. - 185 с.

МРНТИ 03.01.09

УДК 94(574)

ИСТОРИЯ НАСЕЛЕНИЯ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ В ГОДЫ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И ГОЛОДА В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ

Абуов Н.А.

Филиал Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова в г. Петропавловск

Бейсембина А.Б.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Аннотация. Бұл мақалада қуғын-сүргінге ұшырағандардың ұрпақтарының мұрағаттық құжаттары мен естеліктеріне сүйене отырып, 1920-1930 жылдардағы Солтүстік Қазақстандағы жұдырықтар мен байлықтардың мүлкін тәркілеу процесі зерттеледі. Жұмыс ұжымдастыру, аштық пен қуғын-сүргін тарихына арналған белгілі отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне негізделген. Зерттеу нәтижесінде астық және ет дайындау жоспарларын жүзеге асыру, малды жою, малды күштеп жою туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: ұжымдастыру, мүлікті тәркілеу, аштық, қуғын-сүргін, естеліктер, трагедия.

Аннотация. В данной статье, опираясь на архивные документы и воспоминания потомков репрессированных, исследуется процесс конфискации имущества кулаков и байства в Северном Казахстане в 1920-1930-х гг. Анализ причин голода, вызвавшего массовые протесты и репрессии в сельской местности, позволяет пролить свет на трагическую судьбу североказахстанцев в период коллективизации. Работа опирается на исследования известных отечественных и зарубежных учёных, посвящённые истории коллективизации, голода и репрессий. В результате исследования делается вывод, что реализация планов хлебозаготовок и мясозаготовок, уничтожение скота, насильственная коллективизация и оседание стали трагедией для всего населения Казахстана.

Ключевые слова: коллективизация, конфискация имущества, голод, репрессии, воспоминания, трагедия.

Annotation. This article, based on archival documents and memoirs of the descendants of the repressed, examines the process of confiscation of property of kulaks and bais in Northern Kazakhstan in the 1920s and 1930s. Analysis of the causes of famine, which caused mass protests and repression in rural areas, allows us to shed light on the tragic fate of North Kazakhstanis during the period of collectivization. The work is based on research by well-known domestic and foreign scientists on the history of collectivization, famine and repression. As a result of the study, it is concluded that the implementation of grain and meat procurement plans, the destruction of livestock, forced call.

Keywords: collectivization, confiscation of property, famine, repression, memories, tragedy.

В период 1930-1933 годов Казахстан пережил массовый голод, репрессии, миграции и вынужденные откочевки, которые стали следствием насильственного оседания казахов и принудительной коллективизации. Политика форсированной коллективизации, проводимая в Казахстане в конце 1920-х - начале 1930-х годов, привела к катастрофическим последствиям. Массовое изъятие зерна, скота и имущества

у крестьян и баев, сопровождавшееся репрессиями против тех, кто сопротивлялся коллективизации, спровоцировало голод. Целые аулы вымирали, разрушался традиционный уклад жизни казахов. Изучение этой трагедии позволяет нам понять масштабы преступлений сталинского режима, почтить память жертв и предотвратить повторение подобных событий в будущем.

Сегодня интерес жителей независимого Казахстана к историческим темам, которые в советское время были либо запрещены, либо освещались однобоко, заметно возрастает. Особенно важной становится тема Ашаршылық - голода казахского народа в 1930-1933 годах. Нельзя не согласиться с американским историком С. Камерон, которая пишет, что: «казахский голод 1930-33-х годов имеет важные последствия для понимания советской истории, а также изучения массового насилия и сравнительного анализа с другими примерами голода, о кризисе мало известно на Западе: большинство крупных обзоров по советскому периоду лишь вскользь упоминают о казахской трагедии; казахский голод редко появляется и в сводных учетах массового насилия 20-го века» [1].

Голод 1932-1933 годов в Казахстане стал одной из самых трагических страниц истории республики. По идеологическим причинам советского периода, эта тема долгое время оставалась табуированной. Лишь с началом перестройки ученые, такие как М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин и М.Б. Татимов, смогли приступить к ее глубокому изучению [2]. Их исследования выявили, что голод был прямым следствием насильственной коллективизации, сопровождавшейся конфискацией имущества у зажиточных крестьян и депортацией целых народов.

Однако, даже в годы независимости Казахстана доступ к архивным материалам был ограничен. Широкой общественности были известны лишь общие сведения о «решении Голощекина» [3, с.95]. Современные историки, опираясь на недавно рассекреченные документы, проводят более детальные исследования, позволяющие оценить масштабы трагедии. Так, по предварительным оценкам, в результате голода погибло от 1,5 до 2 миллионов человек. Сравнение с другими регионами СССР показывает, что Казахстан пострадал от голода особенно сильно. Это объясняется рядом факторов, включая специфику традиционного кочевого хозяйства и политику центральной власти, направленную на ускоренную индустриализацию и коллективизацию

Одной из основных проблем исследования голода в Казахстане были демографические потери населения республики в 1930-е гг. Демографические аспекты голода стали предметом исследований в работе Татимова М.Б. Он называет следующие цифры жертв голода 1932-1933 гг., определив их в 1750 тыс. чел. (42% от всех казахов республики) [4]. Такие ученые как Асылбеков Х.К. и Галиев А.Б. дают схожие цифры по смертности голода - 1745 тыс.чел. [5].

Следует отметить, что после распада СССР цифры по смертности от голода стали предметом обсуждения отечественных и зарубежных ученых, которые обсуждая масштаб трагедии. Российский исследователь Корнилов Г.Е. в своей статье «Голод в Казахской АССР в 1930-е годы: историографический дрейф» приводит анализ основных исследований по истории голода за прошедшее время и демонстрирует большую сводную таблицу со статистическими данными, к которым пришли зарубежные исследователи, ученые Казахстана и России [6, с.99]. По поводу юридического аспекта Ашаршылық Корнилов Г.Е. пишет, что «Российские и зарубежные исследователи не признают, что голод в Казахстане был геноцидом казахского народа. Российские специалисты, в первую очередь В.В. Кондрашин, и зарубежные - Р.Киндлер, И.Огайон, Н. Пьянчиола С. Камерон, С. Уиткрофт - не затрагивают тему геноцида напрямую, утверждая, что советское руководство не планировало физическое уничтожение казахов, и подчеркивая, что голод в Казахстане не

соответствует юридическому определению геноцида.» [6, с.102].

В статье Корнилов Г.Е. дает и казахстанскую трактовку позиции, которая была дана в феврале 2021 г. в Национальной академической библиотеке, где «Спикер сената М.Ашимбаев озвучил позицию властей Казахстана: «Ашаршылық - это трагедия, через которую прошел не только казахский народ, это страшное гуманитарное бедствие для всех стран бывшего Союза. По этой причине мы к проблеме Ашаршылық должны подходить, прежде всего, с научной точки зрения, не придавая вопросу политическую окраску» [6, с.103]. Голод 1932-1933 годов в Казахстане стал одной из самых трагических страниц истории республики.

Изучение этой темы требует взвешенного подхода, сочетающего в себе объективный анализ фактов и понимание человеческих страданий. Необходимо избегать упрощенных оценок и учитывать сложный контекст того времени. Голод в Казахстане был частью более широкой политики, направленной на форсированную индустриализацию и коллективизацию сельского хозяйства во всем Советском Союзе. Однако, в Казахстане эта политика приобрела особенно трагические формы из-за специфики кочевого образа жизни и сопротивления местного населения.

На современном этапе новый полномасштабный этап изучения истории репрессий в Казахстане, в том числе и истории голода, стал осуществляться во всей республике с созданием по инициативе Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева Государственной комиссии по полной реабилитации жертв массовых и политических репрессий в Республике Казахстан, в рамках которой свою работу провели региональные комиссии, создали многотомные сборники документов.

По истории голода и коллективизации в Северном Казахстане важную роль играют «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века)», изданные в 2022 и в 2023 гг. - по Северо-Казахстанской области Т.32, Т. 67 Халық жады [7,8]. В материалах изданы как документы из региональных архивов, так и воспоминания собранные у репрессированных граждан и их потомков.

Изучение истории политических репрессий, насильственной коллективизации и голода в Казахстане позволило ввести в научный оборот новые источники, в том числе воспоминания пострадавших и их потомков. Документы из ранее недоступных фондов республиканских и региональных архивов, а также устные свидетельства существенно расширили наши знания о масштабах и последствиях этих трагических событий. Междисциплинарные исследования, объединяющие усилия историков, социологов, психологов и других специалистов, позволяют более детально реконструировать историю репрессий, которая долгое время замалчивалась советской властью.

Анализ истории голода в Казахстане требует комплексного подхода, учитывающего разнообразие факторов, таких как экономические условия, социальная структура, национальные особенности и природные катаклизмы. Необходимо также учитывать влияние внешних факторов, таких как мировая экономическая ситуация и политика центральной власти. Междисциплинарные исследования помогут не только реконструировать события прошлого, но и оценить их долгосрочные последствия для казахстанского общества.

С окончательным утверждением своей власти в СССР И. Сталин приступает к аграрно-индустриальным реформам, которые отразились на жизни всех граждан страны. Коллективизация также предусматривало изъятие огромных ресурсов от жителей сельской местности и их перенаправление на развитие индустриализации. Прозраверстки периода гражданской войны, были заменены на планы хлеба и мясазаготовки начала коллективизации, которые спускались руководством страны. Эти планы вылились в масштабную кампанию по конфискации хозяйств кулаков и баев. Как

показывают документы СКГА, за 1928 год есть Список из 40 баев I категории, имущество, которых было, конфисковано, а они сами были выселены с семьей Постановлением Петропавловского Окрисполкома [8].

В Списке есть перечень имущества, который был конфискован у баев. Так например бай Альтиев Садвакас имел: «300 голов разного скота (70 лошадей, 33 головы рогатого скота, 130 баранов), 2 брички, 2 сенокосилки, 1 лобогрейку, 1 плуг, 1 ходок. Содержит постоянно 2 батраков» [9, л.7]. К моменту развертывания конфискации скота многие баи пытались избежать этой участи, начинали распределять поголовье скота среди родственников, выделять хозяйства старших сыновей как отдельную хозяйственную единицу. Так, более полный перечень того что конфисковывалось мы можем увидеть в таких документах как например Протоколы обыска осмотра и описи имущества проживающего гражданина аула №2 Тонкерейского района Альтиеву (Кокену) Сайт-Ахмету 1928 года сентября 26 дня, сохранившийся в ЦГА РК [10, л.4-8]. Раскулачивание, проводившееся в ходе коллективизации, представляло собой не просто изъятие имущества.

Оно подразумевало тотальное уничтожение наиболее крепких хозяйств, лишая людей не только средств к существованию, но и дома, скота и даже одежды. Так, по воспоминаниям Барлубаева Айтмагамбета Сабыровича, уроженца г. Петропавловска раскрывается история семьи Бейсенбі-кажы, которые были записаны в период сбора информации для многотомника «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века)» [8]. Здесь дается следующая информация: «В разное время сам Бейсенбі Қаракөтұлы и его сын Шаймолда были волостными управителями.

Объявленная Советами политическая программа «Малый Октябрь» не обошла стороной и семью Бейсенбі - кажы, согласно указам и решениям ЦИК СНК Казахской ССР 1928 года «О конфискации байских хозяйств», семья, причисленная к категории, баи, также подверглась гонениям, были конфискованы домашний скот, домашняя утварь и имущество. Ранее несколько раз конфисковывались лошади для нужд Красной Армии. Глава семьи Бейсенбі-кажы был арестован и насильно пешком препровожден в штаб для допроса. По пути следования, не выдержав летнего зноя, пожилой Бейсенбі Қаракөтұлы умирает в дороге. После смерти отца волостным управителем становится его 25 -летний сын - Шаймолда. Судьба его тоже трагична. В один из летних дней, по доносу врагов-недоброжелателей в село Ленино (ныне Бике аулы) приезжает милиция для сопровождения его в штаб. Отъехав от села 3-4 км, милиционеры специально заставляют Шаймолда нарвать веток с деревьев для отпугивания комаров. И под предлогом якобы «попытки бегства», расстреливают его» [8, том 67, №4]. Таким образом, советская власть в период коллективизации уничтожила руководителей успешных крепких хозяйств, будь то казахских или русских аулов и сел, которые пользовались авторитетом местного населения, были образованы и могли оказать сопротивление проведения процесса коллективизации.

Земледельческие хозяйства также подвергались реформированию, и они стремились избежать процесса конфискации и исполнения планов хлеба и мясозаготовок. Следует отметить, что Северный Казахстан, обладая плодородными землями в период активной переселенческой политики в XIX, начале XX века был заселен русскими, украинскими крестьянами, были среди них и немцы. Одним из таких сел было село Петерфельд, заложенное немцами-колонистами. В этом населенном пункте к началу компании коллективизации уже каждая семья жила зажиточно и всех их ввели в разряд кулаков [11, с.11]. Как и казахи они пытались скрывать свое имущество и материальное положение. Уже в 1929 году вынужденно немцы села Петерфельд бежали гонений и репрессий, как свидетельствуют источники другие немецкие села тоже

покидали свои села: «по Петропавловскому округу в 1929 г. «из 32 дворов хутора Скворцовского (меннониты) продали имущество 24 двора; хутор Михайловский - все продают; хутор Фризино -1-й и 2-й (меннониты) - все продают; хутор Асаново - из 51 двора продали 35, которые все хотят выехать в Америку; хутор Эбенфельд (участок № 80) - все продали имущество и разбежались по разным районам СССР» [12, с.32].

Как отмечают многие исследователи вынужденных откочевок и беженства населения Казахстана Н.Н. Аблажей [13], Г.М. Мендикулова [14], З.Е. Кабульдинов, К.Н. Балтабаева, А.М. Джумашев [15] миграции за пределы страны и республики были одной из форм протеста деморализованного населения против неизбежных реформ в сельской местности. Проведение властями антинародных решений по насильственной коллективизации, стремление спастись от усиливавшегося голода на другой территории было естественным решением спасти свои семьи. Руководство СССР не давала выбора ни казахам, ни русским, ни немцам, каждый этнос, проживавший в сельской местности ощутил трагедию коллективизации и голода.

Изучение истории репрессий в сельской местности, публикация материалов из фондов центральных и региональных архивов Казахстана, вызывает большой общественный резонанс и интерес со стороны граждан республики. В конце 1920-х - начале 1930-х годов политика коллективизации и борьбы с «кулацко-байскими хозяйствами» привела к массовым репрессиям, затронувшим не только зажиточных крестьян и баев, но и значительную часть сельского населения.

С момента прихода к власти большевиков командные методы управления экономикой, милитаризация, распределительный принцип, обнищание масс - все это, по мнению М.К. Козыбаева, свидетельствовало о том, что Советы коммунистов, шли по простому пути управления и не были подготовлены к экспериментам социалистического толка. Нельзя не согласиться с мнением Манаша Кабашевича, что социализм строился очень высокой ценой.

Ценой больших потерь и жертв, когда народ Казахстана следовал за экспериментами пролетарского центра России. С приходом к власти в СССР И. Сталина победила психология «экспроприация экспроприаторов», политика насилия как универсальный метод строительства нового мира. Многомиллионные массы трудящихся, граждан СССР, крестьяне были абсолютно не готовы к восприятию «новаций» социалистического толка. Результатом стали голод, разрушение традиционного уклада жизни. Архивные материалы позволяют восстановить историческую правду о тех трагических событиях и почтить память невинно пострадавших.

Литература

1. Камерон Сара, 2015 Голод в Казахстане в 1930-33-е гг.: современные исследования и новые направления в изучении вопроса URL:<https://www.caa-network.org/archives/6126>
2. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. №7. С. 53-71
3. Негизбаева М.О., Нуршаихова А.А. «Тема голодомора в Казахстане (1932-1933 г.г.) в науке» и СМИ» // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Журналистика 2022 - № 3(140) С. 92-100
4. Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата. 1989. 128 с.
5. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). Алма-Ата: Гылым, 1991. 192 с.
6. Корнилов Г.Е., Голод в Казахской АССР в 1930-е гг.: историографический дрейф // Новейшая история России. 2023. Т. 13, № 1. С. 99-121 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-v-kazakskoy-assr-v-1930-e-gody-istoriograficheskiy-dreyf>
7. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.32: Политические репрессии в Северо-Казахстанской области (1920-1950-е гг.). Сборник документов и материалов. Составители: С.З.Маликова, А.Г. Ибраева, Л.А. Гривенная, Н.А. Абуов,

З.К.Картова, А.Н.Садаев, / Под общ. ред. Е.Т. Карина. - Астана, 2022.- 384 с.

8. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века).Т.67. Халық жады. Северо-Казахстанская область.Сборник воспоминаний и интервью жертв политических репрессий и пострадавших, очевидцев событий и их потомков. Составители: С.З.Маликова, А.Г. Ибраева, Л.А. Гривенная, Н.А. Абуов, З.К.Картова, Б.Р. Шериязданов, А.Н.Садаев, А.К. Куантаев / Под общ. ред. Е.Т. Карина. - Астана, 2023. Т.67 - 500 с.

9. СКГА Ф.1648. Оп.1.Д.121. Л.7

10. ЦГА РК Ф.135, Оп.1. Д.89, Л.4-8.

11. Белоус В.В. Петерфельд наша Родина. Петропавловск. 2007. 112 с.

12. Бургарт Л.А. Немецкое моноконфессиональное село в Казахстане: возникновение, развитие, разрушение (историко-демографический аспект). // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Сборник научных трудов XII Международной научной конференции, Усть-Каменогорск, 2011. С. 27-39.

13. Аблажей Н.Н. Казахский миграционный маятник. «Казахстан -Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция. Караганда, 2014. 273 с.

14. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы, 2006. 343 с.

15. Кабульдинов З.Е., Балтабаева К.Н., Джумашев А.М. и др. Казахи в Средней Азии: история и судьбы (1920-1950) гг. Алматы, 2022. 472 с.

ҒТФМР 03.19

ӘОЖ 94(574)

МАНАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ «ТАРИХ ЗЕРДЕСІ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕ КӨТЕРІЛГЕН ТӘУЕЛСІЗДІК МӘСЕЛЕСІ

Абуталипова А.Н., Бимақанова З.Ш.

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

Аңдатпа. Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың еңбектерінің маңызы, әсіресе «Тарих зердесі» атты кітабының бірінші томындағы материалдардың құндылығы айқын көрінеді. Автордың көзқарасы бойынша, тәуелсіздік алған Қазақстанның алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі-ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы, тарихтың бұрмаланған тұстарын қалпына келтіру және халықтың тарихи жадын жаңғырту болды. Бұл мақалада ғалымның еңбегіндегі негізгі идеялар мен зерттеулердің мәні талқыланады. Сол уақытта көтерілген мәселелердің тәуелсіздік алғаннан кейінгі шешімдері, өзгерістері сипатталады. Тәуелсіздік, тарихи әділеттілік және ұлттық рәміздер тақырыбы, сондай-ақ тарихи сананың маңызына назар аударылады. Қозыбаевтың сол уақыттағы білдірген көзқарастары мен зерттеулері тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуы жолындағы ұлттық бірегейлікті нығайтуға, тарихи мұраны сақтап, оны жаңғыртуға ерекше үлес қосты. Оның еңбегі бүгінгі күні де тарихи шындық пен әділеттілікті іздеуге және қоғамдық сана мен патриотизмді нығайтуға қызмет етеді.

Түйін сөздер: Тарихи шындық, Тәуелсіздік, ұлттық рәміздер, патриотизм, тарихи мұра.

Аннотация: Значение трудов Манаша Кабашевича Козыбаева, особенно материалов первого тома его книги «Тарих зердесі» («Историческая память»), очевидно. Согласно точке зрения автора, одной из главных задач, стоящих перед Казахстаном после обретения независимости, было формирование национального самосознания, восстановление искаженных страниц истории и возрождение исторической памяти народа. В этой статье обсуждаются ключевые идеи и исследования, представленные в трудах ученого. Также рассматриваются решения и изменения, произошедшие после достижения независимости, поднятые в то время вопросы. Темы независимости, исторической справедливости и национальных символов, а также важность исторического сознания находятся в центре внимания. Взгляды и исследования Козыбаева того времени внесли значительный вклад в укрепление национальной идентичности независимого Казахстана, сохранение и обновление его исторического наследия. Его труд до сих пор служит поиску исторической истины и справедливости, а также укреплению общественного сознания и патриотизма.

Ключевые слова: Историческая правда, Независимость, национальные символы, патриотизм, историческое наследие.

Annotation: The significance of the works of Manash Kabashevich Kozybayev, especially the first volume of his book «Тарих зердесі» («Memory of History»), is evident. According to the author, one of the main tasks of independent Kazakhstan was the formation of national consciousness, the restoration of distorted historical facts, and the revival of the historical memory of the people. This article discusses the importance of the main ideas and research of the scholar. The solutions and changes to the issues raised during that time after gaining independence are described. Attention is paid to the topics of independence, historical justice, and state symbols, as well as the importance of historical consciousness. The views and research expressed by Kozybayev at that time made a special contribution to strengthening national identity, preserving and reviving historical heritage on the path of the formation and development of independent Kazakhstan. His work continues to serve the search for historical truth and justice, as well as the strengthening of public consciousness and patriotism today.

Keywords: Historical truth, Independence, national symbols, patriotism, historical heritage.

Манаш Қозыбаевтың «Тарих зердесі» еңбегі тек тарихи дереккөз ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы мәдени құндылықтарды қамтып, зерттеулері мен тұжырымдары қазақ халқының тарихи тәжірибесін, рухани байлығын, мәдени мұрасын жаңғыртуға, келер ұрпаққа дұрыс тарихи білім беру үшін негіз жасауға бағытталған. Манаш Қозыбаевтың «Тарих зердесі» еңбегінің бірінші томындағы негізгі идеяларын және зерттеу нәтижелерін талдай отырып, олардың ұлттық сана мен мәдени мұраны сақтау мәселелеріндегі ықпалын қарастыру. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы тұрғысынан көтерілген тарихи және мәдени аспектілерді талдау. Манаш Қозыбаевтың қазіргі еліміздегі тарихи әділдікті қалпына келтіруге және ұлттық бірегейлікті нығайтуға қосқан үлесін бағалау. Манаш Қозыбаевтың ғылыми қызметіндегі негізгі тұжырымдамалар мен тәсілдерді зерделеу.

Қозыбаев Манаш Қабашұлы- Қазақстан тарихының көрнекті зерттеушісі, өз еңбектері арқылы тарихи сананы қайта жаңғыртуға, ұлттың рухани және мәдени мұраны қорғауға үлес қосқан ұлы ғалым. Академик М. Қозыбаевтың «Тарих зердесі» атты екі томдық еңбегінің бірінші томында еліміздің тәуелсіздік алған кезден бері журнал мен газет беттеріне ана тілінде жарияланған баяндамалар, мақалалар және көптеген сұхбаттары енгізілген. I томның алғашқы бөлімін «Замана асуы» деп, мазмұнында - тарихшылардың жаңа замандағы тіршілігі, тынысы, Адам, Уақыт, Кеңістік аясында өткенді, бүгінгі, болашақты ойлауы, ой иелігене салып көрсетеді. М.Қозыбаев шығармаларын замана толғағынан туындаған тарихи факторларды зерделеп еңбекті «Тарих зердесі» деп атайды.

Тарихшы - ғалымның еңбегінде ғасырлар бойы қазақ халқының арман еткен тәуелсіздігі туралы сөз қозғайды, ата тарихына бетбұрыс жасауға мән беріп, тарихнаманың “ақтандақ” мәселелерін шешуге байланысты көзқарастарын ұсынады. Манаш Қабашұлының еңбегіндегі көзқарастары, әсіресе, тарихи оқиғаларға жаңаша көзқараспен қарауға, тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда үлкен рөл атқаруда. Манаш Қозыбаев тарихи шындықты ашық көрсете отырып, ұлттың тарихи жадысын қайта жаңғыртуды өзінің алдына басты мақсат етіп қояды. Тарихтың бұрмаланып жазылуын, әсіресе, кеңес дәуіріндегі идеологиялық ықпалды сынап, қазақ халқының шынайы тарихын танып-білуді жазған. Ғалымның пікірі бойынша: «тарихты дұрыс түсінбейінше, қазіргі және болашақ ұрпақтың саналы түрде дамуы мүмкін емес» деп көрсеткен.

«Біз ХХ ғасырдың аяғы, ХХІ ғасырдың басындағы дүбірлі де түбірлі өзгерістерге толы уақытта өмір кешіп жатырмыз. Замана ғажайып оқиғаларға, құбылыстарға толы. Тіпті мұндай құбылыстардың кейбірі бір ғасырды тұтас айшықтай алады. Ол құбылыс-халқымыздың бостандығы, тәуелсіздік жариялауы; ол құбылыс-еліміздің казармалық социализмнен экономикасы- нарықты, әлеуметтік саяси өмірі-демократиялық құқықты мемлекет орнатуға ұмтылысы; ол құбылыс- қазақ ұлттық мемлекетінің қалыптасып, әлемдік қауымдастыққа енуі; ол құбылыс- аласапыран ХХ ғасыр бітіп, үміт артқан ХХІ ғасырға халқымыздың бет алуы», - деп Манаш Қабашұлы Қозыбаев атап өткендей бұл

мәселе екі ғасыр уақытқа созылса да , өзінің өзектілігін жоғалтпай, терең зерттелуде [1,3 б]. Алайда оның үміт етіп күткен ХХІ ғасыры өзінің үмітін ақтай алды ма деген сұрақ еріксіз туындайды. Заман тоғысына назар аударып қарайтын болсақ, шынымен де біз тәуелсіз, ешкімге бағынышты емес, әрбіреуіміздің жеке бостандығымыздың бары анық, алайда ата-баба аңсаған тәуелсіздіктің сипаты осындай ме еді?! Мемлекетіміздің басшысы: «Енді, жағдайымыз жақсарған кезде, біз тарихымызға, рухани құндылықтарымызға назар аударуға тиіспіз», - деген-ді [2,12].

Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан қарқынды даму жолына түсті, бірақ әрбір орын алған өзгерістер де оңайлықпен келмегені анық. Манаш Қозыбаев атап өткендей, Қазақстан экономикасы нарықтық қатынастарға көшті. Бүгінде елімізде жеке кәсіпкерлік белсенді дамып келеді, шағын және орта бизнес өркендеп, экономиканың түрлі секторларында шетелдік инвестициялар ағымы артып отыр. Қазақтың ұлттық мемлекеті, шынында да, қалыптасты деуге болады. Біз өз мәдениетімізді, тілімізді, салт-дәстүрлерімізді сақтап қалып, оны әлі де әлемге танытып келеміз. Халықаралық қоғамдастық та біздің еліміздің дамуын мойындауда. Қазақстан шын мәнінде тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік аренада өз орнын алды. Ел халықаралық ұйымдарға мүше болып, әлемдік қауымдастықта беделін көтерді. Сыртқы саясатта бейбітшілік пен өзара ынтымақтастықты қолдап, көпвекторлы саясатты ұстанып келеді. Алайда, ұлттық бірегейлікті сақтау мәселесі әрдайым өзекті мәселенің бірі болып қала береді.

Жаһанданудың ықпалы, көші-қон үрдістері және өзге де факторлар ұлттық бірегейліктің сақталуы үшін үнемі назар аударуды қажет етеді. Тәуелсіздік, еркіндік, жеке бостандықтар- бұлардың барлығына қол жеткізілді, алайда адам сенгісіз өзгерулер бірден бола қоймайды. Қоғамдық сананың өзгеруі, экономикалық тұрақтылық, саяси реформалар- бұның барлығы уақыт пен қажырлы еңбекті талап етеді. Алдағы уақытта да көптеген сынақтарға тап болуымыз ақиқат. Елбасымыз айтқандай: «Бұны есімізде ұстауымыз қажет. Тәуелсіздігімізді сақтау үшін, халықтың ішінде араздықтардың орын алуына жол бермеу керек. Соның салдарынан ата-бабаларымыз біз үшін сақтаған жерімізден, мемлекеттілігімізден айырылып қалсақ, ол орны толмас қателік болмақ»[3,20],-деп атап көрсеткендей , әрбір азамат елінің тәуелсіздігін сақтап қалуға бар күш-жігерін салу маңызды. Бірақ ең бастысы- халықтың ынтымағы, мемлекет басшылығының дұрыс шешімдер қабылдауы және қоғамның белсенді қатысуы. Тек осылай ғана біз Манаш ағамыздың үміттерін ақтай аламыз.

Манаш Қозыбаевтың «Тарих зердесі» атты еңбегі Қазақстан тарихының маңызды мәселелерін, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы мен тарихи шындықты қайта зерделеу қажеттілігін талқылайтын терең ғылыми зерттеу болып табылады. Аталған еңбек беттерінде талай азаматтар шындықтың шегіне жете алмай, әділетсіздіктің құрбаны болып қалды. Сондай азаматтардың ішінде Манаш Қозыбаев та бар еді. Шындықты бетке айтамын деп, өзі де қудалауға ұшырап қалды. Осы жөнінде ол: «Бірде жолым түсіп, Қостанай облысына бара қалдым. Сол кездегі облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Андрей Михайлович Бородиннің қабылдауында болдым. Сол жолы кадр саясатындағы бұрмалаушылықтың, партиялық парасаттылықтан кейбір кадрлардың ада болғандығын өз көзіммен көре бастағандай болдым. Кадр саясатының төңірегіндегі ыңғайсыз жайларды айтып, біздің заманымызда лениндік ұлт саясатын бұрмалайтын жайттардың барынан ептеп хабар бердім. Сол-ақ екен, бұрын ылғи жақсы атқа ілігіп, жақсы санатта жүрген, жақсы ғалым болып өсіп келе жатқан мен бірден нашар адамның қатарына ілігіп шыға келдім. Содан бастап берекемді кетіре бастады»,- өміріндегі бұл эпизод тарихи және қазіргі таңдағы өзекті мәселелерді жақсы суреттейді [1, 11 б]. Қоғамда әділеттілікті сақтау, меритократияны қолдау және сөз бостандығын қорғау- бүгінгі күні де маңызды тақырыптар. Қозыбаевтың шындық үшін күресіп, қиындықтарға ұшырауы қазіргі уақытта да үлгі боларлық құбылыс. Әділетсіздікке қарсы шығатын

азаматтар, белсенділер мен құқық қорғаушылар көп жағдайда қысым мен кедергілерге тап болады. Бұл тұрғыда Манаш Қозыбаевтың үлгісі- шындық пен әділдік жолында қайсарлық танытып, батыл болуға шақырады. Бұл оның заманауи қоғамда да үлгі боларлық бейнесін қалыптастырады.

Бұған қоса, қаржы мәселесін, әрбір қазан айының төртінші жұлдызын республика күні ретінде атап өтуді дәстүрге айналдыруды, республиканың ұлттық рәміздерін, оның ішінде елтаңба мен ескі сарынмен жазылған әнұран сөзіне өзгертулер енгізуді, халқымыздың аты аңызға айналған даңқты ұлдарымыздың бірі Бауыржан Момышұлына Совет Одағының Батыры атағын беру мәселелерін көтерген. 1920 жылдың қазан айының төртінші күні Қазақ АССР құрылған болатын. Аталған кезден бастап Қазақстанның барлық азаматтары осы күнді мереке күні ретінде атап, жыл сайын тойланатын осы күн республика күні деп белгіленді. 1936 жылы сталиндік Конституция өмірге келгеннен кейін, біздің республика күніміз ұмытыла бастады. «Қазақстанның 70 жылдығы қарсаңында әрбір қазан айының төртінші жұлдызын республика күні ретінде атап өтуді дәстүрге айналдырсақ деймін», - деп жазады автор [1, 12 б]. Қазіргі таңдағы өзгерістерге келетін болсақ, Қазақстандағы Республика күні 25 қазан күніне ауыстырылды. 1990 жылы қазанның 25-і Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің шешімі бойынша «ҚазКСР-нің егемендігі туралы» декларация қабылданып, сол уақыттан бастап егеменді Қазақстан өзінің жеке территориясы, азаматтығы, мемлекеттік бюджеті, мемлекеттік рәміздері бекітілді. Бұл акт арқылы Қазақстан Республикасы әлем картасында жаңа мемлекет ретінде негізін қалады. 1995 жылы 18 қазанда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан Республикасындағы мерекелік күндер туралы» Жарлығымен 25 қазан Қазақстан Республикасының Ұлттық мерекесі- Республика күні болып жарияланды. 2001 жылы 13 желтоқсан айында қабылданған «Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы» №267 заңы бойынша бұл күн мемлекеттік мерекелер қатарына қосылды. 2022 жылғы 29 қыркүйекте Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Кинематография, мәдениет және мерекелер мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңға қол қойылды, оған сәйкес Республика күніне ұлттық мереке мәртебесі берілді.

Келесі көтеріліп отырған мәселе, ұлттық рәміздердің өзгерістеріне тоқталып кеткім келеді. Тарихшы-ғалым осы жөнінде: «Одан кейінгі көптен бері ойландырып жүрген мәселенің бірі-республикамыздың гербі. Сталинның кезінде шаруалар мен жұмысшылардың ынтымағын бейнелейтін орақ, балға белгісі бар, егістіктің масағы көрсетілген Совет Одағының Гербі көп тиражбен тарайды», - деп көрсетеді [2, 126]. Бұл елтаңбамыздың соған тым ұқсас екенін, тіпті КСРО-ның елтаңбасынан еш айырмашылығы жоқ екеніне назар аударады. Елтаңбада қазақ халқының өзіндік ұлттық бейнесін сипаттайтын еш белгі жоқ, сол себептен, еліміздің, ұлтымыздың ерекшелігін айқындайтын жаңа елтаңбаны жасау үшін конкурс жариялауды ұсынды. Манаш Қозыбаевтың Қазақстанның елтаңбасына қатысты мәселелерді көтеруі елдің ұлттық бірегейлігін айшықтаудағы маңызды қадамдардың бірі болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Қазақстан жаңа мемлекеттің негіздерін қалыптастырып, ұлттық рәміздерге ерекше мән беріле бастады. 1992 жылы мемлекеттік рәміздерді қабылдау конкурсы жарияланып, оған көптеген суретшілер мен дизайнерлер қатысты. Нәтижесінде, 1992 жылдың 4 маусымында Жандарбек Мәлібеков пен Шота Уәлихановтың авторлығымен жаңа елтаңба ресми түрде қабылданды. Бүгінгі таңда Қазақстанның елтаңбасы елдің егемендігін, бірлігін бейнелейтін маңызды мемлекеттік символ болып табылады. 2024 жылдың наурыз айында Қазақстанның президенті Қасым-Жомарт Тоқаев елтаңбаның дизайнның өзгеретінін хабарлап, жаңа дизайнды таңдау конкурс арқылы таңдаланатынын жариялаған. Әнұран тақырыбы жөнінде де сөз қозғаған

болатын. Автордың пікірі бойынша, республикамыздың мемлекеттік Гимнің сөзі ескі сарынмен жазылған. Жеке басқа табынушылық басым, әуенінде де халқымыздың нақышы сезілмейді. Осы мәселені шешу мақсатында, Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевқа арнап хат та жолдаған болатын. Манаш Қозыбаев осыдан кейін әнұран тақырыбы бойынша бірнеше мәрте пікір білдірген. Әнұран мемлекет үшін маңызды символ, ол өзінің сөздерінде халық рухын көтеретін, патриоттық сезімдерді оятатын әнұран болуы керек екенін баса айтады. Сонымен қатар, әнұранда ұлттық ерекшеліктің сақталуын және тарихи сабақтастықтың маңызын да атап өтті. Әнұранды тандау бойынша арнайы комиссия құрылып, сол кезде композитор Мұқан Төлебаев пен ақын Жүмекен Нәжімеденовтің «Менің Қазақстаным» атты туындысы мемлекетіміздің бірінші әнұраны ретінде қабылданған. Бұл әнұран 2006 жылға дейін қолданыста болды. Сол жылдан бастап Қазақстанда жаңа әнұран қабылданып, бұрынғы «Менің Қазақстанымды» Шәмші Қалдаяқовтың музыкасы негізінде қайта өңделіп, Нұрсұлтан Назарбаевтың сөзімен толықтырылды. Жаңа әнұран ресми түрде «Менің Қазақстаным» деп аталып, мазмұны мен мағынасы біршама өзгеріске ұшырады. Жанартылған әнұранда Қазақстанның өркендеуі, бірлігі мен бейбітшілігі басты тақырыптар ретінде көрініс тапты. Манаш Қозыбаевтың сол уақыттағы көтерген осы мәселелері оның ұлттық рәміздерге деген терең құрметін көрсетеді. Ол тәуелсіздік пен егемендіктің негізгі символдарының бірі ретінде әнұранның мәнін ерекше атап өтіп, оның ұлттық сана мен патриотизмді нығайтудағы рөлін айқындайды. Ол өз сөздерінде әнұранның маңыздылығын баса айтып, оны тек музыкалық шығарма ғана емес, сонымен бірге халықтың жан-дүниесін, оның тарихы мен болашағын көрсететін символ ретінде қарастырған.

Қорытындылай келе, Манаш Қозыбаевтың «Тарих зердесі» атты еңбегі - Қазақстанның тарихи санасын қалыптастыру мен ұлттық рухани жаңғыру жолындағы маңызды ғылыми және идеологиялық туынды. Академиктің көзқарастары елдегі ұлтжандылықты, мәдени және тарихи мұраны құрметтеу және сақтау идеяларын қолдаушыларға үлгі болды. Қазіргі заманда тарихи әділдікті қалпына келтіру және тарихи мұраның маңыздылығын түсіну үрдісі жалғасуда. Қозыбаевтың еңбектері осы үрдістерді қолдай отырып, тарихи сананың дамуына жол ашты. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуы жолындағы идеялары мен еңбектері елдің тарихи санасы мен ұлттық бірегейлігін нығайтуда маңызға ие. Оның зерттеулері мен пікірлері мемлекеттік рәміздерден бастап, тарихи тұлғалардың рөлін қайта қарау, ұлттық мәдениетті жаңғырту және тарихи әділеттілікті қалпына келтіру сияқты көптеген маңызды аспектілерді қамтыды. Қозыбаевтың «Тарих зердесі» еңбегінде негізгі мәселе-тарихи сананың ұлттың қалыптасуындағы рөлі. Ол тарихты білудің маңыздылығын айрықша атап өтті, өйткені тарихи сана-ұлттық бірегейлікті сақтаудың және ұрпақтар арасындағы рухани байланысты нығайтудың негізі. Тарихи ғылымды отарлықтан босату ісі М.Қ.Қозыбаевтың есімімен байланысты [4, 186]. Кеңестік кезеңде бұрмаланған немесе ұмыт қалған тарихи оқиғаларды қайта қарау қажеттігін көтерді. Оның бұл бастамалары қазіргі тарихи зерттеулерде және қоғамдық сананы жаңғырту үдерісінде өз жалғасын табууда. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін архивтік материалдарға қол жеткізу, ашық тарихи зерттеулер жүргізу және тоталитарлық жүйенің салдарларынан зерттеу мүмкіндігі туды. Бұл тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге және ұлттың шынайы тарихын қайта жазуға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). I кітап- Алматы: Ғылым, 1998. - 3 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 2003.- 12б.
3. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. - Алматы, 2003. - 20б.
4. Әминов Т.М. Қазіргі Қазақстан тарихы: оқу құралы / Т.М.Әминов. - Алматы: «Бастау», 2020. - 18б.

МРНТИ 03.20.
УДК 94(574)

**КАЧЕСТВО МЕДИЦИНСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ
В ГОРОДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД «ПЕРЕСТРОЙКИ»
(1985-1991 гг.)**

Айдарова А.С.

Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова

Аннотация. Бұл жұмыста қайта құру кезеңіндегі Орталық Қазақстандағы қала тұрғындарының әйелдер мен балалардың денсаулық жағдайы қарастырылған, сол кездегі әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер аймақтың денсаулық сақтау жүйесіне айтарлықтай әсер етті. Ресурстар мен кадрлардың тапшылығы жағдайында медициналық көмектің қолжетімділігі мен сапасын талдауға басты назар аударылды. Зерттеу ғылыми айналымға алғаш рет енгізілген мұрағат деректеріне, сонымен қатар жергілікті тұрғындардың сұхбат материалдары мен естеліктеріне негізделген. Жұмыста перзентханалардың жағдайы, ана мен бала өлімінің динамикасы, аурушандықтың себептері мен медициналық көмекті ұйымдастырудағы кемшіліктер жан-жақты қарастырылған. Жоғары білікті медициналық кадрларға қарамастан, медициналық қызмет көрсетудегі елеулі проблемалар, сондай-ақ перзентханалар мен балалар емханаларының қанағаттанарлықсыз материалдық-техникалық жағдайы әйелдер мен балаларға тиімді көмек көрсетуде қиындықтар туғызатыны анықталды. Жұмыста қоғам әлауқатының көрсеткіші ретінде ана мен бала денсаулығын сақтаудың маңыздылығы атап өтіліп, қайта құру аясында қабылданған саяси шешімдердің өңірдің денсаулық сақтау жүйесіне тигізетін салдары талданады.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, қайта құру, денсаулық сақтау, күнделікті, әйелдер, балалар.

Аннотация: В данной работе рассматривается состояние женского и детского здоровья городского населения Центрального Казахстана в период перестройки, когда социально-экономические и политические изменения существенно повлияли на систему здравоохранения региона. Основное внимание уделено анализу доступности и качества медицинского обслуживания в условиях дефицита ресурсов и кадров. Исследование базируется на архивных данных, впервые вводимых в научный оборот, а также на материалах интервью и воспоминаний местных жителей. В работе подробно рассматривается состояние родовспомогательных учреждений, динамика материнской и детской смертности, причины заболеваемости и недостатки в организации медицинской помощи. Выявлено, что несмотря на высокую квалификацию медицинского персонала, значительные проблемы в обеспечении медицинских учреждений, а также неудовлетворительное материально-техническое состояние родильных домов и детских поликлиник создавали трудности для эффективного оказания помощи женщинам и детям. Работа подчеркивает важность сохранения здоровья матери и ребенка как показателя благополучия общества, а также анализирует последствия политических решений, принимавшихся в рамках перестройки, для системы здравоохранения региона.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, перестройка, здравоохранение, повседневность, женщины, дети.

Abstract. This work examines the state of women's and children's health in urban areas of Central Kazakhstan during the rearrangement period, when socio-economic and political changes significantly affected the region's healthcare system. The main attention is paid to the analysis of the availability and quality of medical care in conditions of shortage of resources and personnel. The research is based on archival data, which is being introduced into scientific circulation for the first time, as well as on materials from interviews and memoirs of local residents. The work examines in detail the state of maternity institutions, the dynamics of maternal and child mortality, causes of morbidity and shortcomings in the organization of medical care. It was revealed that despite the high qualification of medical personnel, significant problems in providing medical institutions, as well as the unsatisfactory material and technical condition of maternity hospitals and children's clinics created difficulties for the effective provision of care to women and children. The work emphasizes the importance of maintaining the health of mother and child as an indicator of the well-being of society, and also analyzes the consequences of political decisions made during rearrangement for the health care system of the region.

Keywords: Central Kazakhstan, rearrangement, healthcare, mundane, women, children.

Период «перестройки» затронул все стороны человеческой жизнедеятельности и показал нарастающие трудности в промышленных городах Центрального Казахстана. Актуальность изучения повседневной жизни людей на различных этапах исторического развития является одним из приоритетных научных направлений. В этот период происходили глубокие социально-экономические и политические изменения, которые особенно затронули сферу здравоохранения, повлияв на доступность и качество медицинских услуг. Здоровье женщин и детей - это один из важнейших показателей благополучия общества, напрямую влияющий на демографические процессы и будущее поколения. В условиях дефицита ресурсов и кадров ухудшение медицинского обслуживания могло привести к значительным рискам для здоровья матерей, детей и будущих семей.

Целью данной работы является всестороннее изучение особенностей состояния женского и детского здоровья городского населения Центрального Казахстана в перестроечный период.

Данное исследование базируется на архивных данных, которые вводятся нами впервые в научный оборот, а также на материалах интервью и воспоминаний городских старожилов об уровне здравоохранения Центрального Казахстана. Анализ их мнений и оценок позволяет более глубоко изучить многие аспекты системы здравоохранения и качество медицинского обслуживания в регионе.

Забота о здоровье матери и ребенка была одним из важнейших звеньев советского здравоохранения. Так, в городах Центрального Казахстана в 1980-х гг. имелось 6 родильных домов и отделений на 1195 коек и 29 женских консультаций, при которых организовано 137 акушерско-гинекологических участков, 10 детских больниц и отделений на 1930 детских коек, причём около 70% из них были специализированные [1, с. 6].

Охрана материнства была одним из центральных направлений советского здравоохранения. Специальное законодательство предусматривало охрану труда женщины, особенно в период беременности [1, с. 49].

В 1987 году по области проведено 28265 родов (1986-2759), из них по городской местности 26929 родов, по сельской 1336. В 1987 году в городских родильных домах родивших женщин из села составляло 5135 - 19% (1986 - 18,4%), т.е. на 0,6% больше. Мероприятия, проводимые облздравотделом по централизации родов, давало желаемые результаты. Это видно по снижению случаев материнской смертности среди сельских жительниц. В сельских лечебных учреждениях в 1987 году случаев материнской смертности не было.

В 1987 году умерло в области 7 рожениц и родильниц, показатель материнской смертности 0,24 на 1000 родов. Кроме материнской смертности, был случай самоубийства. Из числа умерших женщин первородящих 2, повторнородящих 5. Все умерли в городских роддомах г. Караганды. В г. Караганде в 1987 году прослеживался рост материнской смертности на 0,15, показатель материнской смертности в 1987 году - 0,55 (1986 - 0,40).

В структуре материнской смертности на 1 месте экстрагенитальная патология, на 2 месте тромбоэмболия легочной артерии, на 3 месте - эмболия околоплодными водами [2, л. 29].

Таблица 1 - Структура материнской смертности [2, л. 30]

Причины	Количество 1987	Количество 1986
1. Презклампсия, эклампсия	1	3
2. Сепсис	-	1

3.Эмболия околоплодными водами	1	1
4. Прочие причины Причины несвязанные с беременностью, родами и послеродовым периодом	2	1
5.Заболевания сердечно-сосудистой системы	1	1
б. Прочие причины	2	1
Итого	7	8

В таблице 1 указано, что общее число случаев материнской смертности незначительно снизилось с 8 в 1986 году до 7 в 1987. Случаи преэклампсии/эклампсии уменьшились с 3 до 1. Это может указывать на улучшение перинатального ухода и выявления данных осложнений. Незначительное изменение в структуре причин смерти. В 1987 году отсутствуют случаи сепсиса, в то время как в 1986 году был зафиксирован 1 случай. В структуре материнской смертности на 1 месте экстрагенитальная патология, на 2 месте тромбоз эмболия легочной артерии, на 3 месте - эмболия околоплодными водами [2, л. 31]. На особом контроле облздравотдела была организация акушерско-гинекологической помощи в области. По архивным данным за 1986 г. проектная мощность родовспомогательных учреждений области и фактическое количество коек кардинально отличалась. В этот период в области насчитывалось 815 мест проектной мощности, в итоге было развернуто 1267 акушерских коек. То есть перегрузка на 452 койки. Типовые помещения родильных домов и отделений не соответствовали нормативам, из-за чего нарушалась цикличность закладки палат. Имелись перебои горячего и холодного водоснабжения. Родильный дом №1 г. Караганды несмотря на неоднократно проведенный капитальный ремонт, подвальное помещение постоянно затапливалось канализационными водами.

На 1986 год акушерско-гинекологическая служба области представлена была четырьмя родильными домами. Материально-техническое состояние большинства родовспомогательных учреждений было крайне неудовлетворительное. Практически все родильные отделения располагались в приспособленных помещениях, с большим переуплотнением. Где проектная мощность роддомов 60-80 коек, в них размещены были от 120 до 130 коек (г. Караганда роддом № 1 на 60 койках развернуто было 120, роддом №4 на 100 койках - 120 коек)

В тот период, в области не решен был вопрос стирки белья в родильных домах. Прачечные роддомов маломощные, размещены в непригодных зданиях, без систематической подачи горячей воды. Оборудование прачечных старое, ветхое, которое не обеспечивало нормальный процесс стирки белья. В области не решен был вопрос ремонта стиральных машин и другого оборудования для прачечных. Родильные дома и родильные отделения обеспечены были бельем не удовлетворительно, из-за быстрого износа и отсутствия возможности своевременного списания. Роддомы работали стерильными комплектами для родов. Из-за недостатка, а порой и отсутствия перчаток, роды принимались без перчаток. Роддомы и родильные отделения плохо обеспечены были медицинской клеенкой, порой использовались старые, в результате чего снижались дезинфекционный эффект. Родовспомогательные учреждения ежемесячно в плановом порядке контролировались санэпидстанцией и дезинфекционной службой области. Ими проводились лабораторные исследования внешней среды и забор воздуха [3, л. 30-31].

Однако, стоит отметить, что в роддомах работали квалифицированные врачи, которые четко выполняли свою работу, организация в роддомах была на высоком уровне. Жительница города Караганды вспоминает, с какой ответственностью выполняли свою работу врачи: «Когда я поступила в роддом, у меня ребенок лежал в неправильно, помощь оказали мгновенную, сразу же пришли на осмотр заведующая,

анестезиолог, неонатолог, в общем человек 6 возле меня собралось, так как был экстренный случай. Роды прошли успешно, в роддоме прослеживалась слаженная система всех врачей, в документах они прописали все детально, так как было на самом деле» [4].

В основных направлениях «перестройки» было обнародовано: самыми запущенными сферами в здравоохранении являются детство и родовспоможение. Было решено 40% всех средств направлять в эти сферы. «Весь дефицит - детям!», «Все лучшее-детям!» - лозунги, украшавшие обветшавшие стены поликлиник и больниц в это время. На Всесоюзном съезде врачей прозвучала невеселая статистика: 40% детей, умерших на первом году жизни, приходится на республики Средней Азии и Казахстан. В этих же регионах зарегистрирована самая высокая материнская смертность. Карагандинская область на этом фоне выглядела более благополучно. Уровень и квалификация врачей здесь был одним из самых высоких в республике. Вместе с тем, 99,9% детских лечебных учреждений региона были расположены в приспособленных помещениях, требующих ремонта, все больницы страдают от нехватки площадей, нет условий изолировать поступающих детей от выздоравливающих. Следствие - высокий процент рецидивов. На съезде врачей было рекомендовано центр тяжести перенести на амбулаторно-поликлиническую службу, но она была не готова к этому. Например, детская поликлиника №1 на Юго-востоке - единственная на весь микрорайон, была расположена на первом этаже жилого дома, рассчитана на 150 посещений в день, ежедневно принимала до 1800 детей. В кабинетах вели приём 3-5 врачей. Не было и роддома на Юго-востоке, но, несмотря на такую ситуацию, никакого нового строительства лечебных учреждений здесь не планировалось [1, с. 62].

За счет г. Караганды на коллегии облздравотдела обсуждался вопрос по детской смертности, для чего предварительно проведен анализ индивидуальных карт, истории родов, истории развития новорожденных. Анализ этих случаев показал, что основными причинами приведшими и внутриутробному заболеванию новорожденных являются экстрагенитальные заболевания, хронические инфекции у мам. Кроме того, в облздравотделе проведено совещание неонатологов родильных домов совместно с сотрудниками кафедры госпитальной педиатрии. В 1988 году по области взято на учет по беременности 24309 женщин, из них до 3-х месяцев 15294, что составляет 62,9% (1987 г.-66,2%). Все беременные, взятые на учет дважды осматриваются терапевтом. Все женские консультации укомплектованы терапевтом.

В женских консультациях проводится диспансеризация беременных «Группы риска» с обязательной дородовой госпитализацией. Особое внимание уделяется охвату диспансерным наблюдением в ранние сроки [3, л. 32]. Кроме того, проблемным вопросом оставался высокий уровень детской смертности на протяжении ряда лет в городских и сельских районах области. Среднемесячное число родившихся и умерших детей первого года жизни в городах Центрального Казахстана (с умершими в роддомах) за 12 месяцев 1986 года, 1987 в сравнении с 12 месяцами 1988 года по данным облстатуправления [5, л. 2].

Таблица 2 - Анализы детской смертности за 1986-1988 гг [5, л. 3].

Города	Среднемесячное число родившихся за 12 месяцев			Умерло за 12 месяцев		
	1986	1987	1988	1986	1987	1988
Абай	1132	1046	1099	20	17	14
Караганда	11763	12391	12786	236	275	266
Сарань	1516	1625	1668	27	25	22

Темиртау	4297	4308	3745	87	77	58
Шахтинск	1754	1804	2001	25	20	25
По городам:	20462	21174	21299	395	414	385

В таблице 2 указаны статистические данные рождаемости и смертности в нескольких городах Центрального Казахстана за период 1986-1988 годов. В целом, уровень рождаемости в указанных городах был относительно стабильным в течение трехлетнего периода, с незначительным колебанием от года к году. Однако, наблюдается в данной таблице небольшой скачок по уровню смертности в 1987 года в сравнении с 1986 г. В снижении детской смертности основную роль играла совместная работа терапевтов, акушер-гинекологов и педиатров, была налажена преемственность детских больниц, роддомов и детских поликлиник. На совместных заседаниях этих кустов большое внимание уделялось дородовому патронажу. Все дети, выписанные из родильных домов, передались в детские консультации, а дети «Группы риска» передавались лично заведующей консультацией. Все умершие новорожденные разбирались на патологоанатомических конференциях совместно с патологоанатомами, работниками кафедр и детской амбулаторно-поликлинической службой [3, л. 37]. Комитет по борьбе с детской смертностью предпринимал активную работу для решения данного вопроса: повышения качества врачебного и сестринского патронажа, целенаправленная санитарная пропаганда, индивидуальный подход к каждому ребенку в соответствии с факторами риска.

Таким образом, в период «перестройки» произошла широкомасштабная волна критики советской системы здравоохранения. Впервые в истории Советского Союза было признано множество проблем в сфере медицины, что активно отражалось в печатных изданиях. Согласно материалам публикаций, в газетах того периода, в течение десяти лет строительство новых больниц и поликлиник в городах Центрального Казахстана было практически приостановлено, несмотря на увеличивающееся население в регионе. Главными причинами тому были экономический кризис и отсутствие финансирования. Расширение сети больниц, улучшение работы скорой помощи позволило в эти годы снизить общую заболеваемость. Вместе с тем, в здравоохранении наблюдалось значительное отставание от современных медико-биологических исследований по ведущим проблемам медицины. Вместе с тем, несмотря на внешне активную деятельность государства по расширению системы учреждений здравоохранения, сдвиги в сторону улучшения здоровья происходили очень медленно и именно в этот период были заложены основы тех негативных явлений, которые наиболее отчетливо проявились в последующий период.

Литература

1. История городской повседневности Центрального Казахстана в 1946-1991 годы: Монография / Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К., Досова Б.А., Козина В.В., Елеуханова С.В., Карсыбаева Ж.А., Утебаева А.Д.; под общ. ред. З.Г. Сактагановой. - Караганда: «Гласир», 2017. - 379 с.
2. ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 2591.
3. ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 2657.
4. Интервью беседы с Омаровой А.С., записано Айдаровой А.С. в г. Караганда в 2024 г.
5. ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 2675.

ҒТФМР 03.19
ӘОЖ 94 (574)

МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ «КИЕЛІ ТӘУЕЛСІЗДІК»

Аламнашрих А., Бимақанова З.Ш.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

Аңдатпа. Мақалада «Тәуелсіздік» ұғымының құнды екені, қазақ халқының азаттық пен тәуелсіздік жолындағы сан ғасырлық күресін терең сипатталып, қарастырылады. Егемендік жолындағы маңызды кезеңдерді егжей-тегжейлі көрсете отырып, қазақтардың тәуелсіздікке ұмтылуының тарихи тамырын ашады. Тарихи мысалдар мен мәдени сипаттамалар арқылы автор тәуелсіздік идеяларының қазақ қоғамының ұлттық болмысы мен құндылықтарымен тығыз байланысын бейнелеген болатын. Сонымен қатар, өзінің патриоттық мазмұнымен ерекшеленді және тәуелсіздік жетістіктерін құрметтеуге және болашақ ұрпақтың оны сақтауына шақырады. Бұл ата-бабадан қалған киелі мұра ретінде қарастырып, оның рухани мәніне тоқталады. Тәуелсіздік алу тек саяси ғана емес, ұлттық бірегейлікті сақтау мен жаңғыртумен байланысты мәдени-рухани міндет екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: тәуелсіздік, құндылықтар, патриот, ұлттық.

Аннотация: В статье ценно понятие «независимость», глубоко описана и рассмотрено многовековая борьба казахского народа за свободу и независимость. Подробно показывая важные этапы на пути к независимости, раскрываются исторические корни стремления казаховк независимости. Через исторические примеры и культурные особенности автор отобразил тесную связь идей независимости с национальной самобытностью и ценностями казахского общества. Кроме того, он отличается патриотическим содержанием и призывает к уважению достижений независимости и ее сохранению будущими поколениями. Он считается священным наследием предков и фокусируется на его духовном значении. Показано, что обретение независимости - это не только политическая, но и культурная духовная задача, связанная с сохранением и обновлением национальной идентичности.

Ключевые слова: независимость, ценности, патриот, национальный.

Annotation: The article values the concept of "independence", deeply describes and examines the centuries-old struggle of the Kazakh people for freedom and independence. Showing in detail the important stages on the path to independence, the historical roots of the Kazakhs' desire for independence are revealed. Through historical examples and cultural characteristics, the author displays the close connection of the ideas of independence with the national identity and values of the Kazakh society. In addition, it is distinguished by patriotic content and calls for respect for the achievements of independence and its preservation by future generations. It is considered a sacred heritage of ancestors and focuses on its spiritual significance. It is shown that gaining independence is not only a political, but also a cultural and spiritual task associated with the preservation and renewal of national identity.

Keywords: independence, values, patriot, national.

Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың «Киелі Тәуелсіздік» - атты еңбегі бірнеше маңызды қырларымен өзекті мәселелерді қозғайды. Яғни, еңбегінде Қазақстанның тәуелсіздік алуының тарихи процесін зерттеп қана қоймай, оның терең де рухани-мәдени мәнін ашады. Тәуелсіздігімізді алған жылдардың ішінде тарихшыларға Қазақстан тарихнамасында күрделі болып келген тақырыптарды ақиқаттық тұрғыдан ашып көрсетуге, шынайы баға беруге мүмкіндік туды. Академик М.Қ. Қозыбаев «Қазақ халқы босағасы берік, шаңырағы биік мемлекет болған екен, ендеше, оған өзіне лайықты тарихы да жазылуы қажет» - деп жазуы жай айтылмаған сөз [1, 114 б.].

Манаш Қабашұлының жұмысы оқырмандарға Қазақстанның тәуелсіздігі ұзақ та қиын жолдың жемісі ретінде көрсетіледі. Бұл аспект ұрпақтар сабақтастығын нығайтып, мәдени-тарихи мұраның маңыздылығын атап көрсетуге арналған.

Тәуелсіздік тек саяси жетістік ғана емес, сонымен бірге елдің ұлттық рухының жаңғыруы мен мемлекеттік идеологияның қалыптасуы болып есептелінеді. Қазақ халқы үшін тәуелсіздіктің қасиеттілігіне ерекше назар аударылып, ұлттық сананы қалыптастыру жолдары зерттелген. Бұл бүгінгі күнге дейін ұлттық бірегейлікті қорғау мен дамытуда маңызды рөл атқарады. Тәуелсіздіктің қасиетті құндылық екенін көрсете отырып, жастар арасында патриотизмді тәрбиелеудің тиімді әдісі бола алады.

Тәуелсіздіктің орталық аспектілерінің бірі - ұлттық бірегейлікті нығайту идеясы. Манаш Қабашұлы ұлттық бірегейлікті тәуелсіздіктің рухани құндылығымен тығыз байланыстылығын айтып және жаһандану жағдайында Қазақстанның мәдениеті мен дәстүрін сақтау үшін маңызды екенін атап көрсетеді.

Тәуелсіздіктің рухани аспектілері: бірлік, ынтымақ, ата-баба жетістіктерін мақтан тұту сияқты адамгершілік құндылықтардың негізі ретінде қарастырады. Бұл тәуелсіздіктің саяси құбылыс ретінде ғана емес, қоғамның адамгершілік негізі ретіндегі құндылығын жақсырақ түсінуге көмектеседі.

«Тәуелсіздік» - деген тарихи ұғым. Мемлекеттің тәуелсіздігі әлемдік қауымдастықта өз орнын алып, өз болмысын, тілі мен дінін ұлт ретінде сақталуының іргетасы болып есептелінеді.

К. Маркстан сүйікті қыздары: «Сізді жабырқататын қандай іс», - деген сауалға: - «Біреуге тәуелді болу», - деп жауап берген екен. Ата-бабаларымыз жақын адамдарға бата бергенде: «Жауыңа ісің түспесін», - дейтін [2, 136 б.]. Міне, осыдан қарап-ақ тәуелсіздік ұғымының қандай маңызы бар екенін түсіну міндет.

Тәуелсіздік ұғымын әртүрлі қырынан ашып, айқындап сипаттауға болады. «Тәуелсіздік» деген - жадағай жай термин емес. Тәуелсіздік шын мәнінде ауқымды да терең құбылыс. Ол ең алдымен саяси тәуелсіздік. Біз іргелі ел болып, күштілерге басымдызды имей, біреудің ескі-құсқы ел билеу жүйесін кимей, қазақстандық егемендік жолмен жүруіміз керек» [2, 205 б.] - деп Манаш Қабашұлы өзінің жүріп өткен жолынан айтып өткен болатын.

Тәуелсіздікті түрлі құнды жолдармен түсіндіруге болады. Мысалы, тәуелсіздік жолы - қасиетті жол. Оған шығар алдында адам баласы жанында, арында да тазартуы тиіс. Бір жерге сапарға шыққан кезде ерте кездегі ата-бабаларымыз мойнына қасиетті тұмар кигізгендей, біздің тұмарымыз халқымыздың негізгі заңын, оның қағидаларын сақтау біз үшін парыз. Ал сол қағидалардың түпкі негізі - тәуелсіздік болып табылады.

Тәуелсіздік жолы - күрес жолы. Елге тәуелсіздік келді екен деп бәрі орнына түсті, бәрі өзінен-өзі толады деп қолды бір сілтеу дұрыс емес. Хакім Абай айтқандай: «мал табу жолына түсу керек. Яғни, мал өзінен-өзі табылмайды, жатқан тастың астынан су шықпайды. Әрқашан қол қусырып отыруға болмайды. Келешек ұрпақты жасампаздыққа үйрету ол біздің - парызымыз». Ал жасампаздық білім мен өнер арқылы болады.

Тәуелсіздік жолы - азаматтық жол. Еркін елдің азаматы - ар-намысты, зейінді, патриот тұлға. Өз жерін қорғау - әрбір ұл мен қыздың қанына сіңуі керек. Яғни, әрбір тұлға өз еліне деген жауапкершілік танытып, болашағына алаңдауы тиіс.

Тәуелсіздік жолы - үміт жолы. Біз бұл елден аз еркіндік күтпейміз. Тәуелсіздіктен біріншіден балапандарымызға жарқын болашақ күтеміз, орта буынға ата-баба аңсаған мақсатының орындалуын күтеміз. Біз тәуелсіздіктен кешегі социализм жариялап, іске асыра алмаған бостандықты, теңдікті, барлығына білім, денсаулығына қорған, кәрілерге сая болуын күтеміз. Біз тәуелсіздіктен ұлтаралық татулықты, халықаралық бейбітшілікті күтеміз. Осылар орындалған жағдайда біз нақты арманына жеткен ұрпақ болып саналамыз.

Абылай бабамыз айтқандай, елімізді қорғай алатын, тұрмыс-тіршілігі шалқыған, өнегелі ел қатарына жетуіміз керек.

Тәуелсіздік алған жылдары жас мемлекеттің бірнеше тарихи мәселелері бар еді. Ол елдегі тіл мәселесі, Тәуелсіздік, ұлт болмысы, ұлттық мәдениет, намыс турасындағы өзекті мәселелерді қозғайды. Бұл бағытты жазылған еңбектер қатарында «Тәуелсіздік толғаныстары», «Киелі Тәуелсіздік», «Ұлт болмысы», «Ата тілім - айбарыым», «Ұлт намысы», «Ұлт зиялылары» т.б мақалары жарық көріп, Қазақстанның тәуелсіздікке жету жолдары мен оның тарихи маңызы, халқымыздың ұлтжандылық қасиеттері айқындалды

[3]. Осы негізде «Киелі тәуелсіздік» атты еңбегіндегі тәуелсіздікке қалай қол жеткізгені туралы айтатын болсам, бұл көптеген толғаныстарды тудырады.

Біздің шежіреміз сан ғасырлар бойы Ресей тарихының бөлшегі болып келді. Ал, жаңа тәуелсіздік заманында өз еліміздің тарихын өзіміз жаза бастадық. Бұл біздің жетістігіміз болып есептеледі. Себебі, дүниежүзінде тәуелсіздіктерін мойындата алмаған елдер бар.

Халқымызда жақсы нақыл сөз бар: «Өскен ел тарихын таспен жазады, өшкен ел тарихын жаспен жазады». Біздің халық тарихын ғасырлар бойы жаспен жазып келеді. Біздің аңыз, жазба әдебиетіміздегі жоқтаулар, зарлы-мұнды өлеңдер, теңбіл-теңбіл болып жер жарасындай болып жатқан шөккен обалар, мекен жайдың орындары осының айғағы. Енді суверенді ел болған кезде тарихымызды таспен бедерлейтін кез де келді» [2, 198 б.].

Біз тәуекел қайығына міндік, тәуелсіздік даңғылына түстік. 1980 - жылдардың соңына қарай, Кеңес мемлекеті ыдырай бастаған еді. Одақтас республикалар жеке дара бөлініп шыққан болатын. Біздің ел ол кезде біраз жалтақтаумен болды. Ол кезде Манаш Қабашұлы депутат еді. Жоғарғы Кеңестің сессиясында сөз сөйлеп, егемендік туралы өз ойын ашық та қайсар білдірген болатын. Ол кісінің ойындағы мәселелер көпшіліктің ойында да жүрген мәселе болатын. Сондықтан көпшілігі ол кісіні қолдай кетті. Сөйтіп, арнайы комиссия құрылып, төреғасы С.Зиманов, мүшелері Н.Назарбаев, Ә.Кекілбаев, С.Сартаев және Манаш Қабашұлы т.б болып Егемендік декларациясын дайындады. Бұл Декларация - тәуелсіздіктің алғашқы қадамы болды. Сөйтіп, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Мемлекеттік егемендігі туралы Декларация ҚазКСР Жоғарғы Кеңесінің 1990 жылғы 25 қазанындағы қаулысымен қабылданды.

Қазақ халқы сан ғасырлар бойы моңғолдардың тепкісіне, ойраттардың 370 жылға созылған ойранына, үш ғасырдай орыстардың отаршылдығына, қытайлықтардың жымысқы және жағымпаздығына, Орта Азиядағы феодалдық хандықтардың сатқындық пен қатыгездігіне төтеп беріп, өз ұлт болмысын ешқандай жауына алдырмады.

Сонымен қатар, халқымыз талай демографиялық апатқа ұшырады. Қасым ханның кезінде бір миллионға жеткен қазақ елі жүз елу жыл ішінде үш есе өскен еді. «Ақтабан шұбырынды» кезінде (1723 ж.) ол 40 % - нан айырылды. Ал, XX ғасыр кезінде демографиялық құлдырау катастрофаға айналды. Сандармен сөйлейтін болсақ, 1916 жылы 5 млн. 650 мың адамға жеткен елдің 1916-1922 жылдары 1 миллион адамы шетінеген еді. Ұжымдастыру кезінде, 1929-1933 жылдардағы ашаршылық кезінде халықтың тең жартысы қырылды. 1 миллионға жуығы шет елдерге жер аударылған болатын. Тіпті, ядролық жарылыс жерді де халықты да улаған еді. Сонымен қатар, ұлт-азаттық қозғалыс барысында да, Кеңес дәуірінде ұлттың ұлыларын құрту, қазақ халқының маңдайына біткен ұлдары мен қыздарын қыру болса керек. Осы және басқа да айтылмаған оқиғалар тәуелсіздікке жетудің қандай қиында күндерді бастан кешкендерін бейнелейді. Осындай саясат арқылы еліміздің рухани бейнесі жаншылды, жері мен елі тозды. XX ғасырдың осы алапатынан ұлт болып аман қалғанымызға шүкіршілік ету керек [2,203 б.].

Ең алдымен біз саяси күшімізді империядан бөлдік, бұрын біз артқа қарап жалтақтап жап сақтайтын басымыз, халықаралық жиында тереземіз тең болып отыратын да дәрежеге жеттік. Еліміз дүниежүзілік қауымдастыққа мүше болды, мемлекеттік туы әлем кеңістігінде желбіреді.

Саяси тәуелсіздіктікпен де, дипломатиямен де, қарулы күшпен де қорғайтын шаралар іске асуда. Ата заңымызды қабылдадық, әлемге демократиялық құқықтық дүниауи қоғам құрамыз деп мәлімдедік және оны іс жүзіне асыру үшін шешуші қадамдар жасадық. Боданшылық философиясына атой салып, шабуылға шықтық. Ата тарихымызды зерделеуге, ұлттық тарихи сананы қалыптастыруға бел байлап шықтық,

ана тілімізге мемлекеттік статус беріп, тізе бүгіп қалған тіліміздің бой көтеруіне бет бұрдық [2, 205 б.]. Міне, осындай маңызды қадамдар жасалып, ел болып туымызды желбіреттік.

Ақтабан шұбырынды жылдары қасіретке ұшыраған халық өз Отанына орала бастады. Жеке басқа табыну, тоталитарлық жүйе тепкісіне түскен халық өлгендерін тірілтті, қуғында жүргендерін қайтарды. Әлі де елімізге ағылып келіп жатқан қандастарымыз бар.

Алаш зиялы қауым өкілдері армандаған қазақ мемлекетіне деген басқа бір ұлттардың сенімі, қолдауы Халықтар Ассамблеясы арқылы, теңдік, бостандық арқылы, конфессиялардың тепе-теңдігі арқылы өзара сенім-достық арқылы жүзеге асуда. Қазіргі кезде Қазақстан халқы Ассамблеясы осы тұрғыда жұмыс жасап жатыр.

Манаш Қабашұлы тәуелсіздік алған сәтте халықтың рухы жоғары болуы керек деп айтады. Жаңа өсіп келе жатқан буынның санасын, тарихи санасын қалыптастыру керек. Бір сөзбен айтсам: тарихи сананы қалыптастыру өмір мүддесінен, тәуелсіз мемлекет мүддесінен туындайды» - деп дұрыс түсіндірген [4, 250 б.].

«Еліміз тәуелсіздік алды, енді ұлттың рухын жаңғыртуымыз керек. Рухты адамның ойы өрде, тұғыры төрде. Сол үшін аянбай қызмет істеуіміз керек», - деуші еді Мәкең. Манаш Қабашұлы өзі де осындай рухтың, төрдегі орынға лайықты рухтың иесі еді - деп академик Кенжеғали Сағадиев Отан тарихы ғылыми журналында айтып өткен болатын [5, 14 б.].

Тәуелсіздіктің негізгі мақсаты - отанымызды ел қылу, тұрмыс жағдайын жақсарту, мәдениетін жоғары көтеру. Ал тәуелсіздік жолы бізді өз Отанына айналдырған халықтармен тіл табысу, бізбен тату өмір сүру.

Манаш Қабашұлы еліміздің тәуелсіздікке жету жолындағы күресін, тәуелсіздікке деген асқақ ұмтылысын ерекше тебіреніспен сипаттайды. Автор тәуелсіздікке қол жеткізіп, өз болмысын, бостандығын сақтау жолында сынақтар мен құрбандықтардан өткен халықтың сан ғаасырлық күресінің жемісі екенін көрсетеді. Тәуелсіздік - бұл тек саяси бостандық қана емес, рухани жаңғырудың іргетасы, ұлттың ұлы мұраты. Бұл тәуелсіздіктің қалай қиын сұрапыл жылдармен келгені үшін де тәуелсіздік ұғымы киелі болып табылады. Осы тәуелсіздік арқылы ұлттық болмыстық құндылықтарды жаңғыртып, болашақ ұрпақтың бойына егемендік идеясын сіңіру қажеттігін айқын көрсетеді. Еңбекте өткеннің қателіктерінен сабақ алып, болашаққа бағытталған жаңа серпілістер мен жарқын мақсаттар атап көрсетілген. Тәуелсіздік ұғымын қадірлеуге және ұлттық бірлігі мен тұтастығын сақтауға шақырады.

Манаш Қабашұлы елдің бүгінгі мен болашағы ұрпақтың тәуелсіздікті сақтап, оны шынайы мазмұнмен толтыра білуіне - құқықтық, демократиялық қоғамның дамуына байланысты екенін алға тартады. «Киелі Тәуелсіздік» әрбір азаматты Отан алдындағы жауапкершілігін сезінуге, оның тарихын қастерлеуге, еліміздің өркендеуіне үлес қосуға шақырады.

Әдебиет

1. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. (Заманауи асуы) - Алматы: Ғылым, 1998. 1 - кітап. - 344 б.
2. Қозыбаев М.Қ. Киелі Тәуелсіздік / Құраст. І.М.Қозыбаев. - Алматы: баспалар үйі, 2009. 448 бет.
3. Юсуп А., Жуматай С. М. Академик М.Қ. Қозыбаевтың отандық тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі. Қозыбаев атындағы СҚУ Хабаршысы / № 4 (52.1). 2021
4. Мұқаметханұлы Нәбижан. Академик Манаш Қозыбаев - тәуелсіздік сананың жаршысы (ғалымның 90 жылдығына) // Отан тарихы ғылыми журнал. 2021, № 4(96) 248-252 б.
5. Сағадиев Кенжеғали Абенович // Отан тарихы ғылыми журнал 2002. №1, 14 б.

РОЛЬ МАНАША КОЗЫБАЕВА В ИССЛЕДОВАНИИ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX в.

Алимжанов А.Х., Жолтецкий Д.А.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Аннотация: Мақалада Манаш Қозыбаевтың Алаш қозғалысын зерттеуге қосқан үлесі және XX ғасырдың басындағы Қазақстанның ұлттық зиялыларының рөлі зерттеледі. Автор Қозыбаевтың ғылыми қызметінің негізгі бағыттарын, оның Алаш қозғалысы мен қатысушыларының тарихи маңыздылығын талдауға көзқарастарын, сондай-ақ ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға қосқан үлесін қарастырады. Тәуелсіз мемлекет құруға және қоғамды жаңғыртуға ұмтылған қазақ зиялылары қызметінің саяси және мәдени аспектілеріне арналған ғалымның еңбектері зерттелуде. Жұмыс Қозыбаевтың Қазіргі Қазақстандағы тарихи жадыны сақтау және ұлттық бірегейлікті нығайту үшін зерттеулерінің маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Манаш Қозыбаев, Алаш қозғалысы, ұлттық зиялы қауым, Кеңес Одағы, Ұлттық өзіндік сана, ақтау.

Аннотация: В статье исследуется вклад Манаша Козыбаева в изучение движения Алаш и роль национальной интеллигенции Казахстана в начале XX века. Автор рассматривает основные направления научной деятельности Козыбаева, его подходы к анализу исторического значения движения Алаш и его участников, а также вклад в формирование национального самосознания. Исследуются труды ученого, посвященные политическим и культурным аспектам деятельности казахской интеллигенции, стремившейся к созданию независимого государства и модернизации общества. Работа подчеркивает значимость исследований Козыбаева для сохранения исторической памяти и укрепления национальной идентичности в современном Казахстане.

Ключевые слова: Манаш Козыбаев, движение Алаш, национальная интеллигенция, Советский Союз, национальное самосознание, реабилитация.

Annotation: The article examines the contribution of Manash Kozybayev to the study of the Alash movement and the role of the national intelligentsia of Kazakhstan at the beginning of the XX century. The author considers the main directions of Kozybaev's scientific activity, his approaches to analyzing the historical significance of the Alash movement and its participants, as well as his contribution to the formation of national identity. The author examines the works of the scientist devoted to the political and cultural aspects of the activities of the Kazakh intelligentsia, which sought to create an independent state and modernize society. The work highlights the importance of Kozybayev's research for preserving historical memory and strengthening national identity in modern Kazakhstan.

Keywords: Manash Kozybayev, Alash movement, national intelligentsia, Soviet Union, rehabilitation.

После окончания эпохи «железного занавеса», ознаменовавшегося для Казахской Советской Социалистической Республики и, в будущем, Независимого Казахстана важными социально-политическими изменениями, произошло ослабление контроля командно-административной системы и её центра за развитием культуры и научной мысли в республиках СССР. Наступило время свободного выбора тем и пространств для исследований, в том числе и в исторической науке.

Повсеместно во всех республиках Советского Союза ещё с середины 1980-х годов под эгидой политики перестройки, экономической политики ускорения и развития идей гласности в обществе происходит рост национального самосознания народов Союза, что в последующие годы приведёт не только к независимости субъектов СССР, но и к отмене цензурирования научных исследований, прекращению табуирования неугодных для советской власти тем, упразднению оков, сдерживающих исторические круги учёных Казахстана в объективизации истории региона.

В период с конца 1980-х годов XX века и вплоть до окончательного прекращения существования СССР в политических верхах и советском социуме происходили процессы сближения Союза с мировым сообществом, попытка реформирования и

переосмысления текущей ситуации в стране, что, безусловно, положительно влияло и на положение дел в различных научных сферах. И если в областях химии, физики и большинстве прочих естественно-научных направлениях советская наука оценочно не нуждалась в тотальных трансформациях, то исторический профиль имел в советский период явный идеологический ракурс, сдерживающий открытия в данной отрасли.

С обретением независимости республиками бывшего СССР, само собой необходимым стал вопрос пересмотра исторической призмы, точки зрения на рассмотрение истории этих стран, в том числе и истории казахского народа и его видных деятелей прошлого. Предыдущая историческая парадигма клеймила неудобные для собственной научной картины события и вехи, произведения и личностей, их труды и деятельность в наличии «буржуазных элементов», «национализме», ставила ярлыки «неблагонадёжных» и обвинения в «контрреволюционной деятельности».

«Враги народа», коими в некоторые исторические моменты незаслуженно называли многих выдающихся представителей казахской интеллигенции, как позднее оказалось для рамок советской науки, внесли весомый вклад в формирование политического, социального, культурного и научного фондов Казахской ССР, по своей сути и являлись двигателем прогресса в КазССР на ранних этапах. Благо для исторической науки современного Казахстана, что имена значимых фигур отечественной истории хоть и были неправомерно и несправедливо очернены, однако всё же сохранились, собственно, как и сохранились доказательства их вклада.

Видные деятели движения Алаш неоспоримо являются выдающимися представителями казахского народа, внёсшими огромный вклад в развитие идеи казахской национальной государственности, однако героями несомненно могут считаться и те, благодаря кому в современной исторической науке стало возможным говорить о ценности деятельности движения и партии Алаш - учёные-историки, не боявшиеся невзирая на любую конъюнктуру выражать собственные суждения и истинные позиции научного знания. Одним из таковых определённо являлся и Манаш Кабашевич Козыбаев.

Уроженец аула Тазколь Мендыгаринского района Костанайской области Манаш Козыбаев родился 16 ноября 1931 года, как раз в то время, когда по стране начинают прокатываться волны сталинских репрессий в отношении казахской национальной интеллигенции. Поступив в педагогическое училище по месту жительства, он в 1947 году его успешно оканчивает. После выпуска из Мендыгаринского педагогического училища имени Ибрая Алтынсарина, Манаш Кабашевич на непродолжительный период времени становится преподавателем семилетней школы в Узункольском районе той же области. В 1952 году на IV курсе защитил научную работу именно по теме «О формировании казахской национальной буржуазии» в Казахском государственном университете имени С.М. Кирова в Алматы (сов. КазНУ им.Аль-Фараби) [1, с. 14].

Завершив данное исследование, М.К. Козыбаев на некоторый период времени оставил тематику казахской интеллигенции, сфокусировавшись на исторических изысканиях по вопросам Второй мировой войны: диссертация «Опыт компартии Казахстана по руководству промышленностью и транспортом в период Великой Отечественной войны», докторская диссертация «Коммунистическая партия Казахстана в период ВОВ (1941 июнь - 1945 гг.)», монография «Казахстан - арсенал фронта».

В 1980 году ученый был избран главным редактором «Казахской Советской энциклопедии» и при работе над четвертым томом в 1983 году столкнулся с проблемами и испытаниями. Недоброжелатели писали в ЦК о том, что Манаш Козыбаев, пойдя против идейного курса партии, освещает в энциклопедии казахское буржуазно-националистическое движение «Алаш-Орда». Несмотря на все давление, оказываемое на него, в Киеве на Общесоюзном совещании коллег - главных редакторов он выступает с

доводами о том, что это - часть нашей истории, и об антинаучности партийного подхода к написанию национальных энциклопедий. Таким образом, Манаш Кабашевич еще в начале 1980-х бросает вызов партийной системе, отстаивая необходимость объективного освещения истории. К концу 1980-х - началу 1990-х Манаш Кабашевич рассматривает роль движения Алаш в национальной истории, работая над трудом «История и современность» [1, с. 37].

Исследовательский материал, который был накоплен в ходе проведенной над данным научным трудом работы, Манаш Козыбаев позднее использует и дополнит в очерках 1993 и 1995 годов «История Казахстана с древнейших времён до наших дней», которые были выпущены как на казахском, так и на русском языках (позднее описанная работа оформится в одноимённый академический пятитомник). Современниками Манаш Кабашевич считался и, в целом, в действительности является одним из главных исследователей истории Казахстана, которые начиная с 1991 года занимались восстановлением исторической достоверности о движении «Алаш» [2, с. 168].

В своих трудах Манаш Кабашевич Козыбаев отмечает важную просветительскую роль, которую на рубеже XIX - XX веков сыграли представители казахской интеллигенции и движения «Алаш». Он отмечает, что для реконструкции исторической правды в освещении событий указанного периода посильную помощь учёным оказала периодическая печать: «Туркестанские ведомости» (1870-1882 годы), «Акмолинские областные ведомости», журнал «Айқап», а также публицистический орган партии Алаш - газета «Қазақ», освещающая отношение казахского населения к вопросам Государственной думы, Первой мировой войны, переселенческой политике царизма, земельному вопросу, образования [3, с. 142].

При анализе национально-освободительного восстания в 1916 года в Казахстане М.К. Козыбаев характеризует его как неоднородное движение, однако критикует марксистско-ленинский подход А.Бисенбаева, видящего в сложившейся в Тургайской области ханскую форму власти среди повстанцев «реставрацию феодальных, доколониальных институтов» [3, с. 148]. Помимо этого, в данном исследовании Козыбаева приводится мнение, что народным массам того времени не были известны другие методы борьбы с колониализмом, кроме как вооружённая борьба, неведомы были цивилизационные методы противостояния власти, а демократическая интеллигенция «Алаш» не смогла достучаться до народа на тот исторический период, «стать властителем духовной жизни своей нации» [3, с. 157].

Также Манаш Кабашевич в ходе рассмотрения приведённого выше вопроса одним из первых в казахской историографии затронул тему клеветы в отношении движения Алаш по обвинению в «предательстве» демократической элитой народно-освободительного движения 1916 года. Он отмечает, что М. Дулатов, А. Байтурсынов, А. Букейханов считали казахов не столь подданными России, сколь полноправными её гражданами, пытались достучаться до властей дать оружие казахам, однако, не сумев сделать данное, будучи сторонниками эволюционного пути развития, призывали население края целесообразно «выполнить долг казахского народа перед своей неродной отчизной» [3, с. 162].

Академик Манаш Козыбаев выступал с докладами и научными сообщениями на международных, всесоюзных, республиканских конгрессах, симпозиумах и конференциях, в том числе и посвящённых рассмотрению движения «Алаш». К примеру, на круглом столе редакции газеты «Казахстанская правда» на тему «Алаш-Орда: история зарождения, деятельность и крушение» 1989 года в Алматы, в 1997 году в Алматы на Республиканской научно-теоретической конференции «Движение казахских реформаторов начала XX века», посвящённой 80-летию Алашской автономии и правительства Алаш-Орды с докладом «Алашское реформаторское движение и его

сущность», в том же 1997 году в Костаное на Республиканской научно-практической конференции «Ахмет Байтурсынов и Алашская творческая интеллигенция» с докладом «Алашское реформаторское движение: поиски, находки, проблемы», на Международной конференции «Казахстан-Россия: политика, экономика и культура XIX-XX вв.» 1998 года в Семипалатинске [1, С. 204-224].

Кроме того, Манаш Кабашевич участвовал в работе научно-практической конференции 1997 года, посвящённой «Международному согласию и памяти жертв политических репрессий», где выступил с докладом «Политические репрессии - преступления тоталитарного режима», затронув тему уничтожения казахской демократической интеллигенции, а также принял участие в научной конференции «Ахмет Байтурсынов - учёный, просветитель, общественный деятель», посвящённой 125-летию с рождения выдающейся личности в истории казахского народа, выступив с докладом «Ахмет Байтурсынов - великий реформатор XX века» [1, С. 204-224].

Помимо этого под редакцией академика АН Республики Казахстан М Козыбаева были выпущены такие труды как: Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы, 1995., под непосредственным руководством докторские диссертации: Дүкенбаева З.О. Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихы (1917-1941), Қойгелдиев М.Қ. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1907 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметі; кандидатские диссертации: Наурызбаева З.Х. Творческая интеллигенция Казахстана в 30-40-е гг.

В ходе исследования был подтвержден значительный вклад Манаша Козыбаева в изучение истории движения Алаш и его влияния на становление казахской национальной интеллигенции. Труды Козыбаева проливают свет на важнейшие аспекты деятельности алашординцев и их усилия по модернизации казахского общества, укреплению национального самосознания и стремлению к независимости. Его исследования стали ключевыми для понимания исторической и культурной значимости этого периода, обогатив представление о роли интеллигенции в становлении национальной идентичности Казахстана.

Козыбаев, используя уникальный методологический подход и глубокий анализ источников, создал всесторонний образ движения Алаш и показал его представителей как носителей высоких идеалов национальной свободы и культуры. Его работы способствовали не только сохранению исторической памяти об Алаш, но и формированию в современном Казахстане устойчивой связи с национальным прошлым, актуализируя идеалы алашординцев для нынешнего поколения.

В результате исследования можно сделать вывод, что работы Манаша Козыбаева продолжают оказывать значительное влияние на казахстанское общество и науку, способствуя сохранению культурного наследия и укреплению национальной идентичности. Его наследие остается актуальным для осмысления исторического пути Казахстана и подчеркивает важность движения Алаш как одного из главных ориентиров в формировании казахской государственности и национального самосознания.

Литература

1. Козыбаев Манаш Кабашевич: Библиографический указатель / Сост.: к.и.н. З.М. Толенова, д.и.н. С.О. Смагулова. Библиогр. ред.: С.О. Смагулова, З.М. Толенова. - Алматы: Центральная научная библиотека РГП «Ғылым ордасы», 2021. - 280 с.: порт. [Серия «Библиография ученых Казахстана»].
2. Казахстан. Национальная энциклопедия. Том 1 (А-В) / Гл.ред. Б.Аяган. - Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2004. - 560 с.
3. Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды) / Ред. И.М. Козыбаев. - Алматы: Ғылы, 2006. - 272 с.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҚТАРЫНДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Аманжолова Р.Г.

«№ 42 орта мектеп» КММ, Петропавл қ.

Аннотация. Бұл мақалада тарих сабақтары аясында проблемалық оқыту әдісін қолдану талданады. Тарих сабақтары аясында оқу процесін ұйымдастырудың мүмкіндіктерін көрсететін әртүрлі мысалдар келтірілген. Оқытудың осы әдістемесінің егжей-тегжейлі сипаттамасына және оның қазіргі білім беру кеңістігіндегі маңыздылығына, әсіресе тарих сабақтарын өткізу кезеңінде ерекше назар аударылады.

Түйінді ұғымдар: проблемалық оқыту, тарих, проблемалық жағдай, тарихты оқыту.

Аннотация. В данной статье анализируется использование проблемного метода обучения в рамках уроков истории. Приведены различные примеры, демонстрирующие возможности организации учебного процесса в рамках уроков истории. Особое внимание уделяется детальному описанию данной методики обучения и ее значимости в современном образовательном пространстве, особенно в период проведения уроков истории.

Ключевые слова: проблемное обучение, история, проблемная ситуация, преподавание истории.

Annotation. This article analyzes the use of a problematic teaching method within the framework of history lessons. Various examples are given to demonstrate the possibilities of organizing the educational process within the framework of history lessons. Special attention is paid to the detailed description of this teaching method and its importance in the modern educational space, especially during the period of history lessons.

Key words. problem-based learning, history, problem situation, teaching history.

Қазіргі әлеуметтік-саяси жағдайлар жаңа сын-қатерлерді шешу үшін қолданыстағы білім беру жүйесін жетілдіру қажеттілігін тудырады. Егер бұрын оқыту көбінесе ақпаратты ауызша беру арқылы жүзеге асырылса, онда жаңа технологияларға толы қазіргі дәуірде негізгі аспект өзін-өзі оқыту мүмкіндігі болады. Әрбір білім алушы ең алдымен өздігінен дамитын тұлға екенін түсіну маңызды, яғни оның ішкі белсенділігі оның жеке басының негізі болып табылады. Бұл тұрғыда білім алушының шығармашылық қабілеті мен әлеуетін дамыту маңызды болады.

Тарих сабағында курсанттың ішкі белсенділігін қалай ынталандыруға болады? Оны жаңа оқу материалдарын игеруге қалай ынталандыруға болады? Осы жалпы сұрақтарға жауап беру үшін жаңа білім беру технологиялары қажет.

Әдетте, педагогикалық технологиялар қазіргі білім беру саласындағы өзекті мәселелер бойынша жіктеледі, олар шешуге көмектеседі. Оқыту жүйесін дамыту үшін ең қолайлы технологияны таңдағанда, оның қандай педагогикалық принциптерге негізделгенін ескеру қажет.

Сабақтарда проблемалық оқыту әдісін қолдану білім алушылардың ойлау, логикалық және танымдық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Проблемалық оқыту - бұл оқытушыға білім алушыларды оқу материалымен тікелей байланысты әртүрлі мәселелерді шешуге бағытталған белсенді ойлау процесіне тартуға мүмкіндік беретін тәсіл. Оқытудың бұл әдісі мен оның әдістемесі 1970 жылдардан бастап И. Я. Лернер, Н.Г. Дайри және т. б. сияқты ғалымдардың жұмыстары бойынша белсенді дами бастады. [1]. Проблемалық оқытудың басты ерекшелігі - алынған ақпаратты механикалық есте сақтаудан гөрі түрлендіру үшін ойлау процестерінің білім алушыларын белсенді пайдалану.

Проблемалық оқыту технологиясын қолдану:

1. Әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру (мақсат қою, коммуникативтік дағдылар). Сабақта белгілі бір проблемалық бөліктің болмауы тұлғаға бағытталған

оқытуды жүзеге асыруды қиындатады. Сабақтағы проблема білім алушылар белсенді түрде өзара әрекеттесетін қиындыққа айналады, бұл олардың дамуына ықпал етеді.

2. Білім алушыларды проблемалық диалог технологиясы арқылы мақсат қоюға және сабақ тақырыбын анықтауға үйрету, бұл оқушылардың білім шекараларын анықтауға көмектеседі; тарих сабағының тақырыбын, мақсаттары мен міндеттерін қою үшін проблемалық диалогты қолдану [2].

Проблемалық оқыту технологиясын қолданудың негізгі мақсаты қоғамның сұраныстарын ескере отырып, білім алушының жеке басын дамыту болып табылады. Оқушылар сыни тұрғыдан ойлау, өз бетінше оқу және тарих саласындағы білім арқылы әлемдегі өз орнын анықтау қабілетіне ие болуы керек. Бұл дағдылар қазіргі қоғамда өзін-өзі жүзеге асыру және бейімделу үшін қажетті компоненттер болып табылады.

Проблемалық оқытудың ерекшелігі - білім алушылардың алдына нақты жауап жоқ немесе ойластырылған шешімді қажет ететін міндеттер қойылған жағдайларды жасау. Мұндай жағдайлар таным процесінде қайшылықтарды шешуге ықпал етеді және тәуелсіз оқу іс-әрекетіне итермелейді. Осылайша, проблемалық оқыту - бұл оқу проблемаларын қолдануға және білім алушыларды олардың шешіміне белсенді енгізуге негізделген оқыту барысында оларды дамытуға бағытталған жүйе. Оқу мәселесі білім алушы шешуі керек, бірақ дайын шаблон немесе нақты жауап жоқ тапсырмаға айналады.

Проблемалық жағдайларды әзірлеу кезінде білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру және сонымен бірге оқу материалын игеру, жаңа білім мен дағдыларды игеру процесінде олардың дамуын ынталандыру маңызды. Проблемалық оқытуды тиімді ұйымдастыру үшін белгілі бір аудиторияның ерекшеліктеріне сәйкес келетін ең қолайлы тәсілді таңдауға мүмкіндік беретін максималды икемділік қажет.

Проблемалық жағдайларды құру оқу процесінде әртүрлі қайшылықтарды анықтауға негізделген, мысалы:

– Оқушының тақырып туралы жеке идеялары мен бар ғылыми білімдер арасындағы айырмашылықтар;

– Зерттеу объектісі туралы қалыптасқан идеялар мен қазіргі теориялар арасындағы қайшылықтар;

– Бар білімді іс жүзінде қолдана алмау [3].

Проблемалық оқыту тұжырымдамасы негізінде көптеген технологиялар жасалды. Олардың кейбірін қарастырайық:

Проблемалық презентация және іздеу сұхбаты: проблемалық презентация процесінде мұғалім белсенді рөл атқарады, мәселені шешеді және шешімін ұсынады. Ол мәселені шешудің әртүрлі тәсілдері туралы ойлайды, ал білім алушылар оның логикасын мұқият қадағалайды. Бұл әдіс әсіресе күрделі материалды зерттеу үшін пайдалы [4].

Іздеу сұхбаты, керісінше, оқытушы алдын-ала дайындаған сұрақтарға жауап беретін курсанттардың белсенді қатысуын қамтиды. Бұл технология білім алушылардың зерттелетін тақырып бойынша негізгі білімі болған кезде жалпылама сабақтарда тиімді [4].

Тапсырма тәсілі: бұл жағдайда оқу процесі біртіндеп күрделене түсетін мәселелерді шешу айналасында ұйымдастырылады. Бұл әдіс жалпы нәтижеге жету үшін білім алушылар командада жұмыс істеуі керек күнделікті сабақтарда қолданылады. Бұл оларды ынталандырады және олардың бірігуіне ықпал етеді. Топтарға бөліну және топ алдында шешімдердің кейінгі презентациясы ұжымдық талқылау мен бірлескен оқытуды ынталандырады [2].

Сыни тұрғыдан ойлауды насихаттау - бұл мәселені бар деректер арқылы талдап қана қоймай, сонымен қатар бағалау мен түсіндіруді ынталандыратын тәсіл. Тарихтың оқу процесінде сыни ойлауды дамыту технологиясы тарихи дереккөздердің, нұсқалардың және бағалау әрекеттерінің дұрыстығын бағалауда әсіресе пайдалы. Бұл

тарихи дереккөздермен жұмыс істегенде тиімді, өйткені ол тиісті дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Бұл жұмысты ұйымдастырудың көптеген жолдары бар, бастысы - білім алушылардың сыни ойлауын дамытуға оқу күштерін бағыттау [4].

Миға шабуыл әдісі мәселені шешуге стандартты емес тәсіл қажет болған жағдайларда қолданылады. Бұл әсіресе топтық жұмыста тиімді, мұнда оқушылар қойылған сұрақтарға жауап табу үшін өздерінің шығармашылық белсенділігін пайдалана алады. Оқушылар әртүрлі көзқарастарды алға тарта отырып, мәселені бірлесіп талқылайды. Топ басшысы талқылауды басқарады және мектеп оқушыларын үйлестіреді, ал мұғалім дұрыс ойлауды қолдай отырып, кеңесші рөлін атқарады. Бұл әдіс ұсынылған идеяларды сыни тұрғыдан талдауды және бағалауды қажет етеді, бұл аргумент пен пікірталас дағдыларын дамытуға ықпал етеді [4].

Проблемалық пікірталас мұғалімнің даулы сұрақтар қоюын қамтиды, оған олар нақты жауап бере алмайды. Бұл әдіс сыни ойлауды дамытады, сонымен қатар әртүрлі көзқарастарды дәлелдеу және талқылау дағдыларын қалыптастырады [2].

Кластерлік әдіс - бұл тарихи дереккөздерді және басқа да осыған ұқсас міндеттерді талдау кезінде ақпаратты жүйелеу және материалды түсіну құралы. Бұл әдіс индукция принципі бойынша жалпыдан бөлікке иерархиялық түрде орналасқан негізгі ядроның айналасындағы ақпаратты графикалық құрылымдауды қамтиды. Бұл тәсіл оқушыларға өз ойларын дәл тұжырымдауға, әртүрлі ұғымдар мен білім салалары арасында байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Кластердің орталық түйіні қажетті ақпаратпен байыту және артық бөлшектерді жою арқылы негізгі мәселеге назар аударуға көмектеседі [3].

Кейс-технология, екінші жағынан, оқушылардың проблемалық жағдайлар бойынша өзіндік жұмысына бағытталған. Олар ұсыныстарды орындау және әртүрлі ақпарат көздерін пайдалану арқылы істе берілген тапсырмаларды шешеді. Бұл әдіс ыңғайлы, өйткені ол материалды оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді және әрқайсысына оның мүдделерін ескере отырып икемді түрде жақындауға мүмкіндік береді [4].

Осылайша, бұл әдістер проблемалық оқытуға негізделген сабақты тиімді ұйымдастыруға көмектеседі. Белгілі бір технологияны таңдау сабақ тақырыбына байланысты. Тарихты зерттеу контекстінде мұндай әдістерді қолдану әсіресе маңызды, өйткені бұл фактілерге, оқиғаларға және құбылыстарға аналитикалық көзқарасты қажет ететін пән. Бұл әдістерді сәтті жүзеге асырудың негізгі факторы курсанттарды ынталандыру және мұғалімнің кәсібилігі болып табылады. Проблемалық оқытуды қолдану нәтижесінде оқушылар білім алып қана қоймай, шығармашылық дағдыларды, сондай-ақ қоғамда өзара әрекеттесу қабілеттерін дамытады.

Әдебиет

1. Заманауи инновациялық білім беру технологиялары-URL: <https://www.menobr.ru/article/65463-qqq-18-m5-innovatsionnye-tehnologii-v-obrazovanii> (өтініш берген күні: 08.04.2024).
2. Кондращенко А.И. Тарих сабақтарында проблемалық оқыту технологиясын қолдану-URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/primeneniye-na-urokah-istorii-tehnologii-problemnogo-obucheniya> (өтініш берген күні: 08.04.2024).
3. Теміржанов К.М. Мектептің тарих курсына проблемалық оқыту әдісін қолдану-URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/primeneniye-metoda-problemnogo-obucheniya-v-shkolnom-kurse-istorii> (өтініш берген күні: 07.04.2024).
4. Веснина М. М. Тарих сабақтарында проблемалық оқыту әдісін қолдану // білім: өткен, қазіргі және болашақ: VII халықаралық материалдар ғылыми конф. (Краснодар қ., қараша 2019 ж.). - Краснодар: Инновация, 2019. - 14-15 ББ. - URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/347/15378> / (өтініш берген күні: 08.04.2024).

О ПАСПОРТАХ И ГЕОГРАФИЧЕСКИХ КАРТАХ

Афанасьев П.В.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Аннотация: Бұл мақала автордың үй мұрағатында сақталған тарихи құжаттар мысалында отбасының асыл тұқымды тарихын зерттеуге арналған. Арғы атаның төлқұжаты мен географиялық картасы Солтүстік Қазақстан аумағында 19-ғасырдың соңы мен 20-ғасырдың басындағы оқиғаларды қайта құруға, жекелеген адамдардың ғана емес, тұтас бір халықтардың тағдырын қадағалап отыруға мүмкіндік береді. Автор біз кіміз, қайда бара жатырмыз және тарихтағы орнымыз қандай деген сұрақтарды түсінуге және жауап беруге тырысады. Жеке отбасының тарихы бүкіл елдің бай, алуан түрлі және тағылымды тарихын ашады. Мақаланың негізгі идеясы - ортақ тарихи өткенімізді сақтаудың маңыздылығы мен маңызы.

Түйін сөздер: Өлкетану, төлқұжат, географиялық карта, отбасылық байланыстар, тарихи құжаттар, заттай айғақтар.

Аннотация: Настоящая статья посвящена изучению родословной истории семьи автора на примере исторических документов, хранящихся в его домашнем архиве. Паспорт прадеда и географическая карта позволяют восстановить события конца 19 - начала 20 века на территории северного Казахстана, проследить не только судьбы отдельных людей, но и целых народов. Автор пытается понять и ответить на вопросы: кто мы, куда идём и каково наше место в Истории. По истории отдельно взятой семьи видна история всей страны, богатая, разнообразная и поучительная. Основная идея статьи - важность и значимость сохранения нашего общего исторического прошлого.

Ключевые слова: Краеведение, паспорт, географическая карта, родовые связи, исторические документы, материальные свидетельства.

Annotation: This article is devoted to the study of the pedigree history of the author's family using the example of historical documents stored in his home archive. A great-grandfather's passport and a geographical map make it possible to reconstruct the events of the late 19th and early 20th centuries on the territory of northern Kazakhstan, to trace not only the fates of individual people, but also of entire nations. The author tries to understand and answer the questions: who we are, where we are going and what is our place in History. The history of an individual family reveals the history of the entire country, rich, varied and instructive. The main idea of the article is the importance and significance of preserving our common historical past.

Keywords: Local history, passport, geographical map, family connections, historical documents, material evidence.

В нашей семье издавна хранится и передаётся из поколения в поколение как фамильная ценность паспортная книжка моего прадеда по материнской линии Ярового Акима (Иоакима) Степановича. Очень интересно мне, как юристу, увидеть один из документов моего предка, удостоверяющих его личность, из такого далёкого прошлого. Выдана была данная паспортная книжка Курнаково-Липовским волостным правлением Донецкого округа Донской области Российской империи 30 июня 1914 года (во время первой мировой войны) под номером 353.

Как из неё следует, выдан был паспорт на бессрочной основе и имел следующие графы, доподлинно характеризующие, при отсутствии фотографий, облик и другие особенности моего прадеда: 1. Имя, отчество, фамилия; 2. Звание - из крестьян; 3. Время рождения (или возраст) - 40 лет; 4. Вероисповедание - православное; 5. Место постоянного жительства - село Курнаково-Липовское; 6. Состоит ли или состоял в браке - состоит; 7. Отношение к отбыванию воинской повинности - прочерк.

Что интересно, местом постоянного жительства, согласно именному Высочайшему Указу от 5 октября 1906 года «Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных состояний» (текст которого

имеется на обороте паспорта), признавалось «...не место приписки, а место, где они (сельские обыватели) по службе или занятиям, или промыслам, или недвижимому имуществу имеют оседлость, либо домашнее обзаведение». По этому же признаку определялось и место постоянного жительства для дворян, чиновников, почётных граждан, купцов и разночинцев.

Такие бессрочные паспортные книжки выдавались: в местах приписки - от сословных учреждений, в местах постоянного жительства - от полицейских управлений, а в столицах - от участковых приставов. Названный выше Указ предоставлял сельским обывателям и лицам других бывших податных состояний свободу избрания места постоянного жительства на одинаковых основаниях с лицами других состояний.

Если же лицо проживало вне места своего постоянного жительства или отлучалось из него по семейным или производственным делам, оно обязано было иметь «вид на жительство», который служил «удостоверением личности». А вот, например, для одной категории граждан из этого общего правила делалось исключение. Согласно ст. 3 Устава о паспортах (издание 1903 года), «на фабриках, заводах, мануфактурах и горных промыслах, на которые распространяется действие правил о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности, рабочие, по требованию местной полиции или фабричной инспекции и окружных инженеров, по принадлежности, обязаны иметь виды на жительство, хотя бы сии фабрики, заводы, мануфактуры и горные промыслы находились в месте постоянного жительства означенных рабочих».

В разделе 8 были указаны документы, на основании которых выдавалась паспортная книжка. Графа 9 содержала либо подпись владельца книжки, либо, если владелец книжки неграмотен, то его приметы (рост, цвет волос и особые приметы), которые, чаще всего, делопроизводители не фиксировали, ограничиваясь словом «заочно».

Десятая строфа позволила полностью восстановить картину семейного положения прадеда на тот момент, поскольку подробно расписывала членов его семьи: жена - Анна Осадкова, 40 лет; дети: Прасковья (Параскева), 17 лет; Антон, 13 лет; Леон (Лев), 7 лет; Марфа, 5 лет; Неонила (Нина), 3 лет; Михаил, 6 месяцев.

Позже, после выдачи паспорта, в него вручную могли вноситься исправления, которые фиксировали перемены, произошедшие в служебном, общественном или семейном положении владельца книжки, а равно лиц, числящихся в книжке. Этому была посвящена отдельная - 11-ая - графа, занимавшая целую страницу. Так, 30 января 1917 года в паспорт моего прадеда было внесено указание о том, что его дочь, Параскева Иоакимовна Яровая, вступила в брак с крестьянином Екатеринославской губернии Торско-Алексеевской волости Никифором Иосиповичем Лигута. Молодожёны были повенчаны в церкви Иоанна Предтечи села Большое Приютное Ишимского уезда.

Сохранились в паспорте и сведения о священнике, делавшем запись в метрической книге, - Пётр Петрович Петров, а также цена паспортной книжки (своеобразная государственная пошлина) - 15 дореволюционных копеек.

А вот вторая реликвия, хранящаяся в нашей семье и о которой хотелось бы рассказать, также относится к началу 20 века. Это дореволюционный географический атлас мира издания Общества «Картографическое заведение А. Ильина», изданный в Санкт-Петербурге примерно в 1907-1910 годах. На этнографической и исторической картах Российской империи, относящихся к нашему региону, нулевой меридиан отмеряется от Пулковской обсерватории, а вот на географической карте - измерения производятся «от Ферро», и в этой формулировке теперь могут разобраться только специалисты. Для обывателей это понимание сегодня утрачено.

На этнографической карте России, составленной «по Ритиху и Венюкову», видно, что на территории нашей области компактно проживали «великороссы» и «киргизы»,

причём граница их соприкосновения проходит несколько южнее от Петропавловска. Русские на территории современного Казахстана также анклавами проживали в пойме реки Иртыш, в районах городов Верный, Атбасар, Кокчетав, Тургай и Казалинск.

На второй - исторической - карте России подробно отмечены все приобретения и уступки царей и императоров Российской империи (от Иоанна Грозного до Николая Второго). Так, в частности, районы Петропавловска и несколько южнее, названные на карте «Ишимская степь» (районы Кокчетав, Акмолинска, Атбасара, Баян-Аула, Каркаралинска и в целом Семипалатинской области), были присоединены к России во времена правления Анны Иоанновны. На карте содержится надпись, что по административно-территориальному делению это территория Степного генерал-губернаторства.

И паспорт, и географические карты - неодушевлённые документальные свидетельства одного и того же времени. Но по паспорту, например, видны реальные человеческие судьбы и их поворотные моменты, чего географическая карта дать не может. Так история оживает и предстаёт перед нами в конкретных лицах наших предков.

Литература

1. Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных состояний: Именной Высочайший указ 5 октября 1906 г. // 3 ПСЗ. Т. 26. № 28392. Собрание узаконений. 1906. 6 октября. Отд. I. Ст. 1700.
2. Устав о паспортах (Св. Зак. т. XIV, изд. 1903 г. и по прод. 1906, 1908, 1909, 1910 г.г.). Сост.: Л.М. Роговин. СПб.: Законоведение, 1913. - 370 с.

ҒТФМР 03.19
ӘОЖ 94 (574)

М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ХVІІІ-ХІХ ҒАСЫРЛАРДА ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ОТАРЛАУЫНА ҚАРСЫ ӘЛЕУМЕТТІК НАРАЗЫЛЫҚТАРЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Бисимбаева Д.С.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада көрнекті қазақстандық тарихшы Манаш Қозыбаевтың Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы қазақ халқының әлеуметтік көтерілістерін зерттеуге қосқан үлесі қарастырылады. Автор Қозыбаевтың қазақ қоғамының отаршылдық кезеңдегі қарсылықтарын, ұлттық көсемдердің рөлін, және ХVІІІ-ХІХ ғасырлардағы негізгі көтерілістерді, соның ішінде Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, және Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыстарды терең зерттегенін атап өтеді. Сонымен қатар, Қозыбаевтың тарихнамалық көзқарасы мен оның қазақ тарихын кеңестік кезеңнің біржақты түсіндірулерінен босатып, жаңа интерпретациялар ұсынудағы маңызы ашып көрсетіледі. Мақала Манаш Қозыбаевтың қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресін зерттеудегі еңбектерінің тарихи және мәдени маңыздылығын айқындайды.

Түйін сөздер: Отаршылдық, көтеріліс, тарихнама, ұлттық көсемдер

Аннотация: В данной статье рассматривается вклад выдающегося казахстанского историка Манаша Козыбаева в изучение социальных протестов казахского народа против колониальной политики Российской империи. Автор отмечает, что Козыбаев глубоко изучил сопротивление казахского общества в колониальный период, роль национальных лидеров и основные восстания ХVІІІ-ХІХ веков, включая движения под руководством Сырыма Датова, Исатая Тайманова и Кенесары Касымова. Также подчеркивается историческая значимость историографического подхода Козыбаева, который освободил казахскую историю от односторонних советских интерпретаций и предложил новые трактовки. Статья акцентирует внимание на культурном и историческом значении трудов Манаша Козыбаева по изучению борьбы казахского народа против колониализма.

Ключевые слова: Колониализм, восстание, историография, национальные лидеры

Annotation: This article explores the contribution of prominent Kazakh historian Manash Kozybayev to the study of social protests by the Kazakh people against the colonial policy of the Russian Empire. The author highlights that Kozybayev thoroughly examined the resistance of Kazakh society during the colonial period, the role of national leaders, and the key uprisings of the 18th and 19th centuries, including those led by Syrym Datov, Isatay Taimanov, and Kenesary Kasymov. Additionally, the historical significance of Kozybayev's historiographic approach is emphasized, as it liberated Kazakh history from one-sided Soviet interpretations and offered new perspectives. The article underscores the cultural and historical importance of Manash Kozybayev's work in understanding the Kazakh people's struggle against colonialism.

Key words: Colonialism, uprising, historiography, national leaders

Манаш Қозыбаев - Қазақстанның тарихын зерттеуде ерекше орны бар ғалым, әсіресе Ресей империясының отарлауына қарсы қазақ халқының әлеуметтік көтерілістерін терең әрі жан-жақты зерттеген тарихшы ретінде белгілі. Оның ғылыми еңбектері XVIII-XIX ғасырлардағы қазақтардың отаршылдыққа қарсы көтерілістері мен әлеуметтік-саяси процестерін түсінуде жаңа көзқарастарды қалыптастырды. Қозыбаев қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты көптеген маңызды мәселелерді көтеріп, әсіресе, Ресей империясының отарлау саясаты мен оның қазақ қоғамына тигізген әсерін зерттеген.

Манаш Қозыбаев өз зерттеулерінде Ресей империясының Қазақстан аумағында жүргізген отарлық саясатын егжей-тегжейлі талдады. Ол Қазақстанның Ресейге қосылу процесін бірнеше кезеңге бөліп, әр кезеңнің қазақ қоғамы мен оның саяси құрылымына, әсіресе көшпелі өмір салтына тигізген әсерін анықтады. Бұл үрдіс қазақтардың дәстүрлі өмірін түбегейлі өзгертті. Қозыбаев Қазақстанның Ресейге қосылуы біржақты және бейбіт процесс болмағанын, керісінше, ол көптеген көтерілістермен, қарсылықтармен, сондай-ақ әлеуметтік наразылықтармен қатар жүргенін көрсетті. Ол Ресейдің отаршылдық саясатының мақсаты тек қазақ жерлерін басып алу ғана емес, сонымен қатар қазақ жүздерінің саяси автономиясын жою және аймақтың табиғи ресурстарын бақылауға алу екенін атап көрсетті.

М. Қозыбаевтың пікірінше, қазақтардың отарлауға қарсы қозғалыстары тек экономикалық сипаттағы қарсылықпен шектелмеген. Олар, сонымен қатар, ұлттық бірегейлікті, мәдениетті сақтау және дәстүрлі өмір салтын қорғау мақсатында жасалды. Көтерілістердің басты қозғаушы күші - Ресей империясының отарлық экспансиясына қарсы халықтың саяси, мәдени, әлеуметтік наразылығы болды.

Манаш Қозыбаевтың еңбектерінде XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ көтерілістерінің маңызды оқиғалары мен олардың себептері кеңінен қарастырылады. Тарихшы Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы, Кенесары Қасымұлы сияқты ұлттық көсемдердің көтерілістерін терең зерттеді. Ол бұл көтерілістерді тек әлеуметтік-экономикалық наразылықтар емес, ұлттық тәуелсіздікті қалпына келтіруге бағытталған саяси қозғалыстар ретінде қарастырды.

М. Қозыбаевтың айтуынша, бұл көтерілістер қазақ халқының ұлттық және мәдени сәйкестігін сақтауға ұмтылысынан туындады. Ол Сырым Датұлы бастаған көтерілістің Ресейдің қазақ жеріндегі үстемдігіне қарсы болғанын, ал Исатай мен Махамбет Өтемісұлының көтерілісінің басты мақсаты - қазақтардың дәстүрлі құқықтарын қорғау мен отарлыққа қарсы күрес екенін атап өтеді. Қозыбаев бұл көтерілістердің ұйымдастырылу деңгейінің жоғары болғанын, олардың барысында жергілікті халықтың қарсылығы бірқатар айқын әрі мақсатты әрекеттермен көрініс тапқанын, ал көтерілісшілердің көсемдері халықтың мүдделерін қорғауға деген ұмтылысын айқын көрсетті.

Манаш Қозыбаевтың еңбектерінде Кенесары Қасымұлының көтерілісіне ерекше назар аударылды. Бұл көтеріліс XIX ғасырдың ортасында қазақ халқының Ресей империясына қарсы ең ірі әрі ұйымдасқан қарсылығын білдірді. Қозыбаев Кенесарының қозғалысын тек қарулы күрес ретінде қарастырмай, оны қазақ хандығының егемендігін

сақтап қалуға бағытталған күрес ретінде зерттеді. Оның пікірінше, Кенесары Қасымұлының күресі тек әлеуметтік теңсіздік пен экономикалық қанаудан туындаған наразылық қана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейлікті қорғау, тәуелсіздікті сақтау және қазақтың дәстүрлі мемлекеттілігін қалпына келтіруге бағытталған күрес болды.

Манаш Қозыбаев Кенесарының көтерілісін егжей-тегжейлі зерттеп, оның әртүрлі кезеңдерін, тактикалық және стратегиялық аспектілерін талдады. Ғалым Кенесарының әрекеттерін тек әскери тұрғыдан емес, саяси көзқарас тұрғысынан да қарастырып, оның көтерілісінің ішкі және сыртқы факторлармен байланысын көрсеткен. Қозыбаев Кенесарының басты мақсаты қазақ жерлерін біріктіру және қазақ хандығының тәуелсіздігін сақтау екенін атап өтті. Ол өз еңбектерінде Кенесарының жеке басын және оның қазақ халқының колониялық экспансияға қарсы күресіндегі рөлін ерекше бағалады. Ғалымның пікірінше, Кенесары Қасымұлы қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрестің символына айналды.

Қозыбаев Кенесарының көтерілісін зерттей отырып, оны Ресей империясына қарсы ең ірі қарсылық ретінде сипаттайды: «Кенесарының көтерілісі - қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінің шарықтау шегі, ол өзінің саяси бағытымен және әскери стратегиясымен тарихта ерекше орын алды» [1]. Бұл пікір Кенесарының көтерілісін түсінуде маңызды мағынаға ие, себебі ол тек әлеуметтік наразылық қана емес, мемлекет құру мен ұлттың тәуелсіздігін қалпына келтіруге бағытталған күрес болды.

Манаш Қозыбаевтың еңбектері Қазақстанның отарлануының тарихын қайта қарауға зор ықпал етті. Оның зерттеулері кеңестік кезеңде қалыптасқан біржақты және идеологиялық негізделген түсіндірмелерге қарсы тұрып, қазақ көтерілістерін ұлттық мемлекеттілікті қалпына келтіру үшін болған күрес ретінде сипаттады. Қозыбаевтың пікірінше, қазақ халқының көтерілістері тек колониялық езгіге қарсы реакция ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейлікті сақтап қалу, мәдениет пен дәстүрлерді қорғау, тәуелсіздік үшін күрес болды.

Ол отарлық кезеңде қазақтың ұлттық көсемдерінің ролін ерекше бағалап, олардың Ресей империясына қарсы күрестегі саяси стратегиясын тереңірек талдады. Қозыбаевтың еңбектері қазақстандық тарихнаманы жаңаша қарауға мүмкіндік берді, қазақ халқының Ресейдің отарлық саясатына қарсы күресін жаңа тұрғыдан бағалауға ықпал етті [4].

Манаш Қозыбаевтың зерттеулері қазақ халқының тарихын терең түсінуге және оның колониялық дәуірдегі күресінің маңыздылығын қайта бағалауға мүмкіндік берді. Оның еңбектері тек тарихшылар мен зерттеушілер үшін ғана емес, жалпы оқырман үшін де құнды, себебі олар қазақ халқының отарлық саясатқа қарсы әрекеттерін жаңаша тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді. Кенесары Қасымұлы мен басқа да қазақ көсемдерінің көтерілістері, олардың тәуелсіздік жолындағы күресі Манаш Қозыбаевтың еңбектерінде терең әрі әділ бағаланған, бұл қазақ халқының ұлттық мемлекеттілікке деген ұмтылысы мен еркіндікке деген көзқарасын түсінуге маңызды қадам болды.

Әдебиет

1. Қозыбаев М. Қ. Қазақстан тарихы: Отаршылдық және ұлт-азаттық күрес. - Алматы: Ғылым баспасы, 1994. - 123 б.
2. Қозыбаев М. Қ. Қазақ елінің тарихи тағдыры және тәуелсіздік үшін күрес. - Алматы: Санат баспасы, 1997. - 79 б.
3. Қозыбаев М.Қ. Национально- освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова [Текст] : сборник документов / Отв. ред. М. К. Козыбаев; Сост. В.З. Галиев, Б.Т. Жанаев. - Алматы : Ғылым, 1996. - 512с.
4. Қозыбаев М. Қ. Ақтаңдақтар ақиқаты. - Алматы: Қазақ университеті баспасы, 1992. - 280 б.

ОСВЕЩЕНИЕ РОЛИ БАТЫРОВ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Гончаров М.С.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Аннотация: Статья посвящена вопросам роли батыров на уроках истории Казахстана и влияния использования их образов на формирование моральных принципов и общечеловеческих ценностей у учеников. В тексте идёт речь о том, что знание о батырах способствует глубокому пониманию исторических событий, формированию национальной идентичности и патриотизма у учеников. Проводится анализ роли института батыров в истории Казахского ханства и выделяется их особая роль в обществе. Делается акцент на том, что батыры не просто воины, а полноценные участники экономических и социально политических отношений в государстве. Особое внимание уделяется достоверности исторической картины о роли батыров представленной в школьных учебниках. В заключении делается акцент на необходимости более полного изучения деятельности батыров на уроках истории Казахстана.

Ключевые слова: батыр, институт батырства, моральные принципы, общечеловеческие ценности, национальная идентичность, учебник, ученик.

Аңдатпа: Мақала батырлардың Қазақстан тарихы сабақтарындағы ролі және олардың бейнелерін пайдаланудағы оқушылардың бойындағы адамгершілік қағидаттар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастыруға әсері жөніндегі мәселелерге арналған. Бұл мәтінде, батырлар туралы білімді және тарихи оқиғаларды терең түсінуге, оқушылар арасында ұлттық бірегейлік пен патриотизмді қалыптастыруға ықпал ететіні туралы айтылады. Батырлар институтының Қазақ хандығы тарихындағы рөліне талдау жасалып, олардың қоғамдағы ерекше ролі айқын көзге түседі. Батырлар жай ғана жауынгер емес, мемлекеттегі экономикалық және әлеуметтік саяси қатынастардың толыққанды қатысушылары екендігіне баса назар аударылады. Мектеп оқулықтарында ұсынылған батырлардың ролі туралы тарихи суреттің дұрыстығына ерекше назар аударылады. Қорытындылай келе, Қазақстан тарихы сабақтарында батырлардың қызметін толық зерделеу қажеттілігіне баса назар аударылады.

Түйінді сөздер: батыр, батырлық институты, адамгершілік қағидаттары, жалпыадамзаттық құндылықтар, ұлттық бірегейлік, оқулық, оқушы.

Annotation: The article is devoted to the role of batyrs in the lessons of the history of Kazakhstan and the influence of the use of their images on the formation of moral principles and universal values among students. The text says that knowledge about the batyrs contributes to a deep understanding of historical events, the formation of national identity and patriotism among students. The role of the batyr institute in the history of the Kazakh Khanate is analyzed and their special role in society is highlighted. The emphasis is placed on the fact that batyrs are not just warriors, but full-fledged participants in economic and socio-political relations in the state. Special attention is paid to the reliability of the historical picture of the role of the batyrs presented in school textbooks. In conclusion, the emphasis is placed on the need for a more complete study of the batyrs' activities in the history lessons of Kazakhstan.

Keywords: batyr, institute of batyrship, moral principles, universal values, national identity, textbook, student.

В современном обществе в эпоху глобализации всё большую актуальность приобретает акцент на изучение истории своей страны. Батыры играют особую роль в формировании казахского народа и государства. Следовательно, понимание их места в истории имеет особое значение для осознания и уважения исторического наследия. Освещение исследований на уроках истории героических личностей, их вклада в развитие культуры и общества, становится важным элементом формирования патриотизма и национальной самоидентификации учеников. В свете современных вызовов и изменений в обществе важно сохранять и передавать историческую память и уважение к предкам, что актуально и важно в современной казахстанской образовательной среде.

Целью настоящей статьи является рассмотреть и проанализировать роль батыров в истории Казахстана, а также рассмотреть влияние батыров на формирование моральных принципов и общечеловеческих ценностей у учеников. К задачам статьи

относится анализ исторических источников о батырах и их деятельности, анализ информации о батырах из учебников по истории Казахстана, оценка необходимости использовать образы батыров в школе при воспитании учеников.

5 октября 2023 года президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев принял участие в республиканском съезде педагогов в Астане и подчеркнул следующую мысль: «По словам Президента, наряду с качественным образованием необходимо и нравственное воспитание учащихся. Ответственные граждане - опора государства. Этот принцип должен стать основой формирования новой общественной этики в стране. Поэтому важно, чтобы школы стали центрами, где дети будут постигать моральные принципы и общечеловеческие ценности.» [1].

Таким образом, необходимо отметить, что изучение батыров на уроках истории играет важную роль в прививании моральных принципов и общечеловеческих ценностей. Батыры - это выдающиеся личности казахского народа, которые отличались мужеством, честностью, справедливостью и преданностью своим идеалам. Изучая их жизненный путь и деятельность, ученики учатся ценить и уважать такие качества, как доблесть, самоотверженность, уважение к старшим и любовь к родине. Кроме того, изучение образов батыров помогает поддерживать и развивать национальную идентичность, сохранять и передавать традиции и культуру своего народа. Изучение батыров на уроках истории не только помогает лучше понять историю своей страны, но и формирует у учащихся нравственные принципы, укрепляет духовные ценности и помогает им стать достойными гражданами и патриотами.

О батырах Казахского ханства написано достаточное количество литературы от авторитетных историков. Подробно описываются жизнь, деятельность, подвиги и достижения батыров в трудах Ерофеевой И. В., Моисеева В. А., Толыбекова С. Е., Хавизовой К. Ш. и др. Однако, на уроках истории батыров до сих пор рассматривают исключительно как представителей военно-феодальной знати, которые беспрекословно поддерживали хана и играли роль только в военных компаниях. Но все авторитетные исследования утверждают, что роль батыров в казахском обществе была гораздо более глубокой. Они активно влияли на экономические и социально-политические вопросы Казахского ханства.

Например, Хавизова К. Ш. о роли батыров пишет следующее: «Сословие батыров приобретало большую силу, без их участия не могло быть осуществлено ни одно крупное политическое действие... Батыры являлись участниками ханских советов, они сажали на трон и снимали с него чингизидов, пестовали наследников. Из их рядов выходили аталыки - воспитатели царевичей, как правило, остававшиеся советниками после их воцарения.» [2, с.372]. Такое почётное положение в социуме было обусловлено жёсткими условиями жизни казахов, которые вели кочевой образ жизни. Те, кто проявлял смелость и решительность, пользовались особым уважением, ведь они постоянно демонстрировали свою отвагу в военных конфликтах. В мирное время, как сообщает Толыбеков С. Е., батыры могли являться арбитрами споров: «В мирное же время народом фактически правили батыры и бии, они же предводительствовали в повседневных межродовых распрях, связанных с угоном скота, уводом или нарушением условия выдачи замуж девушек в кочевом обществе.» [3, с.368]. Соответственно, хорошо проявивший себя и показавший мудрость во всех этих вопросах батыр мог стать правителем рода.

Далее, для понимания, какими увидят батыров ученики школ, изучающие историю Казахстана, следует рассмотреть учебники. Например, в учебнике История Казахстана 7 класса, 2017 года издательства деятельность батыров практически не освящается. Демонстрируя историю Казахского ханства от образования и до начала джунгарских войн раздел учебника лишь несколько раз упоминает о существовании

такого института, как батырство. Безусловно, пик активности батыров пришёлся на XVIII век, но это не означает, что ранее они не играли никакой роли.

В учебнике подробно описывается деятельность казахских правителей, но не уделяется внимание тому факту, что для обретения истинного влияния хану требовалось также иметь статус батыра. Хавизова К. Ш. по этому поводу пишет следующее: «Наивысшим достижением карьеры чингизида было получение статуса и подкрепляющей его именной тамги с титулом бахадур хан. Тамга означала, что ее обладатель облечен доверием феодальной знати и обладает большими полномочиями во время военных действий казахов и в установлении международных отношений.» [2, с.372]. В учебнике отмечая роль батыров, достаточно кратко пишут: «Батыры выполняли функции военачальников, возглавляя ополчение племён и родов» [4, с.196]. Таким образом, у учеников может сложиться искажённое понимание места батыров в обществе как выполняющих исключительно военные функции.

В учебнике История Казахстана для восьмого класса, изданном в 2018 году, представлена более точная и объективная историческая картина. Раскрывая пик противоборства казахов и джунгар учебник пишет о батырах как о героях, от которых зависит судьба государства: «Надеждой и опорой Казахского ханства в условиях тотального нашествия джунгар были батыры из народа героически защищавшие страну» [5, с.13]. Описываются подвиги Канжигалы Богенбая, Каракерей Кабанбая, Шакшакулы Жанибека и других батыров, которые демонстрируют их храбрость и могут воспитать реальные моральные принципы у современных школьников. Однако, учебник так и не раскрывает полностью огромную социально-политическую и экономическую роль батыров в казахском обществе.

Степень политической роли батыров можно понять из слов Толыбекова: «Оно (батырство) было постоянным спутником и надёжной опорой казахского кочевого ханства. Без батырства немыслимо существование самого кочевого хана, как главного батыра» [3, с.256]. Батыры обладали значительным авторитетом в казахском кочевом обществе и оказывали непосредственное влияние на решение важных политических вопросов. Так же стоит отметить то, что наиболее грамотные и мудрые батыры могли возглавлять посольства: «В 1687 г. Тауке-хан направил посольство во главе с Ташим-батыром в Тобольск» [6, с.86].

Ещё один важный аспект, который необходимо разъяснить ученикам на уроках истории, - это то, что батыры занимались торговлей. Они могли быть торговыми представителями хана или заниматься торговлей по собственной инициативе. Хафизова К. Ш. пишет о торговле батыров интересные сведения: «Батыры охотно принимали звание тархан от русских, джунгарских и кокандских властей, так как это освобождало их от выплаты пошлин и предоставляло другие льготы в торговом обмене, который они вели вместе со своими покровителями.» [2, с.378]. Помимо торговли они контролировали караванные пути и обеспечивали безопасность торговой деятельности на территории государства. Основываясь на этих данных, можно сделать вывод, что батыры оказывали значительное влияние на экономическую составляющую общественной жизни.

Чтобы у учащихся формировались общечеловеческие ценности, необходимо показать им ещё одну грань жизни батыров, раскрыть их отношение к своим соплеменникам. В этом контексте можно привести следующие сведения: «Батыры, как старшины родов и влиятельные в своем роду люди, занимались благотворительностью, помогали бедным, делись с ними добычей.» [2, с.385]. И конечно сделать особый акцент на творчестве жырау, так как их героический эпос и исторические песни вместе со степной верой в священных предков часто обожествляли батыров. По словам Хафизовой: «Образы их по требованию этих жанров идеализированы, главным образом,

потому, что народ чаял видеть в них своих покровителей. Эта функция оставалась за батырами и после смерти, которую уже несли их души-аруахи. К ним казахи часто обращались за поддержкой в тяжелые времена.» [2, с.411].

К сожалению, из-за ограниченного времени в рамках школьной программы невозможно полностью охватить тему института батырства. Деятельность этих героических личностей будет изучена достаточно поверхностно, а некоторые батыры, например как знаменитые сподвижники Аблай хана Кулеке, Кульсары, Жапек батыры и вовсе будут обделены вниманием. Тем не менее, школьные знания должны дать ученикам наиболее правильное историческое представление о роли института батырства в Казахском ханстве. А использование их образов на уроках истории повлиять на формирование моральных принципов у учеников.

Подводя итог всему выше сказанному, стоит отметить, что истории о батырах передавались из поколения в поколение и являлись ценным источником мужества и вдохновения. У батыров была свойственная им военная этика, они не убивали спящего или безоружного, были верны своему слову и защищали слабых. Знания об этих героях может помочь ученикам осознать важность традиций, национальной идентичности и своей истории. Исторический пример героизма батыров может способствовать преодолению трудностей учениками. Кочевая степь создавала не простые условия для жизни, однако Толыбеков отмечает, что: «Людей, которые показывали в этих условиях мужество, ловкость в схватке с врагами, кочевники называли батырами» [3, с.252].

Ученики должны понять, что институт батыров уходит в глубину веков. А огромная территория Казахского ханства не позволяла создать единой централизованной власти, что и обеспечило батырам, которые являлись костяком военной организации и местного управления высокий авторитет. Сила и могущество хана, султана или бия зависело от того, сколько батыров его поддерживают.

Таким образом, освещение роли батыров на уроках истории Казахстана имеет огромное значение. «Батырство оказало существенное влияние на формирование общей самопрезентации казахов и конструирование этнических границ с соседними народами» [7, с.1579]. Поэтому включение материала о батырах в учебные планы и программы является необходимым шагом для формирования моральных принципов, глубоких и прочных национальных ценностей учеников Казахстана.

Литература

1. Глава государства принял участие в Республиканском съезде педагогов // Официальный сайт Президента Республики Казахстан URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-respublikanskom-sezde-pedagogov-594513>
2. Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Монография. - Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. - 476 с.
3. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII - начале XX века. Политико-экономический анализ. Алма-Ата: изд. Наука, 1971.
4. Бакина Н.С., Жанакова Н.Т. История Казахстана 7 класс. Алматы: изд. Атамұра, 2017.
5. Омарбеков Т., Хабижанова Г., Картаева Т, Ногайбаева М. История Казахстана 8 класс. Алматы: изд. Мектеп 2018.
6. Темиргалиев Р.Д. Эпоха последних батыров. Алматы: изд. Аспандау, 2019.
7. Казиев С.Ш., Могунова М.В., Кусаинов О.Ж. Культ святых и генерирование идентичности казахов в Северо-Казахстанской области. Oriental Studies. 2023. Т. 16. № 6. С. 1572-1586. DOI: 10.22162/2619-0990-2023-70-6-1572-1586.

ҒТФМР 03.19
ӘОЖ 94 (574)

ТАРИХИ ЖАДЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ САНА:

МАНАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Дүйсенбай С.К.

Северо-Казахстанский университет им. М.Козыбаева

Аңдатпа: Тарихи жады мен ұлттық сана - кез келген халықтың рухани іргетасы және болашаққа нық қадам басуындағы басты құндылықтары. Қазақстанның тарих ғылымында осы тақырыптарға тереңірек үңіліп, ұлттық сананы қалыптастыруда ерекше үлес қосқан тұлғалардың бірі - академик Манаш Қозыбаев. Оның еңбектері ұлттық болмыс пен тарихи жадыны сақтап қалу мәселесіне бағытталған маңызды зерттеулердің қатарында. Қозыбаев тарихты тек өткен шақ ретінде қарастырмай, оны халықтың өзіндік санасын қалыптастыратын басты құрал деп есептеді. Осы арқылы ұлтты біртұтас организм ретінде сақтау, ұлттық санаға жаңа серпін беру мәселелері оның зерттеулерінде ерекше орын алған. Қозыбаевтың зерттеулерінде ұлттық жадының ұрпақтар арасындағы тарихи сабақтастықты қамтамасыз етудегі орны ерекше атап өтіледі. Ол тарихи жадының әлсіреуі халықтың өз болмысынан алшақтауына әкеп соғатынын көрсетіп, халықтың рухани болмысын сақтау үшін тарихи сана-сезімнің мықты болуы қажеттілігін айтады.

Түйін сөздер: Манаш Қозыбаев, тарихи жады, тарихи сана.

Аннотация: Историческая память и национальное сознание являются духовной основой любого народа и главными ценностями для уверенного шага в будущее. Академик Манаш Козыбаев - одна из личностей, глубоко вникших в эти темы и внесших особый вклад в формирование национального самосознания в истории Казахстана. Его работы относятся к числу важнейших исследований, посвященных проблеме сохранения национальной идентичности и исторической памяти. Козыбаев не рассматривал историю только как прошлое, а считал ее главным инструментом формирования самосознания народа. Поэтому особое место в его исследованиях занимают проблемы сохранения нации как единого организма, придания нового импульса национальной сознанию. В исследовании Козыбаева подчеркивается роль национальной памяти в обеспечении исторической преемственности поколений. Он показывает, что ослабление исторической памяти ведет к отчуждению народа от своей идентичности, и говорит, что необходимо иметь сильное историческое сознание, чтобы сохранить духовную самобытность народа.

Ключевые слова: Манаш Козыбаев, историческая память, историческое сознание

Annotation: Historical memory and national consciousness are the spiritual foundation of any people and the main values for a firm step into the future. Academician Manash Kozybaev is one of the individuals who delved deeply into these topics and made a special contribution to the formation of national consciousness in the history of Kazakhstan. His works are among the most important researches focused on the issue of preserving national identity and historical memory. Kozybayev did not consider history only as the past, but considered it to be the main tool for forming the self-consciousness of the people. In this way, the problems of preserving the nation as a single organism and giving a new impetus to the national consciousness have a special place in his research. Kozybayev's research emphasizes the role of national memory in ensuring historical continuity between generations. He shows that the weakening of the historical memory leads to the alienation of the people from their identity, and says that it is necessary to have a strong historical consciousness in order to preserve the spiritual identity of the people.

Keywords: Manash Kozybayev, historical memory, historical consciousness

Тарихи жады мен ұлттық сана - халықтың өткенін тануда, болмысын сақтауда және болашаққа деген ұмтылысын жүзеге асыруда маңызды рөл атқаратын құндылықтар. Әрбір ұлт өзінің ұлттық санасын және тарихи жадысын сақтап, сол арқылы мәдени және рухани байлығын келер ұрпаққа жеткізуге тырысады. Қазақ халқында да осы ұғымдар ұлттың өзіндік келбетін қалыптастырып, оның рухани негізін сақтауда шешуші орын алады. Қазақстан тарих ғылымында тарихи жады мен ұлттық сананы зерттеу бағытында ерекше еңбек еткен ғалымдардың бірі - академик Манаш Қозыбаев. Оның еңбектерінде қазақ халқының өткені мен тарихи санасын сақтау мәселелері басты назарға алынған. Манаш Қозыбаев ұлттық сананы сақтап қалу үшін халықтың тарихи жадын жаңғырту қажеттігін және оның маңыздылығын терең түсінген ғалым. Қозыбаевтың пікірінше, тарихи жады - ұлттың рухани тірегі, ал ұлттық сана - оның болашаққа бағытталған компасы. Ол қазақ халқының тарихи жадысының қалыптасуына кедергі келтірген кеңестік дәуірдің теріс ықпалын атап өтіп, бұл

мәселелерді шынайы талдауға ұмтылды. Тарихи жады мен ұлттық сана өзара тығыз байланыста болғандықтан, олардың бірін сақтау арқылы екіншісін нығайтуға болады деп санады. Сондықтан, Қозыбаев тарихи сананы жаңғырту арқылы халықтың болмысын сақтап, ұлттық сананы күшейтуді маңызды деп санаған. Бүгінгі таңда тарихи жады мен ұлттық сананың маңызы арта түсуде, себебі жаһандану кезеңінде ұлттық болмыс пен мәдени құндылықтарды сақтау ерекше мәнге ие. Тарихи санасы әлсіреген қоғам уақыт өте келе рухани бірлігін жоғалтып, басқа мәдени ықпалдарға бой алдыруы мүмкін. Манаш Қозыбаев тарихи жады мен ұлттық сананы нығайту мәселелерін терең зерттеп, қазақ қоғамында бұл құндылықтардың сақталуы мен жаңғыруы жолындағы жұмыстардың негізін қалаушы ретінде танылды. Оның зерттеулері бүгінгі Қазақстан қоғамында ұлттық сананы нығайту және тарихи жадын сақтауда ерекше маңызды. Бұл мақалада біз Манаш Қозыбаевтың тарихи жады және ұлттық сана туралы көзқарастарын талдап, олардың қазіргі заманғы Қазақстан үшін өзектілігін ашып көрсетеміз. Қозыбаевтың идеяларын зерттей отырып, ұлттық болмысымызды сақтап, мәдениетімізді жаңғырту жолындағы құнды ой-пікірлеріне шолу жасаймыз.

Қозыбаев өзінің еңбектерінде тарихи жадыны ұлттың бірлігін сақтайтын және оның болашағына жол ашатын басты құрал ретінде қарастырады. Оның пікірінше, тарихын білмейтін, өткенін ескермейтін халықтың болашағы бұлыңғыр болады. Ұлттық тарихты, халқымыздың өткені мен шежіресін есте сақтау - әрбір азаматтың борышы әрі ұлттық сананың қалыптасуындағы негіз. Қозыбаевтың айтуынша, тарихи жады - ұлттық болмысты, өзіндікті сақтап қалудың басты кепілі. Ол тарихи жадысыз қоғамда ұлт ретінде танылу қиынға түсетінін, ал тарихи сана халықты топтастырушы күш екенін атап өткен. Осылайша, тарихи жадының ұлт болашағы үшін зор маңызға ие екендігін дәлелдейді [1].

Манаш Қозыбаевтың еңбектерінде қазақ халқының тарихи жадысын қалыптастыруға кедергі келтірген тарихи жағдайлар кеңінен зерттелген. Әсіресе, кеңестік кезеңдегі тарихтың бұрмалануы, ұлттық болмысқа қарсы әрекеттер, халықтың рухани құндылықтарының жойылуы бұл үдерісті едәуір қиындатты. Кеңес үкіметі тұсында халықтың өзіндік болмысын жоғалту мақсатында ұлт тарихын тек партия мүддесіне сай баяндау, тарихи шындықты өзгерту әрекеттері жүргізілді. Мұндай насихат тарихты бұрмалап көрсетіп, қазақ халқының өз мәдениетіне, тіліне, салт-дәстүріне деген құрметін төмендетуге, сенімін әлсіретуге бағытталған. Қозыбаевтың айтуынша, бұл халықтың тарихи жадысын әлсіретіп, ұлттық санаға үлкен соққы болды. Тарихи жадыны жоғалтқан халықтың өзіндік ерекшеліктері ұмытылып, ол өз болмысын жоғалту қаупімен бетпе-бет келгенін зерттеуші нақты мысалдармен дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, Қозыбаев тарихи сананы қайта жаңғыртудың қажеттігін айқын көрсете білді.

Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізуі ұлттық сана мен тарихи жадыны қайта жаңғыртуға үлкен мүмкіндік тудырды. Манаш Қозыбаев тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында осы мүмкіндікті пайдаланып, халқымыздың өткенін қайта қарап, жаңа көзқараспен талдауға шақырды. Ол қазақ халқының рухани байлығын, мәдениетін, тарихи құндылықтарын қайта жаңғыртуға бағытталған зерттеулердің бастамашысы болды. Қозыбаев ұлттық сана мен тарихи жадының дамуына ықпал ету үшін қазақ халқының тарихи тұлғаларын, батырлар мен хандарды, жырауларды қайта дәріптеу керек деп есептеді. Осы тұлғалардың өмірі мен ерліктерін насихаттау арқылы ұлт жадын жаңғыртуға, тарихи оқиғаларды қазіргі заманға сай бағалауға жол ашу қажеттілігін атап өтті [2]. Сондай-ақ, ол халықтың тарихи жады мен ұлттық сананы қалыптастыруда жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызына тоқталды. Жастардың тарихи санасын көтеру үшін мектептерде ұлттық тарихты тереңірек оқыту, мәдени-ағарту шараларын ұйымдастыру керек деп санады.

Қорытындылай келе, Манаш Қозыбаевтың еңбектері қазақ халқының тарихи жадысы мен ұлттық санасын жаңғыртуға арналған маңызды ғылыми мұра ретінде өзекті болып қала бермек. Оның тарихи жадыны күшейту, ұлттық сана-сезімді қалыптастыру бағытындағы идеялары бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін де үлкен маңызға ие. Тарихи жады мен ұлттық сана - тек өткенді тану ғана емес, ол халықтың рухани тірегі, болашағын айқындайтын негіз. Қозыбаевтың еңбектерінде қазақ халқының өткені мен болашағының біртұтас байланысы айқын көрініс тапқан[3]. Оның көзқарастары халықтың өзіндік болмысын сақтап қалуға, ұлттың мәдениеті мен дәстүрін құрметтеп, оларды келер ұрпаққа жеткізуге бағытталған. Тарихи жады мен ұлттық сананың мәнін түсіну, оны сақтау үшін Қозыбаевтың идеяларын жүзеге асыру қазіргі ұрпақтың міндеті болып табылады.

Әдебиет

1. Жұмабеков Ж. Б. Қазақ ұлтының тарихи жады мен ұлттық сана-сезімінің қалыптасуы. Алматы: Қазақстан, 2003.
2. Әлпейісова Қ. Т. Қазақстандағы тарихи сана және ұлттық идея: Ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері. Алматы: Ғылым, 2012.
3. Әбдірахманов Т. Ә. Қазақстан тарихнамасы: теориялық мәселелер және әдіснамалық ұстанымдар. Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2017.

ҒТФМР 03.19
ӘОЖ 94 (574)

«ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ҰЛТТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ» (МАНАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ «ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ» АТТЫ ЕҢБЕГІ БОЙЫНША)

Ілияс А.С., Бимаканова З.Ш.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы ұлттық қатынастардың күрделілігі мен маңызды мәселелері талқыланады. Автор, ұлттық мәселелерді тек ғалымдар ғана емес, сонымен қатар саяси белсенді зиялы қауым өкілдері көтеретінін атап өтеді. Тарихи тәжірибенің маңызы мен этносаралық қатынастардың қалыптасуы мен дамуы туралы зерттеулердің қажеттілігі көрсетілген. Мақалада қазақ халқының социализм кезеңіндегі рөлі, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы өзара көмектесу, және тоталитарлық режимнің этникалық дәстүрлерге әсері талданады. Манаш Қозыбаевтың зерттеулері негізінде, автор ұлттық-мәдени құндылықтарды қорғау, тіл саясатын дамыту, және халықтардың өзін-өзі анықтау құқығын қамтамасыз ету сияқты мәселелердің маңыздылығын атап өтеді.

Түйін сөздер: Манаш Қозыбаев, ұлттық қатынастар, тарихи тәжірибе, мәдени құндылықтар, әлеуметтік жады.

Аннотация: В статье обсуждаются сложность и важные вопросы национальных отношений в Казахстане. Автор подчеркивает, что национальные проблемы поднимаются не только учеными, но и политически активными представителями интеллигенции. Указывается на необходимость исследований исторического опыта и формирования и развития межэтнических отношений. Анализируется роль казахского народа в период социализма, взаимопомощь в годы Великой Отечественной войны и влияние тоталитарного режима на этнические традиции. На основе исследований Манаша Козыбаева автор акцентирует внимание на важности таких вопросов, как защита национально-культурных ценностей, развитие языковой политики и обеспечение права народов на самоопределение.

Ключевые слова: Манаш Козыбаев, национальные отношения, исторический опыт, культурные ценности, социальная память.

Annotation: The article discusses the complexity and important issues of national relations in Kazakhstan. The author emphasizes that national problems are raised not only by scholars but also by politically active

representatives of the intelligentsia. It highlights the need for research into historical experience and the formation and development of interethnic relations. The role of the Kazakh people during the period of socialism, mutual assistance during the years of the Great Patriotic War, and the influence of the totalitarian regime on ethnic traditions are analyzed. Based on the research of Manash Kozybaev, the author focuses on the importance of issues such as the protection of national and cultural values, the development of language policy, and the assurance of the right of peoples to self-determination.

Keywords: Manash Kozybaev, national relations, historical experience, cultural values, social memory.

Манаш Қозыбаевтың «История и Современность» атты еңбегі бірнеше маңызды аспектілер арқылы өзекті мәселелерді көтереді. Бұл еңбек Қазақстан тарихындағы ұлттық қатынастар мен мәдениетаралық байланыстарды тереңірек зерттеуге арналған. Автор зерттеулерінде қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер мен ұлттық ерекшеліктердің маңыздылығына ерекше көңіл бөледі, сондай-ақ, тарихи тәжірибелер мен қазіргі заманның сұраныстары арасындағы байланыстарды ашады.

Бұл еңбектің өзектілігі, ең алдымен, Қазақстанның көпэтносты құрылымын ескере отырып, ұлттық келісім мен өзара түсіністікті нығайтудағы рөлінде жатыр. Манаш Қозыбаевтың жұмысы оқырмандарға қазіргі заманғы ұлттық мәселелерді түсінуге және оларды шешу жолдарын қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақстанда түрлі этностар өмір сүретіндіктен, ұлтаралық қатынастарды зерттеу мемлекет үшін өте маңызды. Манаш Қозыбаевтың ұлттық мәселелерді, тіл саясатын және мәдени құндылықтарды зерттеуі қазіргі кезде аса өзекті. Бұл зерттеу халықтың мәдениеті мен дәстүрлерін сақтау, ұлттық бірегейлікті дамыту үшін қажетті.

Қазақстандағы ұлттық қатынастар мәселелерін теориялық-әдістемелік және нақты-тарихи тұрғыдан зерттеу болып табылады.

Ұлттық қатынастар - қоғам өмірінің барлық салаларын қамтитын өте күрделі құрылым. Бұл мәселеге тек ғалымдар ғана емес, сонымен қатар интеллектуалдық элитаның саяси белсенді өкілдері (жазушылар, журналистер, заңгерлер және т.б.) де қызығушылық танытады. Осы тұрғыдан алғанда, ең өзекті мәселелерді, әдетте, кәсіби мамандар емес, ұлттық мүдделер мен қоғамдағы өзгерістерге сезімтал зиялы қауым өкілдері көтереді. Олардың тарих пен қазіргі заман шындығын ұлттық мәселелермен байланыстыруға деген ұмтылысы қазіргі ұлттық публицистиканың маңызды ерекшелігіне айналды. Мұндай публицистикада ұлттық қатынастар теориясы мен тәжірибесіне қатысты орынды көзқарастар кеңінен көрініс табады [1, 244 б.].

Автордың пікірінше, ұлттық қатынастар мәселелерін теориялық-әдістемелік және нақты-тарихи тұрғыдан жемісті зерттеу үшін тарихи тәжірибенің маңызын терең түсіну қажет. Тарихи тәжірибе тек өткен оқиғалар туралы деректермен шектелмейді. Бұл, негізінен, ұжымдық әлеуметтік жадының көрінісі, ол біздің санамызда, мінез-құлқымызда және іс-әрекетімізде белсенді түрде орын алып, өмір сүреді. Қазақстандағы ұлттық қатынастардың қалыптасуы мен даму тәжірибесін объективті және ғылыми тұрғыдан зерттеу ұлттық мәселелердің мәнін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Қазақстан тарихында көптеген қиындықтардан өткен қазақ халқы социализм кезеңінде Қазан революциясы мен азаматтық соғыс жылдарында елдегі «ескі әлеуметтік тәртіпті» құлатуға және «социализм үшін күресте» белсенділік танытты. Ұлы Отан соғысының қиын жылдарында кешегі көшпенділер КСРО-ның басқа халықтарымен бірге жауды жеңуге барлық күш-жігерін салды, елдің шалғайдан келген орыс, украин, белорус және басқа да халықтарына және мұнда «барлық халықтардың көсемінің» озбыр шешімімен көшірілген шешен, ингуш, қарашай, балқар, кәріс және т.б. сияқты халықтарға жан-жақты көмек көрсетті. Олардың көпшілігі үшін Қазақстан жері екінші отанына айналды. Қазақ халқы достық сезімін және толық түсіністігін көрсетті, тың және тынайған жерлерді игеру кезінде басқа халықтармен бірге белсенділік танытты, бұл оның өмір салтын бұзды. Нәтижесінде, саяси тұрғыда жүргізілген осы науқан

барысында, қазақ халқы өзінің ата-бабасынан мұраға алған туған жерінде азшылыққа айналды [1, 250 б.].

Этносаралық қатынастар қоғам өміріндегі өзіне тән ерекше мінезімен, қай-кезде де түпкіліктілігімен, қазіргі кезде өзектілігімен, сондай-ақ мемлекеттің қалыптасуы кезінде аса маңыздылығымен сипатталатын күрделі әрі жан-жақты, объективті және субъективті әлеуметтік қарым-қатынастар. Бүгінгі күні этносаралық қатынастар әртүрлі деңгейде кез-келген мемлекетке тән құбылыс [2, 12 б.].

Қазіргі Қазақстан экономика, мәдениет және білім беру салаларында айтарлықтай табыстарға жетуде, және бұл жетістіктер тек қазақ халқының ғана емес, ел тағдырын қазақ жерімен байланыстырған басқа да этностардың ортақ игілігіне айналды. Алайда, социалистік идеологияның күші және тоталитарлық режим этникалық дәстүрлер мен ерекшеліктерді әлсіретіп, этностардың өмір сүру салтына және тарихи үдерістегі рөліне қысым көрсетті. Ұжымдастыру, халықтарды депортациялау және саяси репрессиялар арқылы мемлекет жеке меншіксіздендірілген жүйені орнату және көпшіліктің әлеуметтік бастамаларын басу арқылы этностардың еркіндігін шектеді.

Манаш Қозыбаев, бүгінгі таңда ұлтаралық қатынастарға бұрынғы экономикалық диктатураның, экономикалық дербестіктің болмауынан, экологиялық мәселелердің кері әсерінің сезілініп жатқандығын. Арал теңізінің тартылуы, Балқаш көлінің мәселелері және оңтүстік өңірлердегі экологиялық апаттар халық денсаулығына зиян тигізуде екендігін және де Қазақстандағы ұлттық қатынастардың болашағы, осы тарихи тәжірибелерді ескере отырып, саяси және экономикалық дербестікті арттырумен, мәдени және этникалық құндылықтарды қорғаумен тығыз байланысты деп жазған [1, 252 б.].

XX ғасырдың 90-шы жылдарының басынан, тоталитарлық жүйенің үстемдігінің әлсіреуіне байланысты ғалымдар ұлт-азаттық қозғалыстардың мәселелерін зерттеп, көтере бастады, оның ішінде Қазақстанда да. 1990 жылы 27-28 шілдеде Қазақ ССР-ы ғылым Академиясының Ш.Уалиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты мен «Вопросы истории» журналының редакциялық алқасы «Отаршылдық жағдайдағы ұлттық қозғалыстар: Қазақстан, Орталық Азия, Солтүстік Кавказ» тақырбына М.Қ.Қозыбаевтың басқаруымен Бүкілодақтық «Дөңгелек үстел» ұйымдастырды. «Дөңгелек үстелге» қатысушылар Ресей империясы құрамындағы халықтардың патша өкіметіне, отаршылдыққа қарсы бағытталған ұлт-азаттық күрестердің келелі мәселелерін жаңаша, қазіргі талаптарға сай зерттеудің қажеттілігін айтты. Тарих, археология және этнография институтының директоры академик М.Қ.Қозыбаев өзінің кіріспе сөзінде, «тоталитарлық режимнің идеологиясына шындықтың қажеті болмады, олардан тек жалпылай бас иіп, тыңдауды, оның ішінде өзінің ұлттық-мәдени құндылықтары және дәстүр-салтынан да бас тартуды талап етті» [3, 12 б.] деп атап көрсетіледі.

М. Қозыбаев ғылыми жарияланымдарында қазақ ұлттық мемлекетінің мәселесін қарастырып, көшпенді халықтардың «тұрақты, белсенді әлеуметтік және саяси институттарды құруға мүлде қабілетсіз» екендігі туралы пікірлерді сынады. Ол бұл мәселені кеңес дәуірінің тарихшыларының көзқарасымен қарап, «кіші халықтардың тарихы алдын ала бағдарланған схема бойынша әзірленгенін» атап өтті. Нәтижесінде бұрмаланған тарихи сана, өз тарихының болмауы, шынайы түп-тамырлары мен ата-бабаларын ұмытумен аяқталды [4, 48 б.].

Автордың көзқарасы бойынша, Қазақстандағы ұлттық және ұлтаралық қатынастарға әсер ететін факторлар көпқырлы және маңызды. Осы мәселені шешудің басты шарты - халықтардың, соның ішінде қазақ халқының да өзін-өзі анықтау құқығын қамтамасыз ету. Қазақ КСР-інің мемлекеттік егемендігі бұл бағытта негізгі рөл атқарды және барлық халықтардың экономика, мәдениет, білім, саясат және тіл саласындағы заңды құқықтарын қорғауға бағытталды. Егемендік аясында республиканың әрбір ұлт

өкілдерінің тіл мен мәдениет қажеттіліктерін қолдауға арналған ұлттық-мәдени орталықтары құрылуда. Мұндай бастамалар экономикалық даму мәселелері сияқты маңызды. Тіл саясатының өзектілігі де арта түсуде: 1989 жылы қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болды, дегенмен, оның толыққанды қолданыс аясын қамтамасыз ету үшін қоғам өмірінің барлық салаларында қызмет етуіне жағдай жасау қажет.

Қазақ КСР президенті Н.А. Назарбаевтың пікірінше, қазақ тілінің қолдану аясын кеңейту - маңызды мәселе, бірақ бұл әрекет өзге халықтардың құқықтарын шектеуге әкелмеуі тиіс. Тілдің қоғамдағы маңызын арттыру - мемлекеттік және ұлттық саясаттың ажырамас бөлігі, ол халықтың тамыры, дәстүрі және мәдениетін сақтау үшін аса қажет. Бұл міндеттерді кешенді түрде шешу - тек экономикалық және мәдени бағдарламаларды, сондай-ақ ұлтаралық қатынастар мен тіл саясатындағы ұқыпты және теңгерімді қадамдарды талап етеді. Қазақстанның егемендігі ұлттық саясаттың ойластырылған негізінде, барлық этностардың құқықтарын ескере отырып қана нығайды [1, 253 б.].

Манаш Қозыбаевтың зерттеулері қазақ халқының ұлттық мемлекетінің мәселелерін терең түсінуге бағытталған. Оның еңбектерінде көшпелі халықтардың әлеуметтік және саяси институттарды қалыптастыру қабілетсіздігі туралы пікірлер сынға алынады, бұл зерттеулер Қазақстандағы этносаралық қатынастардың күрделілігі мен маңыздылығын айқындайды. Қозыбаевтың пікірінше, тарихи тәжірибе мен мәдени дәстүрлер ұлттық қатынастарды зерттеудің негізін құрайды.

Сонымен қатар, автор Қазақстанның ұлттық қатынастарындағы қазіргі кездегі мәселелердің шешімі халықтардың өзін-өзі анықтау құқығын қорғау мен этникалық ерекшеліктерді сақтау қажеттілігінен туындайтынын атап көрсетеді. Тіл саясатының, мәдени орталықтардың құрылуы мен ұлттық мүдделердің ескерілуі еліміздің саяси және әлеуметтік тұрақтылығын нығайтуға септігін тигізеді.

Сондықтан, Манаш Қозыбаевтың еңбектері тек тарихи фактілер мен деректерді емес, сонымен қатар қазіргі қазақ қоғамындағы ұлттық қатынастардың дамуында маңызды рөл атқаратын тұжырымдамалар мен идеяларды ұсынады. Оның зерттеулері қоғамның ұлттық мәселелерге деген сезімталдығын арттырып, этносаралық келісімді нығайтуға бағытталған ұсыныстарды қамтиды.

Әдебиет

1. М.Қ.Қозыбаев // «История и Современность». -Алма Ата: Ғылым, 1991. - 244б.
2. Джамалиева Г.Ж., Ахметова И.А. // «Қазақстандағы этносаралық қатынастардың әлеуметтік жұмыстағы теориялық негіздері». - Қарағанды, 2020. - 12б.
3. Игібаев С.Қ. // «Академик Манаш Қозыбаев және Отан тарихының өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары.- Семей, 2016.- 12б
4. Мукаатаева А.К., Беленко О.Г. // «Академик Манаш Қозыбаев және Отан тарихының өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары.- Семей, 2016.-48б

ҒТФМР 03.19
ӘОЖ 94 (574)

АКАДЕМИК ЕВНЕЙ АРЫСТАНҰЛЫ БӨКЕТОВ - ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ ТҮЛҒАСЫ

Ілияс А.С., Ильясова Г.С.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанның металлургия ғылымының негізін қалаушы, академик Евней Арыстанұлы Бөкетовтің өмірі мен қызметі қарастырылады. Бөкетовтің ғылыми жұмыстары, оның ішінде жаңа технологиялардың енгізілуі, металлургия мен химия саласындағы жетістіктері талданады. Сонымен

қатар, академиктің шәкірттеріне, олардың ғылым мен білімге қосқан үлестеріне ерекше көңіл бөлінеді. Бөкетовтің Қазақстандағы ғылыми мектептің қалыптасуындағы ролі мен металлургия саласындағы инновациялары бүгінгі күнде де өзекті. Оның жетістіктерінің ел ішіндегі және сыртындағы металлургияның қазіргі жағдайына ықпалы ерекше назар аударылады. Бұл мақала академик Бөкетовтің мұрасын бағалау, сондай-ақ Қазақстанның металлургия ғылымының дамуындағы орнын анықтау мақсатында жазылған.

Түйін сөздер: Евней Бөкетов, металлургия, ғылыми мұра, технологиялық инновациялар, химия, инженерия.

Аннотация: В данной статье рассматривается жизнь и деятельность Евнея Арстановича Бөкетова, основоположника металлургической науки в Казахстане, академика. Анализируются научные работы Бөкетова, включая внедрение новых технологий, достижения в области металлургии и химии. Роль академика в формировании научной школы в Казахстане и его инновации в области металлургии остаются актуальными и по сей день. Эта статья написана с целью оценки наследия академика Бөкетова, а также определения его места в развитии металлургической науки Казахстана.

Ключевые слова: Евней Бөкетов, металлургия, научное наследие, технологические инновации, химия, инженерное дело.

Annotation: This article discusses the life and work of Evney Arstanovich Buketov, the founder of metallurgy science in Kazakhstan and an academician. It analyzes Buketov's scientific contributions, including the introduction of new technologies and achievements in metallurgy and chemistry. Additionally, the article highlights the role of his students and their contributions to science and education. Buketov's influence on the formation of scientific schools in Kazakhstan and his innovations in metallurgy remain relevant today. This article aims to evaluate Buketov's legacy and identify his place in the development of metallurgy science in Kazakhstan.

Keywords: Evney Buketov, metallurgy, scientific heritage, technological innovations, chemistry, engineering.

Евней Бөкетовтың ғылыми және педагогикалық мұрасы бүгінгі күні Қазақстан ғылымының және білім жүйесінің дамуына маңызды үлес қосқан тұлға ретінде ерекше мәнге ие. Оның металлургия саласындағы зерттеулері мен жаңалықтары, сондай-ақ білім беру әдістемелеріндегі жаңашылдықтары еліміздің өнеркәсібі мен ғылымына оң әсерін тигізді. Бөкетовтың еңбектері қазіргі таңда инженерлік білім берудің негізін қалаған және жастарды ғылыми зерттеулерге тарту арқылы оларды кәсіби мамандар ретінде қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл мақалада Евней Бөкетовтың ғылыми мұрасын зерттеу арқылы оның Қазақстан тарихындағы ролін, әсіресе, металлургия және білім беру саласындағы жетістіктерін көрсету. Бөкетовтың жетістіктері мен әдістемелік тәсілдерін талдай отырып, оның ұлттық ғылымдағы орнын анықтау және жастарға оның үлгісін насихаттау.

Академик Евней Арыстанұлы Бөкетов қысқа, бірақ жарқын ғұмыр кешті. Оны ғалым, жазушы, аудармашы және өнертапқыш деп атауға болады, яғни ол көпқырлы талант иесі еді. Оның есімі Қазақ кеңес энциклопедиясына, сондай-ақ «Қарағанды. Қарағанды облысы» энциклопедиясына енгізілген. Соңғысында былай делінген: «Евней Арыстанұлы Бөкетов (1925-1983) - ғалым-металлург, химик, техника ғылымдарының докторы, профессор, академик, Жазушылар одағының мүшесі, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, 200-ден астам ғылыми еңбектің, 9 монографияның, шамамен 90 өнертабыстың авторы. Оның өнертабыстары АҚШ, Канада, Австралия, Швеция, Финляндия, ГФР және басқа елдерде патенттелген. <...> Ол қазақ және орыс тілдерінде көркем публицистика, мемуарлар мен Қазақстан ғылымы мен мәдениетінің белгілі қайраткерлері жайлы биографиялық повестер жанрында бірқатар әдеби шығармалар жариялады» [1,34 б.].

Евней Арыстанұлы Бөкетов-педагог, ғалым және аудармашы 1925 жылы 23-наурызда Солтүстік Қазақстан облысының қазіргі Шал ақын ауданындағы «Бағанаты» ауылында дүниеге келген. 1931-1941 жылдары Ресейдің Қорған облысының Мокроусов ауданындағы және Двойники (Қызыл әлем ауыл шаруашылық артелі), Городецк селоларындағы бастауыш және орталау мектептердің мұғалімі, осы мектептерде директордың оқу ісінің орынбасары қызметтерінде істейді. 1945 жылы Марьевка орта

мектебіне өз бетімен дайындалып (экстерн болып), кәмелеттік аттестатқа емтихан тапсырып, бітіріп шығады [2, 109 б.].

1945 жылы Евней Арыстанұлы Бөкетов Алматы қаласына келіп, ондағы Қазақ кен-металлургия институтының металлургия факультетіне оқуға түсіп, оны 1950 жылы бітіріп шығады. 1951-1953 жылдары Евней Бөкетов өзі бітірген институттың (КазМИ) аспирантурасында оқыды да, 1954 жылдың шілде айында Қазақ КСР Ғылым Академиясының Металлургия және кен байыту институтының біріккен ғылыми кеңесінде Молибденді бөліп алу және оның химиялық анализі мәселелері бойынша техника ғылымдарының кандидаты атағын алу үшін диссертация қорғап шығады. Осыдан кейін Евней Арыстанұлы Бөкетовтың жоғарғы мектеп оқытушысы ретіндегі еңбек жолы басталды. 1954 жылдың ақпан айынан бастап, ол Қазақ кен-металлургия институтының жеңіл және сирек металдар кафедрасының ассистенті, ал 1956 жылдың қыркүйек айынан доценті болып қызмет істейді. 1958 жылдың тамыз айынан 1960 жылдың аяғына дейін Қазақ кен-металлургия институтының директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары, ал 1960 жылдың ортасынан бастап Қазақ КСР Ғылым Академиясының Қарағанды қаласындағы Химия-металлургия ғылыми-зерттеу институтының директорлығына тағайындалады. Евней Арыстанұлы Бөкетов 1966 жылы Мәскеудің Еңбек Қызыл Ту ордені Болат және құйма институтының біріккен ғылыми кеңесінде «Мыс электролиттік шламнан (қалдық) селен және теллурді бөліп алу» деген тақырып бойынша докторлық диссертация қорғады. 1967 жылы Евней Арыстанұлы Бөкетовке осы еңбегі үшін техника ғылымдарының докторы ғылыми атағы берілді. Евней Бөкетов 1969 жылы мыс рудаларын өңдеу технологиясын зерттеп, Балқаш кен-металлургия комбинатына өндіргені үшін КСРО Мемлекеттік сыйлығы Лауреаты атағы берілді.

Ол 1970 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ал 1975 жылы толық мүшесі (академигі) болып сайланды. 1971 жылы Бөкетов жазушылық қызметі үшін КСРО Жазушылар Одағына мүше болып қабылданды. 1972 жылы Евней Арыстанұлы Бөкетов Қарағанды Қаласында ашылған екінші университеттің тұңғыш ректоры болып тағайындалды. Ол ректор бола жүріп, әр жылдары аорганикалық химия және өзінің ат салысуы бойынша ашылған физикалық химия кафедрасының менгерушісі де болып істеді. Ол осында еңбек ете жүре ғылыми мекемедегі көптеген аспиранттар мен ізденушілердің тұрақты ғылыми кеңесшісі және жетекшісі болды. Евней Арыстанұлы Бөкетов КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы ғылым және техника жөніндегі ғылыми кеңестердің т.б. «Минералды шикі затты жинақы пайдалану» атты ғылыми журналдың Кеңес жазушысы баспасының «Белгісіздікке жолдар» жинағының редакциялық алқаларының мүшесі болды. Ол «Халькогендер мен халькогендердің химиясы және технологиясы» университеттегі алғашқы келелі мәселелер лабораториясын ашуды ұсынды және оны тікелей ұйымдастыруға ат салысады. Осыған байланысты Қарағанды қаласында өткен I және II Бүкілодақтық ғылыми кеңесті ұйымдастырды, әрі оның басқарушысы болды. Қазақ ССР Ғылым Академиясының әуелі Химия металлургия, кейіннен Органикалық синтез және көмір химиясы институттары құрамындағы күлі көп көмірден сұйық отын алуды зерттейтін лабораторияның ұйымдастырылуы мен ашылуы Евней Арыстанұлының есімімен бірден байланысты. Мұнда Евней Арыстанұлы Бөкетов ұлы ғалым Д. Менделеевтің тас көмірді жер астында өндеп, онан сұйық отын алу туралы арманын өндірістің қазіргі кездегі жағдайларын ескере отырып, жүзеге асырғысы келді.

Бірақ мезгілсіз келген ажал оған бұл ойды аяғына дейін жүзеге асырып, жемісін көруге жазбады. Евней Бөкетов органикалық заттардың физика - химиясы және технологиясы саласындағы белгілі ғалым болды. Оның жүргізген зерттеулерінің көлемі мен кеңдігі, қолданылған әдістердің жан жақтылығы мен сонылығы және қазіргі талаптарға сай келуі, оқушыларының саны мен ғылыми табыстары бойынша тек

Қазақстан мен бұрынғы КСРО-да ғана емес, сонымен бірге шет елдерде де белгілі болған өзінің ғылыми мектебін құрған.

Евней Арыстанұлы Бөкетов авторлас ретінде өз оқушыларымен бірге және жекелей 242 ғылыми мақалалармен тезистер жазды, 2 оқу құралын баспадан шығарды. КСРО-ның жүзге тарта авторлық куәлігін алды. Ғалымның түсті металлургияда қолдануға арналған зерттеулері, түсті және сирек металдардың гидрометаллургия саласындағы зерттеулер, мыстың халькогендердің энергохимиясы саласындағы зерттеулер, фосфорлы шикізаттарды өңдеуді зерттеулер, мышьяк және оның қосылыстарының химиясы мен металлургия саласындағы және т.б. зерттеу еңбектері бар. Евней Арыстанұлы Бөкетов ғылыми кадрларды даярлау және тәрбиелеу ісіне де үлкен көңіл бөлді. Ол 55 ғылым кандидаты мен 5 ғылым докторын даярлап шығарды [2,110 б.].

Евней Арыстанұлы әртүрлі компанияны басқаруда теңдесі жоқ басшы болған-қарапайым, көңілді, тактикалық адам еді [3, 8 б.]. Виталий Малышев өз сөзінде: «Евней Арстанович Қазақ тау-кен металлургия институтында доцент болып жүргенде, студенттерді осы зауытқа өндірістік тәжірибеге алып баратын. Сол кезде ол құрамында алтын, күміс, мыс, селен, теллур бар ерекше жартылай өнім-мыс электролиттік шламдарына назар аударды. Соңғы екі элемент-халькогендер деп аталатын мыс серіктері, және, мүмкін, осыдан кейін «Халькогендер мен халькогенидтердің химиясы мен технологиясы» деп аталатын, кейіннен қуатты ғылыми бағытқа айналған сала пайда болған шығар. Бұл бағытқа Химия-металлургия институтында төрт одақтық және бір халықаралық конференция арналып, академик Евней Арыстанұлы Бөкетовтің есімімен тығыз байланысты болды» [3,10 б.].

1960 жылы Алматыдан директор ретінде келген Евней Арыстанұлы әртүрлі бағыттағы ғылыми шаруашылықты қабылдап алды. Институт құрылғаннан кейінгі екінші жылы оның құрамында геологиялық, тау-кен, көмір байыту, металлургиялық және химиялық бөлімшелер болды. Ол өз қызметін біршама парадоксальді шешімнен-түрлі-түсті, сирек және шашыранды металдар зертханасын құрудан бастады. Осы арқылы институттың ғылыми мамандықтар номенклатурасын одан әрі кеңейтті және белгілі дәрежеде оны толықтырды. Себебі, Орталық Қазақстанда түрлі-түсті металлургия Балқаш және сол кезде жаңадан қалыптаса бастаған Жезқазған комбинаттарымен ұсынылған болатын. Осылайша, Қазақ КСР Ғылым Академиясының ХМИ аймақтық сипаты жеткілікті дәрежеде ұйымдастырушылық көрініс тапты. Евней Арыстанұлы жаңа зертхананы басқаруды өз қолына алып, бірден молибден, вольфрам, селен және теллур бойынша зерттеулер жүргізуді бастады. Бұл оның Қазақ тау-кен металлургиялық (қазіргі политехникалық) институтында қалыптасқан ғылыми қызығушылықтарын дамытуға жол ашты [6, 201 б.].

Евней Бөкетов соңғы жылдары Химия-металлургия институтында жұмыс істей отырып, ол осы салалардың әрқайсысында терең білімге сүйене отырып, металлургия мен көмірхимияны біріктірген жаңа ғылыми бағытты дамытуға толықтай берілді [7, 405 б.]. Евней Арыстанұлы Бөкетовтің ғылыми мұрасын ірі-ірі бірнеше салаға бөліп қарастыруға болады. Ғалымның өзі бастап, дамытқан, шәкірттеріне өсиет етіп қалдырған ғылыми ізденістердің кең арналары мынадай [4, 31 б.].

Халькогендер мен халькогенидтердің химиясы мен технологиясына байланысты зерттеулер сонау алпысыншы жылдардың басында Евней Бөкетовтің жетекшілігімен Химия металлургия институтында басталып, Қарағанды мемлекеттік университетінде өрістей түскен болатын. Бөкетов есімін байланысты бұл ғылыми мектеп Одақтық деңгейде өмір шендігімен танылып, кезінде тиісті құжат түрінде рәсімделді. Мыс қорытудағы электролит қалдықтарынан аса бағалы селен мен теллурды бөліп алу

технологиясы Евней Арыстанұлы Бөкетовтің ізденістері арқасында мүлде жаңа жүйеге құрылып, экономикалық жағынан зор ұтыс берді.

Екінші бағыт шахта пештерін түсті металлургияға қолдану технологиясы болды. Ғылым мен тәжірибеде металлургия пештерінің ежелгі үлгісі болып табылатын шахта пештері көріктің қуатымен жанған отынмен қызатын. Ғылым дамыған сайын бұл пештер қолданыстан қалып, олардың орнына агломерация машиналары, түпті, көп түпті пештер, айналмалы барабан пештері, тағы басқа озық технология келіп жатты. Бұлардың басым көпшілігі құнарлы рудадан металл айыруға арналған болатын. Табиғаттың байлығын неғұрлым ұқсатып, қалдыққа бағалы өнім жібермей, сарқып алудың жолын табуға қаншама ақылы мен білімін жұмсаған Бөкетов шахталық пештерді жаңғыртып пайдаланудың жаңа технологиясын ұсынды және өзі жасап сынақтан өткізді. Бұл ұсыныс Ресейдегі Екатеринбург, Петербург, Әзірбайжандағы Кировабад, Украинадағы Запорожье, Жоғарғы Днепр қалаларындағы түсті металлургия кәсіпорындарында қолдау тапты. Осылайша, түсті металлургия саласында шахталық күйдіру тәсілдері кең тарап, бұл бағытта КСРО өнеркәсібі шет елдерден оқ бойы озық кетті.

Евней Арыстанұлы Бөкетов өз шәкірттерімен бірге түсті және сирек металдардың гидрометаллургиясын зерттеуде үлкен жетістіктерге жетті. Халькогендердің құрамында тотықтырғышы жоқ сулы ерітінділермен әрекеттесуі зерттеліп, бұл салада жаңа тәсілдер қолданысқа енгізілді. Атап айтқанда, халькогенидтердің гидрохимиялық тотығуын тереңірек зерттеу үшін, бұрынғы әдістерден өзгереді, мыстың, күмістің, алтынның, қорғасынның, молибденнің, цинктің және басқа да кейбір металдардың сульфидтері қолданылды. Құрамында халькоген бар шикізатты пайдаланатын өнеркәсіп жүйелері қарастырылып, бұл процестердің бұрынғыдан тиімдірек салалары анықталды [4, 32 б.]. Академик Евней Арыстанұлы Бөкетов халькогендер химиясы мен технологиясы саласындағы зерттеулерді жүргізушілердің көпшілікке танымал Қазақстандық мектебінің негізін салушы болды. Мыс қоспалары химиясы саласындағы, сонымен бірге оның табиғи серіктестері-күкірттің, селеннің, теллурдың, мышьяк пен сурьманың, олардың жалпылама аталуы-халькогендерді зерттеуге біршама көңіл бөлінді [5, 64 б.].

Мыстың, халькогендердің және халькогенидтердің электрохимиясы саласындағы зерттеулерді Евней Арыстанұлы Бөкетов жеке сала ретінде бөліп көрсетіп, өзінің шәкірттерінің зерттеулеріне арқау етті. Сол шәкірттерінің бірнешеуі бұрынғы Одақ деңгейінде ірі мамандар ретінде танылды. Мысалы, осы уақытқа дейін ғылым әлемінде «Фосфор өндірісі қалдықтарындағы фосфорды анықтаудың Бөкетов-Баешев әдісі» деп аталатын жаңа технология мәлім. Кезінде Кеңес Одағының Өнертапқыштық және жаңалықтар жөніндегі мемлекеттік комитеті ресми түрде Бөкетов пен оның шәкіртінің қайталанбас жаңалығына осындай ат берген болатын.

Әлемге әйгілі орыс ғалымы академик Фрумкин осыдан 30 жыл бұрын КСРО химиктерінің Менделеев съезінде зор разылықпен былай деген болатын: «Қазақстандағы электро-химия мектебін, ақиқатында, Евней Бөкетов мектебі деп айтса да болады.

Халық шаруашылығы үшін фосфорлы шикізатты өндеудің тиімді жолдарын іздестіру әлі де көкейтесті мәселе. Бұрындары ғылымның бұл саласы Ресейдің Кола түбегіндегі апатиттер мен өзіміздің оңтүстіктегі Қаратау фосфориттеріне негізделіп дамыған. Алайда, Қаратау кеніштерінде ал-дымен құнарлы рудалар ғана өндіріліп, өндірістік жоспар құруға бағыт алынғаны мәлім. Туған жердің байлығына немқұрайлы қарай алмаған Бөкетов сияқты ғалымдар ашқан автоклав әдісі арқылы құрамында кремнеземі көп фосфориттерді сілтілік ерітінділермен айыру жолын тапты. Фосфор оксидін ерітіндіге өткізу және одан гидратталған үш натрийлі фосфатты кристалдау мүмкіндігін ашып көрсетті. Ғалымның бастауымен жүргізілген осы зерттеулердің нәтижесінде оған дейін өндіріс қалдығы ретінде үйіндіге кететін қыруар кенді ұқсатып, оның құрамындағы пайдалы фосфорды алуға мүмкіндік туды. Бұл тәсілдер кені жұтан

рудалар мен кремний көп сапасы төмен Ақтөбе фосфориттері тәрізді кен орын дарын игілікке қызмет етуге көмектесті [4, 33 б.].

Замандастары мен шәкірттері Евней Арыстанұлыны ғылыми жұмыстар жетекшісі ретіндегі қызмет стиліне жоғары баға беретіндігі тегін емес. Ол алдына міндет қоя отырып сол міндеттің қалай орындалатынын жүйелеп, көрсетіп беретін болған. Ақтық нәтижені болжауға келгенде оның көрегендігі шын ғалымға тән сұңғылалықпен астасып жататын. Іргелі-іргелі бірнеше ғылыми мектептердің басында жүріп, сол зерттеулерді шашыратпай, тас түйін ұйымдастыратын қабілеті ерекше еді [4, 34 б.]. Евней Арыстанұлы Бөкетов - Қазақстан ғылымы мен мәдениетінің шоқтығы биік тұлғаларының бірі. 2025 жылы академик ғалымның туғанына 100 жыл толуы-оның елге сіңірген еңбегін қайта жаңғыртып, оның мұрасын тереңірек зерттеуге және өскелең ұрпаққа кеңінен насихаттауға маңызды себеп. Өзінің қысқа, бірақ жемісті өмірінде ол металлургия, химия, педагогика және жазушылық салаларында баға жетпес із қалдырды. Оның Қазақстан ғылымына қосқан үлесі елдің ғылыми-техникалық және мәдени дамуына зор серпін берді.

Сонымен, Е.А.Бөкетовтың зерттеулері мен өнертабыстары, әсіресе химия мен металлургия саласындағы тың жаңалықтары, Қазақстанның ғана емес, шетелдердегі ғылым мен өндіріс үшін де маңызы зор болды. Ол тек зерттеуші ретінде ғана емес, сонымен қоса ұстаз, рухани көшбасшы және көптеген шәкірттеріне бағыт-бағдар беруші ретінде де есте қалады. Евней Арыстанұлы Бөкетовтың ғасырлық мерейтойы оның еңбектерін тереңірек бағалауға, Қазақстандағы ғылым мен білімнің болашағын айқындауға үлес қосады. Ғалымның мұрасы мен еңбектері тек Қазақстанның ғылымына ғана емес, сонымен қатар әлемдік білім мен мәдениетке қосылған бай қазына. Оның есімі мен ғылыми жетістіктері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, ғылымның өркендеуіне ықпал етеді.

Әдебиет

1. Матяш С.А., Жакупов Ж.А. Посещение музея Е.А.Букетова в системе занятий по казахскому языку // Юбилейные Букетовские чтения. - Караганда:КарГУ, 1997 - 118 б.
2. Алпысова М.С. Е.А.Букетов-педагог,ғалым,аудармашы // Е.Бөкетовтің туғанына 80 жыл толуына арналған «Е.Бөкетовтың ғылыми мұрасы» деген тақырыптағы халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары.- Петропавл,2005.- 109б.
3. Малышев В. Поступью командора и пророка.- Қарағанда: ОПО Полиграфия, 1994. - 48 б.
4. Тайшыбай З. Академик Е.А. Бөкетов (естеліктер жинағы).- Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚУ, 2005. - 181 б.
5. Бөкетов Қ.А., Қасен М., Әбдіқалықов Қ. Қыры-ғылым, өрі-өлең. - Қарағанды: ҚарМУ, 2001.- 347 б.
6. Букетова Н.И. Евней А на земле и небесах. - Қарағанда: КарГУ, 2015. - 315 б.
7. Букетов Е.А. Көкейкесті. - Қарағанда, 2002. - 405 б.

МРНТИ 03.19

УДК 94 (574)

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ОЙРАТО-КАЗАХСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Каирболдинова К.М.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Анотация: Мақалада жоңғарларды қазақ халқының тек қас жауы ретінде көрсететін дәстүрлі әңгімелерді қайта қарауға баса назар аударып, ойраттар мен қазақтардың өзара қарым-қатынасының көп ғасырлық, мәселелері қарастырылады әскери қақтығыстардың үстемдігі туралы стереотиптер кең таралған, екі көшпелі халықтардың қарым-қатынасында одақтастық ынтымақтастық, сондай-ақ бейбіт байланыстар кезеңдері де болды. Мақаланың мақсаты - қазақтар мен жоңғарлар арасындағы қарым-қатынастың сан қырлы, қайшылықты болғанын, оның ішінде қайшылықтар да, ынтымақтастық пен достық

сәттері де бар екенін көрсету. Мақсатқа жету үшін бұл мәселе бойынша мәліметтер ұсынылып, әртүрлі дереккөздерден алынып, отандық және шетелдік тарихнамаға ұшырайды. Мәқалада екі халық арасындағы өзара ықпалды тереңірек түсінуге ықпал ететін тарихи данамиканың жаңаша түсінугі ұсынылған. Бұл мақала студенттерге, тарихшылардың кең тобына, сондай-ақ Қазақстан тарихына қызығушылық танытатын кез келген адамға пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: Қазақ-жоңғар қатынастары, әулеттік некелер, бейбіт қатынастар, саяси байланыстар, тарихты қайта қарау.

Аннотация: В статье рассматриваются многовековые вопросы взаимодействия между ойратами и казахами с акцентом на пересмотр традиционных нарративов, представляющих джунгар исключительно как грозных врагов казахского народа. Актуальность данной статьи заключается в том, что, несмотря на распространённые стереотипы о доминировании военных конфликтов в отношениях между двумя кочевыми народами имели и периоды союзнического сотрудничества, а также мирные контакты. Цель статьи - показать, что отношения между казахами и джунгарами были многогранными и противоречивыми, включавшими как конфликты, так и моменты сотрудничества, дружбы. Для достижения цели представляются сведения по данной проблеме, взятая из разных источников и подвергавшиеся в отечественной и зарубежной историографии. Статья предлагает новое понимание исторической динамики, способствующей более глубокому осмыслению взаимовлияний между двумя народами. Данная статья может быть полезна студентам, для широкого круга историков, а также всем интересующимся историей Казахстана.

Ключевые слова: Казахско-джунгарские отношения, династийные браки, мирные отношения, политические связи, переосмысление истории.

Abstract: The article examines centuries-old issues of interaction between the Oirats and Kazakhs, with a focus on revising traditional narratives that present the Dzungars as solely formidable enemies of the Kazakh people. The relevance of this article lies in the fact that, despite common stereotypes about the dominance of military conflicts, there have been periods of allied cooperation and peaceful contacts between the two nomadic peoples. The aim of the article is to show that relations between Kazakhs and Dzungars were multifaceted and contradictory, including both conflicts and moments of co-operation and friendship. In order to achieve the goal, information on this problem, taken from different sources and subjected to domestic and foreign historiography, is presented. The article offers a new understanding of the historical dynamics, contributing to a deeper understanding of the mutual influences between the two peoples. This article may be useful for students, for a wide range of historians, as well as for all those interested in the history of Kazakhstan.

Keywords: Kazakh-Dzungarian relations, dynastic marriages, peaceful relations, political ties, rethinking history.

Введение. Отечественные и зарубежные историки возрождают многовековые проблемы ойрато-казахского взаимодействия. В исследованиях группы историков, которые изучают ойрато-казахские отношения, стремились, как правило, показать джунгаров страшными и тотальными врагами, а Россию как спасителей казахского народа от захватчиков. В советский период история народов искажалась под воздействием имперских интересов и классово-партийной политики. Это привело к тому, что историческая наука стала политически ангажированной, и главная идеологическая позиция оказывала значительное влияние на интерпретацию исторических событий. Актуальность статьи обусловлено недостаточной изученностью джунгаро-казахских отношений в современной исторической науке и необходимостью переосмысления их значения в контексте истории Казахстана. Также достаточной степени не были исследованы их дружественные и мирные связи. Цель статьи - показать, что джунгары не были страшными врагами казахов, а их отношения были сложными, противоречивыми и многогранными. Данная статья стремится продемонстрировать, что, несмотря на конфликты, были моменты сотрудничества и мира, что позволяет нам по-новому взглянуть на историю двух народов. Задачи исследования: пересмотреть казахско-ойратские отношения, изучив сложность взаимоотношения между ними, рассмотреть аспекты сотрудничества и взаимосвязи (династийные, политические, мирное сотрудничество, торговые) исследовать исторические причины войн.

Методология исследования. В исторической науке изучением взаимоотношений казахов с джунгарами занимались В.А. Моисеев, И.В. Ерофеева, И. Я. Златкин, С.А. Едилханова. Проблема казахско-ойратских отношений и их неоднозначность содержания, выражающейся, с одной стороны, через конфронтацию, а с другой, - через их стремления к сближению (политическому, династическому, дипломатическому) вся диалектика этих отношений стало предметом историков В.А. Моисеева, И.В. Ерофеевой, С.А. Едилханова. Ученые И.Я. Златкин, Г.Ф. Миллер, внесли значительный вклад в опубликование русских источников, вели в оборот ценные архивные источники, касающиеся истории джунгар и казахов.

Обсуждение и результаты исследования. Быстрое укрепление Казахского ханства за счет притока родственных кочевых племен, активная внешняя политика первых казахских ханов по расширению своей территории неизбежно привели к столкновению с ойратами. [6, с.14]. Вторжение джунгаров в Казахстан преследовали цель захвата добычи у населения местного. Не земельный голод, не пастбищная теснота, а стремление к богатству служило главным побудительным мотивом появления ойратских отрядов в Казахстане и Средней Азии в 16-17 веке. [8, с.125-126]. Однако захват пастбищ играет также жизненно важную роль для обеих государств. И.Я. Златкин писал: «что небывалое обострение имело в своей основе противоречия территориального характера. Казахские ханства нуждались в дополнительных пастбищных угодьях, но не находили свободных земель» [4, с.217]. Так же, как и в случае с кочевыми племенами, включая казахов, основной целью набегов джунгар была добыча пастбищ, пленных, скот и имущества, борьба за торгово-ремесленные центры.

Нападения ойратских феодалов на казахские земли начались в первой половине XVI в. До этого взаимоотношения казахов и ойратов в течение целого столетия были мирными [10, с.32]. Конечно, нельзя сказать, что отношения кочевников были исключительными мирными, между ними часто вспыхивали кровавые сражения. Тем не менее, зачем искать вражду в тех обстоятельствах, где и когда его не существовало. Ойратский посол Хорохой Далдин в 1647 г. сообщал томским властям, что «Да он (Батур-хунтайджи) же бился с Казачьею ордою и после де с ними помирился, докаместа от них задору не будет» [5, с.306]. Между двумя государствами кочевыми на краткое время установился мир. Дружеские отношения описывает нахождение Жангир хана в плену у калмыков, где он подружился с калмыцким тайшой Кондуленом. По данным русских ученых, Кондулен называл Жангир хана своим сыном. Есть предположение, что Жангир хан женился на дочери Кондулена тайши. Шакарим Кудайбердиевич писал: «Аз-тауке был сыном Салками Жангира от его жены-калмычки». Известно, что у Абылай-хана было двенадцать жен, среди которых есть калмычки. Самой известной калмычкой была госпожа Топыш, сестра джунгарского поселенца Калдана Серена, зовут Хошу-дочь Аюна. [1, с.193]. Малайсары батыр, оказавший значительное влияние на процесс подписания соглашения о перемирии, также родился от калмычки по имени Молдыр. Чокан Уалиханов писал: что Малайсары батыру присвоено звание «тархан» Галдан Цэреном. Можем сказать, что он начал устанавливать дружественные отношения между двумя государствами. Видимо, Малайсары пытался навести золотой мост между своим народом и родственниками матери [1, с.193]. Брачный союз с казахами был в свое время предложен самим Галданом-Цэреном, который после войны 1740-1741гг. искал политические и экономические способы закрепления военных успехов в Казахстане. [9, с.97]. Таким образом, между казахами и джунгарами существовали родственные отношения, несмотря на враждебные отношения. Браки являются важной политической мерой для кочевых племен, направленной на улучшения отношений между Казахским и Джунгарским ханством и завоевания доверия их правителей.

Во времена правления Галдан Цэрена направляются ряд послов в Казахское ханство. Назревают политические контакты между двумя ханствами. Так Галдан Цэрэн направил к хану младшего жуза Абулхаиру послов в знак примирения, возвратил родственников Абулхаир хана, которые находились в плену в Джунгарии. Джунгарский хунтайджи с кзахским ханом «желает быть в дружбе, а не в войне» [6, с.109]. Торговые отношения между ойратами и казахами были важным аспектом их взаимодействия, способствуя экономическому развитию и культурному обмену. О торговых отношениях нам свидетельствует Урянхаец Карна 10 января 1745 г в канцелярии Усть-Каменогорской крепости: «с киргис-кайсаками ныне у них согласно и Аблай-салтан собрал со своих поданных киргис-кайсаков алман и послал ко владельцу их Галдан-Чирину, а оной де Аблай-солтан с кайсаками кочует по Чар-Гурбану и к ним де завсегда ездит с меною и выменивает хлеб и протчее. А Аблаю де салтану владелец их Галдан-Чирин от себя пшено и муку посылает, понеже у киригис-кайсаков хлеб никакого не имеетца». [6, с.136-137]. Можно сделать вывод, что хлеб был основным товаром в торговле между джунгарами и казахами.

Галдан Цэрэн неоднократно устанавливал связь с калмыцкими правителями... 1 июля 1742 года полковник Бобрыкин писал губернатору Татищеву, что один калмык, вернувшийся от киргизов, передавал владельцу о присылке из Джунгарии посланцев к киргизам для заключения с ними договора о мире и взятия аманатов. Следовательно, связи с калмыками устанавливал Галдан Цэрэн через казахов. [3, с.128]. Отношения с 1742 года между джунгарами и казахами носит мирный характер, и ситуация стабилизируется. Джунгарское ханство перестает существовать в середине XIII в, оставшиеся джунгары, бежали от преследования цинских войск на территорию России. Калмыки продвигались по территорию казахов на восток. В 1771 году калмыки под руководством Убаши-хана предприняли «пыльный поход», возвращение на свою историческую родину Джунгарию, надеясь возродить свое государство. Российская власть организовала погоню и призывали яицких казаков вернуть калмыков. Царская власть возложила эту задачу на плечи казахских ханов и султанов, не сумев задержать бегущих. [3, с.139]. Нуралы хан и Абылай хан получили поручения заставить калмыков вернуться в русские пределы [2, с.12]. «Побегу калмыков способствовала позиция Абылая султана, которого в 1770 году посетили китайские послы», - пишет Дорджиева. Абылай хан дал согласие, что не будет трогать калмыков, которые будут проходить через территорию Казахского ханства. Тому подтверждение слова М. Новолетова: «В этих степях калмыки могли окончательно погибнуть, если бы не Абылай хан, который начал сноситься с китайцами и пропустил калмыков» [7, с.51]. Стоит отметить, что хан следовал своим мотивам, защищая интересы, прежде всего казахского народа. Понимая, что Цинская империя может быть угрозой для казахского ханства, так как с уничтожением границ Китай вплотную приблизится к землям казахам. Абылай хан расселял калмыков, густо населенных казахами владениях и делает все возможное, чтобы те жили так же, как и сами казахи [3, с.141]. В переходе калмыков на едильские берега значительную роль сыграл «казахский фактор», выразившийся в оттеснении казахами торгоутов с берегов Иртыш, Ишим, Тобол. С течением времени враждебные отношения едильскими калмыками и казахами сменились на мирные, добрососедские [3, с.144]. Несмотря на это, переход калмыков на территорию Джунгарии показал противоречие между казахами и джунгарами, ибо часть казахов относились враждебно к этому, и только некоторые казахские властители были настроены дружелюбно.

Заключение. В историографии взаимоотношений казахов и ойратов характеризуется в основном войнами. Цель статьи показать, что отношения между казахами и джунгарами были многогранными и противоречивыми, включавшими как конфликты, так и моменты сотрудничества, дружбы. Необходимо было избавиться от

сложившихся стереотипов в джунгаристике, обращаясь в историю казахско-джунгарских отношений следует рассматривать все стороны этого взаимодействия: вражду, и мирные контакты, и политические, культурные. Таким образом, ойрато-казахские взаимоотношения и их динамика определялась различными факторами: от политических до династических союзов. Реальные исторические факты опровергают утверждение о непрерывных уничтожительных войн между ними, которые распространены в домарксистской и современной марксистской литературе. Понимание этих аспектов помогает переосмыслить исторических нарратив, что может служить основой для более мирного существования и сотрудничества в современности.

Литература

1. Акылбаев М.И., Найманбаев Б.Р., Отеуов Н.Н. Казахские и ойратские (калмык, джунгар) родственные отношения // Социально-экономический и гуманитарный журнал. 2022. №2. С.189-197. DOI: 10.36718/2500-1825-2022-2-189-197.
2. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Т.2. М.: Наука, 1963.
3. Едилханова С.А. Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII-XVIII веках (Некоторые историографические аспекты проблемы).-Алматы: Дайк-пресс, 2005-162с.
4. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635-1758). -2 изд.- Москва: Наука, 1983. - 336 с.
5. Златкин И.Я., Устюгов Н.В. Русско-монгольские отношения. 1636-1654: сборник документов. М., 1974.
6. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи: XVII-XVIII вв. Алма-Ата: Наука, 1991.-238 с.
7. Новолетов М. Калмык (исторический очерк). СПб., 1834.- 55с.
8. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV- начале XVI. - Алма-ата: Наука, 1977. - 286 с.
9. Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Монография.-Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019.-476 с.
10. Чемитдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII вв. Москва: Наука, 1979. -87 с.

ҒТФМР 03.19
ӘОЖ 94(574)

МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Құрмаш Ж.М., Аубакирова Г.Р.

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік-Қазақстан университеті

Аңдатпа: Манаш Қозыбаевтың еңбектерінде ұлт-азаттық мәселесі терең әрі жан-жақты қарастырылған. Ғалым қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күрес тарихын зерттеп, осы жолдағы негізгі оқиғалар мен тұлғаларға тоқталған. Оның еңбектері қазақ ұлт-азаттық қозғалысының себептері, тарихи маңызы және нәтижелерін талдап, отарлау саясатының халық өміріне әсерін ашады. Қозыбаев еңбектерінде қазақ халқының тәуелсіздікке деген ұмтылысы, рухани және мәдени құндылықтарды сақтау мәселелері көрсетілген. Ғалымның зерттеулері ұлт тарихын жаңаша көзқараспен бағалауға мүмкіндік беріп, ұрпақтар арасындағы тарихи байланысты нығайтуға үлес қосады.

Түйінді сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, отарлау, мәдени құндылық, ұлт тарихы.

Аннотация: В произведениях Манаша Козыбаева глубоко и всесторонне рассматривается вопрос национального освобождения. Ученый изучил историю борьбы казахского народа против колониализма и остановился на основных событиях и личностях на этом пути. В его работах анализируются причины, историческое значение и результаты казахского национально-освободительного движения, раскрывается влияние колониальной политики на жизнь народа. Работы Козыбаева показывают стремление казахского народа к независимости, сохранению духовных и культурных ценностей. Исследования ученого позволяют по-новому оценить историю народа и способствуют укреплению исторических связей между поколениями.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, колонизация, культурные ценности, национальная история.

Annotation: The works of Manash Kozybaev deeply and comprehensively examine the issue of national liberation. The scientist studied the history of the Kazakh people's struggle against colonialism and focused on the main events and personalities along the way. His works analyze the causes, historical significance and results of the Kazakh national liberation movement, and reveal the influence of colonial policy on the lives of the people. Kozybaev's works show the desire of the Kazakh people for independence, the preservation of spiritual and cultural values. The scientist's research allows us to re-evaluate the history of the people and contribute to the strengthening of historical ties between generations.

Keywords: national liberation movement, colonization, cultural values, national history.

Қазіргі Қазақстан қоғамында ұлттық тарих пен мәдениетке деген қызығушылық артып келеді. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі кезеңде тарихи оқиғаларды қайта қарап, ұлттық сананы жаңғырту маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, Манаш Қозыбаевтың еңбектері қазақ халқының ұлт-азаттық күресін жаңаша пайымдауға, отандық тарихты түсінуге көмектеседі.

Манаш Қозыбаев - Қазақстан тарихының ең күрделі әрі маңызды мәселелерін зерттеген ғалымдардың бірі. Оның еңбектері қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің тарихи маңызын ашып көрсетуге арналып, отарлық езгіге қарсы қозғалыстардың мәнін талдаумен ерекшеленеді. Қозыбаев ұлттық тарихқа арналған зерттеулерінде халықтың санасындағы азаттық идеяларының қалыптасуы мен даму жолын айқындауға тырысты. Осы тұрғыда Бөкей Ордасындағы ұлт-азаттық қозғалыс қазақ халқының отарлық саясатқа қарсы күресінің

Бөкей Ордасындағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліс Қозыбаев үшін тек қарапайым қарсылық емес, ұлттың айқын көрінісі ретінде Қозыбаевтың еңбектерінде ерекше орын алады. Ғалым бұл қозғалысты тек әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар халықтың рухани тәуелсіздікке деген ұмтылысын бейнелейтін ұлттық идеяның бастауы ретінде сипаттайды.

Манаш Қозыбаевтың еңбектерінде қазақ халқының ұлт-азаттық мәселесі ерекше орын алады. Ғалымның зерттеулерінде қазақ даласындағы әрбір көтерілістің тарихи маңызы мен халықтың рухани өміріндегі орны кеңінен талданады. Бөкей Ордасындағы ұлт-азаттық қозғалыс - оның зерттеу нысандарының бірі. Бұл қозғалыс қазақ халқының Ресей империясының отарлық саясатына қарсы тұрудағы ерік-жігерін, ұлттық рухты сақтап қалуға деген ұмтылысын айқын көрсетеді.[1, 8-16 б].

Отарлық езгіге қарсы күресінің символы болды. Ол бұл көтерілісті әлеуметтік-экономикалық факторлармен түсіндіре отырып, қазақ қоғамының жағдайына терең талдау жасайды. Қазақ халқының тұрмысын қиындап, шаруашылық дағдарысқа ұшырап жатқан кезеңде, патша үкіметі қазақ жерін тартып алып, жаңа салықтар енгізіп, жергілікті халықтың дәстүрлі өміріне қауіп төндірді. Осындай әділетсіздікке қарсы шыққан халық азаттыққа ұмтылып, ұлттық құндылықтарын қорғауға тырысты. Қозыбаевтың айтуынша, бұл қозғалыс халықтың еркіндігі мен құқықтарын қорғаудағы ерекше оқиға болды, өйткені ол қазақ халқының ұлттық санасын оятып, тәуелсіздік жолындағы күресіне алғышарт жасады. Ұлт-азаттық қозғалыстар қазақ халқының тарихи дамуындағы ең маңызды кезеңдердің бірі болды. Бұл қозғалыстар халықтың өз жерін, мәдениетін және тәуелсіздігін қорғауға деген ұмтылысы мен күресін айқындап берді. Әр ұлт-азаттық қозғалыстың пайда болуына бірнеше саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторлар әсер етті. Олардың себебі мен салдары тереңірек түсінуді қажет етеді.

Ұлт-азаттық қозғалыстардың басты себептерінің бірі - Ресей империясының отаршылдық саясаты болды. Қазақ жерлері басып алынып, Ресей империясының толық билігіне өтуі халықтың ашу-ызасын туғызды. Жергілікті халықтың мал шаруашылығына арналған жайылымдық жерлерін тартып алу, қазақтарды дәстүрлі өмір салтынан айыру

және орыстандыру саясаты халықтың мәдениеті мен өмір сүру деңгейіне тікелей әсер етті.

Әлеуметтік теңсіздік те ұлт-азаттық қозғалыстардың басталуына ықпал етті. Қазақ қоғамы байлар мен кедейлер болып бөлінген кезде, төменгі таптың жағдайы нашарлап, олар өз мүддесін қорғауға тырысты. Ресей билігі өзіне тәуелді элиталарды қолдап, қарапайым халықтың ауыр өмір сүру жағдайын ескермеді. Мұның өзі теңсіздікке қарсы наразылықтарды күшейтті.

Сонымен қатар, мәдени және діни ассимиляция саясаты да қозғалыстардың себептерінің бірі болды. Ресей империясы қазақ халқын өзіне бейімдеп, орыстандыруды көздеді. Мұсылман дінін ұстанған халыққа православ дінін күштеп енгізу әрекеттері қазақтардың рухани құндылықтарына зиян тигізді. Ұлттың мәдениетінен, тілінен және дінінен ажырауы халықтың наразылығын арттырды.[3, 103 б].

Манаш Қозыбаев Исатай мен Махамбеттің рөліне ерекше мән береді. Ол Исатай мен Махамбетті тек халықтың басшылары ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттың рухани көсемдері ретінде сипаттайды. Махамбеттің жырлары, Исатайдың батырлығы халықтың жадында мәңгі қалды. Бұл көтеріліс қазақтың ұлт ретінде біріккенін және ұлт-азаттық идеологиясын дамытқанын көрсетті. Қозыбаев олардың іс-әрекеттерін ұлттық бірлікті нығайтуға бағытталған қадамдар ретінде қарастырады, өйткені олар халықты бостандыққа жетелеген рухани тұлғалар болды. Исатай мен Махамбеттің ерлігі қазақ халқының ұлттық болмысына сіңісіп, олардың рухани мұрасы ұлттың болашақ ұрпақтарына жеткізілді.

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы - қазақ тарихындағы ұлт-азаттық қозғалыстардың шынайы көшбасшылары, халқымыздың рухын асқақтатқан қайраткерлер. Олар тек бір өңірдің немесе бір кезеңнің ғана батырлары емес, қазақтың ұлттық санасы мен еркіндікке деген ұмтылысының бейнесі болды. Олардың қызметі мен ұстанымдары халықтың рухани көсемі ретінде әлі күнге дейін ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келеді.

Исатай Тайманұлының басшылығымен Жәңгір ханның отаршылдық және әділетсіз саясатына қарсы шыққан көтеріліс - қазақ халқының басына түскен отаршылдық езгіге деген батыл қарсылықтың символы. Исатай қарапайым халықтың мүддесін қорғаған, әділеттілікті ту еткен батыр ретінде ел есінде қалды. Ол жерінен айырылған, өз құқықтары тапталған қазақтардың теңдігін қорғау жолында күресті.

Махамбет Өтемісұлы болса, сол көтерілістің жыршысына айналды. Ақын әрі батыр ретінде Махамбет қазақ халқының еркіндікке деген ынтасын поэзиясы арқылы өрнектеп, халықтың арманын асқақ сезіммен жеткізді. Оның өлеңдері тек батырлықты дәріптеумен қатар, әр қазақтың жүрегіне от беріп, рухын оятатын күшке ие болды. Махамбеттің шығармаларының арқауында халқына деген шексіз сүйіспеншілік пен отаршылдыққа деген терең наразылық жатыр.

Исатай мен Махамбет халық үшін күресіп қана қоймай, қазақ қоғамында рухани жетекшілік рөлін де атқарды. Олар қазақ халқының бірлігін, әділеттілігін және тәуелсіздігін көздеген көшбасшылар еді. Исатай мен Махамбеттің батылдығы мен әділетсіздікке қарсы күресі қазақ жастарына үлгі бола білді, оларды еркіндікке, тәуелсіздікке шақырды. Олардың бейнесі халықтың санасында бостандық үшін күрестің символы ретінде сақталып келеді.

Исатай мен Махамбеттің ұлтқа деген адалдығы, халықтың мүддесі үшін жанқиярлықпен күресуі - олардың ұлттың рухани көсемдері ретінде есте қалуына себеп болды. Махамбет жырларында ұлттық рухтың асқақтығын дәріптеді, оның шығармалары қазақ халқының намысын оятып, отаршылдықтың әділетсіздігін әшкерелеуге арналды. Исатайдың ерліктері халықты басқыншылық пен езгіге қарсы тұруға шақырып, қазақтың рухын жаңғыртты.

Бөкей Ордасындағы көтерілістің қазақ қоғамына тигізген мәдени және рухани әсері де Манаш Қозыбаевтың зерттеулерінде жан-жақты талданады. Бұл қозғалыс қазақ халқының рухани өміріне терең із қалдырды. Махамбет Өтемісұлының жырлары халықтың бостандығы мен еркіндікке деген ынтасын суреттесе, ол шығармалар арқылы көтерілістің рухы халыққа таралды. Қозыбаев Бөкей Ордасындағы көтерілісті ұлттың рухын көтерген, халықтың болашағын ойлаған үлкен мәдени оқиға ретінде сипаттайды. Бұл қозғалыс қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетіне өзіндік ықпалын тигізіп, ұлттық идеяны тереңдете түсті.

Қозыбаев Бөкей Ордасындағы ұлт-азаттық көтерілістің сабақтастығын қазақ тарихының келесі кезеңдерімен байланыстыра отырып, бұл қозғалысты кейінгі ұлт-азаттық күрестердің негізі деп санайды. Ол Исатай мен Махамбет көтерілісінің тәжірибесі кейінгі ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстарға, әсіресе XX ғасырдағы тәуелсіздік жолындағы күреске шабыт бергенін көрсетеді. Қозыбаевтың пікірінше, бұл көтеріліс қазақ халқының тарихи жадында маңызды орын алып, ұлттық тәуелсіздікке деген ұмтылыстың бір бөлігіне айналды.

Манаш Қозыбаевтың еңбектерінде Бөкей Ордасындағы ұлт-азаттық қозғалыс қазақ халқының отарлық езгіге қарсы еркіндікке деген ұмтылысын көрсететін маңызды кезең ретінде қарастырылады. Ғалымның тұжырымынша, Исатай мен Махамбет бастаған бұл көтеріліс қазақ халқының рухани қуатын арттырып, ұлттық болмысын нығайтты. Қозыбаевтың еңбектері арқылы Бөкей Ордасындағы ұлт-азаттық қозғалыстың мәні терең түсініліп, қазақ халқының азаттық жолындағы күресінің ұлы мұрасы ретінде бағаланады.

Манаш Қозыбаевтың еңбектерінде Бөкей Ордасындағы ұлт-азаттық қозғалыс қазақ халқының тәуелсіздікке деген ұмтылысының айқын көрінісі ретінде қарастырылады. Ғалымның пайымдауынша, бұл қозғалыс - халықтың отарлық езгіге қарсы тұрып, өз болашағы үшін күресуінің, ұлттық сананың оянуының, әрі рухани тәуелсіздікке деген талпынысының белгісі. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліс қазақтың ұлттық бірлігі мен батырлық рухын паш етті, ал Қозыбаев осы оқиғаларды терең талдай отырып, оның тек бір аймаққа немесе кезеңге ғана тән емес, бүкіл қазақ халқының азаттық үшін күресінің көрнекі үлгісі екенін дәлелдейді. Қозыбаев көтерілісті тек әлеуметтік немесе экономикалық қиындықтар туғызған қозғалыс деп емес, қазақ халқының рухани, мәдени, және саяси дамуына зор ықпал еткен оқиға деп қарастырады. Бөкей Ордасындағы көтеріліс қазақ қоғамының ұлттық бірлігін нығайтып, кейінгі ұрпақтарға үлгі боларлық тарихи сабақ қалдырды. Манаш Қозыбаев бұл қозғалыстың мәнін жан-жақты зерттей отырып, оның сабақтастығын, әсіресе қазақ тарихындағы тәуелсіздік жолындағы күрестермен байланысын ашып көрсетті. Бұл қозғалыстың арқасында ұлттық бірлік идеясы мен еркіндікке деген ұмтылыс қазақтың болашақ тағдырына бағыт берді.[5, 145-187 б].

Манаш Қозыбаев Бөкей Ордасындағы ұлт-азаттық қозғалысты қазақ тарихының маңызды беттерінің бірі ретінде сипаттайды. Ғалым еңбектері қазақ халқының тәуелсіздікке деген ұмтылысын ашып көрсетіп, ұлттық сананы қалыптастыруға ықпал етеді. Оның еңбектерінде көтерілістің маңызы жоғары бағаланады. Қозыбаевтың зерттеулері арқылы біз Бөкей Ордасындағы қозғалыстың қазақ халқының азаттық рухының мәңгілік мұрасы екенін түсінеміз. Бұл мұра - қазақтың болашақ ұрпақтарына тәуелсіздікке деген сенім мен мақтаныш сыйлайтын ұлы тағылым.

Әдебиет

1. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты : Оқу құралы. - Алматы, 1992. - 263 б
2. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі: Арыстар тұғыры. Алматы, 1998.- 280 б.
3. Қозыбаев, М. Қ. Егемендік жолында. Алматы, 1993.-528 б.
4. Абдолла, Н. Исатай мен Махамбет көтерілісі тарихта. Алматы, 2002.-232 б.
5. Жолдасбеков, М., Сарқытқан, Қ. Қазақтың ұлт-азаттық қозғалысы тарихы. Астана, 2005.-187 б.

МРНТИ 06.71.11

ИСТОРИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ЦИФРОВОЙ АКТИВНОСТИ: ХРОНИКА ВОВЛЕЧЕННОСТИ ОБЩЕСТВЕННОСТИ В ЭПОХУ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Малибаев М.М.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Мадетов Т.Қ.

Академия Национальной гвардии Республики Казахстан

Аннотация: Статья исследует эволюцию гражданской цифровой активности, начиная с первых дней появления Интернета и до ее современных проявлений, подчеркивая влияние цифровых технологий на демократические процессы и участие граждан в общественной жизни. В то же время статья рассматривает вызовы, связанные с угрозами конфиденциальности, распространением дезинформации и центральной ролью технологических компаний в формировании общественного мнения. Также приводится пример гражданской цифровой активности в Казахстане, где социальные сети играют важную роль в организации протестов и в обсуждении социально-политических вопросов. В заключение подчеркивается, что будущее гражданской цифровой активности будет зависеть от технологических инноваций и эффективного регулирования, с акцентом на обеспечение прозрачности и безопасности цифровых процессов.

Ключевые слова: онлайн-голосования, адвокации, Арабская весна, фейковые новости, блокчейн.

Аннотация: Мақалада Интернеттің алғашқы күндерінен бастап оның заманауи көріністеріне дейінгі азаматтық цифрлық белсенділіктің эволюциясы зерттеліп, цифрлық технологиялардың демократиялық процестерге және азаматтардың қоғамдық өмірге қатысуына әсері көрсетілген. Сонымен бірге, мақала құпиялылық қатерлеріне, жалған ақпараттың таралуына және технологиялық компаниялардың қоғамдық пікірді қалыптастырудағы орталық рөліне байланысты сын-қатерлерді қарастырады. Сондай-ақ, Қазақстандағы азаматтық цифрлық белсенділіктің мысалы келтіріледі, онда әлеуметтік желілер наразылықтарды ұйымдастыруда және әлеуметтік-саяси мәселелерді талқылауда маңызды рөл атқарады. Қорытындылай келе, азаматтық цифрлық белсенділіктің болашағы цифрлық процестердің ашықтығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге баса назар аударып, технологиялық инновациялар мен тиімді реттеуге тәуелді болады.

Түйін сөздер: онлайн дауыс беру, адвокациялар, Араб көктемі, жалған жаңалықтар, блокчейн.

Annotation: The article explores the evolution of civic digital activity, from the early days of the Internet to its modern manifestations, emphasizing the impact of digital technologies on democratic processes and citizen participation in public life. At the same time, the article examines the challenges posed by threats to privacy, the spread of disinformation, and the central role of technology companies in shaping public opinion. It also provides an example of civic digital activity in Kazakhstan, where social networks play an important role in organizing protests and discussing socio-political issues. In conclusion, it is emphasized that the future of civic digital activity will depend on technological innovation and effective regulation, with an emphasis on ensuring transparency and security of digital processes.

Keywords: online voting, advocacy, the Arab Spring, fake news, blockchain.

Взаимодействие технологий и гражданского участия стало одним из важнейших достижений в современном управлении. Гражданская цифровая активность, охватывающая все, от онлайн-голосования до активности в социальных сетях, произвела революцию в том, как граждане взаимодействуют со своими правительствами, выступают за перемены и участвуют в демократических процессах. В этой статье исследуется эволюция гражданской цифровой активности, прослеживаются ее корни с первых дней появления Интернета до ее современных проявлений и рассматривается влияние, которое она оказала на общественную жизнь.

Истоки гражданской цифровой активности тесно переплетаются с развитием самого Интернета. Конец 20-го века ознаменовался быстрым распространением персональных компьютеров и появлением Всемирной паутины, что, в свою очередь,

вызвало первые попытки использования цифровых платформ для участия в политической жизни. В 1990-х годах Интернет в основном рассматривался как инструмент экономического и информационного обмена. Однако несколько организаций-первопроходцев признали его потенциал в плане демократизации политической деятельности.

Одним из первых примеров гражданской цифровой активности стало создание веб-сайтов, предназначенных для предоставления политической информации и поощрения участия общественности. В Соединенных Штатах были предприняты первые усилия, такие как Фонд электронных границ (EFF), основанный в 1990 году и направленный на защиту гражданских свобод в цифровом мире. Аналогичным образом, такие организации, как MoveOn.org, созданная в 1998 году, использовали электронную почту и онлайн-петиции для организации политических кампаний, став ранней моделью цифровой адвокации [1]. Эти организации использовали зарождающуюся сеть, чтобы вовлекать людей способами, которые ранее были невозможны, создавая основу для цифровой демократии.

Следующий важный этап гражданской цифровой активности наступил с появлением в 2000-х годах платформ социальных сетей. Такие веб-сайты, как Facebook, Twitter и YouTube, изменили политическую активность, упростив для людей обмен информацией, организацию протестов и общение с другими людьми, которые разделяют их взгляды. Одним из ключевых моментов стали президентские выборы в США в 2008 году, когда предвыборная кампания Барака Обамы, как известно, использовала цифровые инструменты для сбора средств, организации волонтеров и прямого общения с избирателями. Использование социальных сетей в предвыборной кампании Обамы ознаменовало поворотный момент в том, как политические кампании будут взаимодействовать с электоратом в эпоху цифровых технологий [2].

Однако социальные сети также способствовали массовым политическим движениям. Например, «Арабская весна» 2010 года продемонстрировала силу социальных сетей в организации протестов против авторитарных режимов. Активисты в Тунисе, Египте и других странах использовали такие платформы, как Twitter и Facebook, для мобилизации сторонников, документирования нарушений и обхода контролируемых государством СМИ. Это событие ознаменовало собой важный момент в истории гражданской цифровой активности, продемонстрировав способность цифровых инструментов бросать вызов традиционным структурам власти и способствовать политическим переменам [3].

Эта эпоха также ознаменовалась расцветом гражданской журналистики, когда обычные люди начали использовать цифровые инструменты для освещения новостей, часто с передовой протестов и политических потрясений. Такие веб-сайты, как HuffPost и BuzzFeed, воспользовались этой тенденцией, предоставив платформы для пользовательского контента и позволив людям делиться своими взглядами и опытом. В результате различие между традиционными СМИ и обычными гражданами становилось все более размытым, что привело к большей децентрализации медиа-среды [4].

Идея использования цифровых инструментов для управления развилась в концепцию «электронного правительства», которая относится к использованию цифровых технологий государственными учреждениями для взаимодействия с гражданами, предоставления услуг и ведения бизнеса. В начале 2000-х годов правительства по всему миру начали инвестировать в онлайн-платформы для улучшения коммуникации и повышения прозрачности. Внедрение систем онлайн-голосования, общественных консультаций и цифрового доступа к правительственным данным стали одними из определяющих черт инициатив в области электронного правительства [5].

Одним из знаковых моментов для электронного правительства стало появление и запуск эстонской программы электронного проживания, которая позволила гражданам всего мира получить доступ к государственным услугам Эстонии и даже начать бизнес в цифровом формате. Эстония стала образцом цифровых государственных услуг: электронное резидентство, онлайн-голосование и другие инновации расширили границы того, что означает для правительства цифровая связь со своими гражданами. Успех Эстонии продемонстрировал, что возможно создать цифровую инфраструктуру, которая могла бы усилить гражданское участие и обеспечить более широкий доступ к государственным услугам, особенно для тех, кто географически удален или находится в маргинальном положении [6].

По мере расширения использования цифровых технологий росли и проблемы, которые они ставили перед демократическими процессами. Все более широкое использование цифровых инструментов в политических целях подняло важные вопросы о конфиденциальности, слежке, дезинформации и могуществе технологических компаний. Рост числа фейковых новостей, особенно во время таких событий, как президентские выборы в США в 2016 году, выявил уязвимости в цифровой экосистеме и вызвал обеспокоенность по поводу целостности демократических процессов.

Одной из ключевых проблем цифрового активизма является использование социальных сетей для распространения дезинформации, манипулирования общественным мнением и подавления инакомыслия. Политические деятели, как государственные, так и негосударственные, используют Интернет для вмешательства в выборы, разжигания разногласий и подавления мнений меньшинств. Примером этого явления, известного как «цифровой авторитаризм», являются такие страны, как Россия и Китай, которые используют цифровые платформы для контроля и мониторинга своего населения, подавления инакомыслия и ограничения участия в политической жизни [7].

Более того, централизация власти в руках нескольких технологических компаний привела к опасениям по поводу концентрации контроля над гражданским дискурсом. Такие платформы, как Facebook, Twitter и Google, оказывают значительное влияние на информацию, которую видят люди, а используемые ими алгоритмы подвергаются критике за усиление экстремизма и поляризации [8]. Вопрос об управлении платформой стал центральной темой обсуждения гражданской цифровой активности, и правительства по всему миру призывают к усилению регулирования и подотчетности.

Заглядывая в будущее, можно сказать, что будущее гражданской цифровой активности, скорее всего, будет определяться как технологическими достижениями, так и продолжающимися дебатами по поводу регулирования и управления. Новые технологии, такие как блокчейн, искусственный интеллект (ИИ) и сети 5G, обладают потенциалом для дальнейшего преобразования гражданской активности, предоставляя гражданам новые способы участия в процессе принятия решений и обеспечения подотчетности правительств. Блокчейн, например, мог бы обеспечить более безопасные и прозрачные системы голосования, снижая риск мошенничества и манипуляций на выборах. Между тем, искусственный интеллект может улучшить предоставление государственных услуг, позволяя правительствам лучше реагировать на потребности и предпочтения граждан.

Однако эти технологические достижения также сопряжены со значительными трудностями. Обеспечение конфиденциальности, борьба с дезинформацией и поддержание целостности демократических процессов будут иметь решающее значение, поскольку цифровые инструменты продолжают формировать общественную сферу. Вопрос о том, как сбалансировать преимущества цифрового взаимодействия с необходимостью регулирования и надзора, останется ключевым как для политиков, так и для активистов.

За последние несколько десятилетий гражданская активность в сфере цифровых технологий претерпела значительные изменения - от зарождения онлайн-политики до роста активности в социальных сетях и электронного правительства. По мере дальнейшего развития цифровых инструментов они, несомненно, будут играть все более важную роль в формировании демократических практик и общественной жизни. Однако цифровая эпоха также несет с собой новые вызовы, особенно связанные с конфиденциальностью, дезинформацией и концентрацией власти в руках технологических компаний. В то время как общество продолжает сталкиваться с этими вызовами, история гражданской цифровой активности служит напоминанием как о потенциале, так и о рисках использования технологий для расширения гражданского участия и укрепления демократии.

С развитием социальных сетей и мобильных технологий в Казахстане открылись новые возможности для гражданской активности. Платформы, такие как **Facebook**, **Twitter**, **Instagram** и **ВКонтакте**, стали важными инструментами для выражения мнений, организации протестов, а также для распространения информации о политических и социальных событиях.

Одним из ярких примеров использования социальных сетей для гражданской активности стало участие казахстанцев в протестах, таких как **протесты, в 2011 году в Жанаозене**, когда в ответ на социальные и экономические требования рабочих в нефтяной промышленности начались массовые акции, а социальные сети сыграли важную роль в организации и распространении информации. В более поздние годы, с развитием репрессивных мер со стороны властей, использование социальных сетей продолжало быть важным инструментом для граждан, требующих изменений.

Одновременно с этим социальные сети также стали ареной для общественных обсуждений, связанных с различными социальными и политическими вопросами, такими как права человека, коррупция, экология и так далее. Платформы стали важным каналом для распространения информации и повышения осведомленности о социальных проблемах.

Литература

1. <https://front.moveon.org/>
2. «Цифровая стратегия Обамы», «The Atlantic», ноябрь 2008 г.
3. «Арабская весна: социальные сети и политические перемены», «Аль-Джазира», март 2011 г.
4. «Гражданская журналистика и распространение цифровых новостей», «The Guardian», май 2015 г.
5. «Электронное правительство: от замысла к реализации», Обзор электронного правительства Организации Объединенных Наций, 2004 г.
6. «Программа электронного проживания в Эстонии: цифровая революция», Правительство Эстонии, 2020.
7. «Цифровой авторитаризм и глобальный рост технической цензуры», New York Times, июль 2019 г.
8. Facebook Twitter and the Information Policy of Harvard Business Review февраль 2020 г.

МРНТИ 03.19
УДК 94 (574)

ИЗУЧЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ПОЛИТИКИ ОСЕДАНИЯ КОЧЕВНИКОВ В КАЗАХСТАНЕ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Меринов Р.Д.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Аннотация: в статье показывается анализ учебного материала по теме коллективизации и политики оседания кочевников-казахов. Подвергаются сравнению и анализу учебный материал и работы исследователей по данной проблеме, в следствии чего были выявлены неточности, недостаточно хорошо раскрывается сама тема и неполно передается характер отношений казахов в период политики оседания. В статье рассматриваются также работы исследователей и предоставляется их взгляд на проблему. Раскрываются мнения политических деятелей, что входят в уполномоченные органы, и сторонников по делу о переходе кочевничества к оседлости. Статья направляет внимание на корректность исторических процессов в учебном материале и учитывание разных сторон в проведении политики ликвидации кочевничества, как препятствия к созданию государства по советскому образцу.

Ключевые слова: оседание, кочевничество, советская политика, учебный материал, неточность.

Аннотация: Мақалада көшпелі қазақтарды ұжымдастыру және қоныстандыру саясаты тақырыбы бойынша оқу материалын талдау көрсетіледі. Осы мәселе бойынша зерттеушілердің оқу материалдары мен жұмыстары салыстырылады және талданады, нәтижесінде дәлсіздіктер анықталды, тақырыптың өзі жеткілікті түрде ашылмайды және қоныстану саясаты кезеңінде қазақтардың қарым-қатынасының сипаты толық берілмейді. Мақалада зерттеушілердің жұмыстары да қарастырылады және олардың мәселеге көзқарасы беріледі. Саяси қайраткерлердің уәкілетті органдарға не кіретіні және көшпенділіктің отырықшы болуға көшуі туралы іс бойынша жақтастарының пікірлері ашылады. Мақала оқу материалындағы тарихи процестердің дұрыстығына және кеңестік үлгі бойынша мемлекет құруға кедергі ретінде көшпенділікті жою саясатын жүргізуде әртүрлі тараптардың ескерілуіне назар аударады.

Түйін сөздер: қоныстану, көшпенділік, кеңестік саясат, оқу материалы, дәлсіздік.

Annotation: The article shows the analysis of educational material on the topic of collectivization and the policy of settling nomadic Kazakhs. The educational material and the work of researchers on this problem are compared and analyzed, as a result of which inaccuracies were revealed, the topic itself is not well disclosed and the nature of Kazakh relations during the settling policy is not fully conveyed. The article also examines the work of researchers and provides their view of the problem. The opinions of political figures who are members of the authorized bodies and supporters in the case of the transition of nomadism to settlement are revealed. The article focuses on the correctness of historical processes in the educational material and taking into account different sides in the policy of eliminating nomadism as an obstacle to the creation of a state on the Soviet model.

Keywords: settling, nomadism, Soviet politics, educational material, inaccuracy.

Вопрос о кочевом образе жизни является важной составляющей казахской культурной идентичности. Понимание того, как советская власть интерпретировала и адаптировала это наследие, помогает осознать современные вызовы в сохранении культурной самобытности, а также создает вектор направления в преподавании данной темы в образовательных учреждениях. На сегодняшний день многие исторические моменты подвергаются переосмыслению, а учебные материалы переизданию, из-за чего образуется множество расхождений в понимании той или иной темы, а также уклон от других, не менее важных аспектов проблемы. Актуальность темы данной статьи заключается в том, насколько правильно и корректно преподают советскую политику оседания кочевников, а также насколько обширно раскрывают данную проблему в учебных материалах. Актуальность темы также обоснована тем, насколько правильно понимают проблему оседания кочевников в советский период истории авторы, что составляют учебный материал. В исследовании необходимо изучить, как тема оседания кочевников представлена в учебном материале по истории Казахстана, выявить возможные искажения и пробелы. На основе проведенного исследования разработать рекомендации по улучшению преподавания истории Казахстана в учебных заведениях. Вышеупомянутые задачи помогут глубже понять исторических контекст, а также способствовать более качественному преподаванию истории в образовательных учреждениях.

Цель данной статьи заключается в анализе учебного материала, и сравнить этот

материал с трудами исследователей по данной проблеме, тем самым выявив неточности и игнорирование некоторых аспектов темы. В исторической науке политика оседания кочевого населения Казахстана в период Советской власти вызывает повышенный интерес казахстанских и зарубежных исследователей. В нынешней российской историографии также можно отметить активный интерес к проблеме оседания кочевников казахского аула, как часть политики Российской империи, СССР, но не как целостная проблема.

Казахстанские авторы в своих трудах рассматривают политику оседания казахского аула от времен Российской империи и до политики Советской власти 20-х и 30-х годов XX века, но здесь можно выделить, что некоторые моменты из истории превращения казахского края в «национальное государство» советского образца не отражены в учебных материалах, что регулярно преподносятся подрастающему поколению. Вследствие чего можно выделить малое понимание всего периода оседания учащимися образовательных учреждений, как и слабую освещенность данной проблемы. Стоит отметить, что учебник «История Казахстана (начало XX века - 1945 год)» 3. Е. Кабульдинова, М. Д. Шаймерденова, Е. М. Куркеева за 9 (8) класс сразу начинает с коллективизации, как основной темы, где именно раскрываются практики политики Советского союза по закреплению кочевников на землю. Но перед темой о коллективизации в Казахстане не поясняются конкретные мотивы и действия, что предшествовали самой коллективизации, как и дискурсы о судьбе кочевников-казахов.

«В годы нэпа судьба кочевников-казахов, как и советских крестьян, еще не была определена: специалисты и власти пробовали разные подходы и вели дискуссию о том, как лучше интерпретировать их в государство» [1, ст.87] В учебном материале отсутствует начальные попытки и «этапы» закрепления казахов за землей и ликвидации кочевничества Москвой. Понимание первоначальных моментов национального строительства еще на этапе дискуссий внутри коммунистической партии поможет учащимся раскрыть сами направленности обсуждений и понимание партией будущего в Казахстане. Подчеркивается в работе Сары Камерон, что практика кочевого скотоводства плохо сочеталась с идеями сформированной индустриализации и никак не сочеталась с национальным строительством. Ученые утверждали, что кочевое скотоводство - культурно отсталый образ жизни, что невозможно вписать в советскую нацию казахов. Поначалу в Казнаркомземе считали, что кочевое скотоводство ничуть не хуже оседлого хозяйства. «Швецов утверждал, что кочевое скотоводство не является чем-то отсталым, нежели оседлое земледелие, и на данный момент, будучи наилучшим образом, приспособлено к природным условиям, представляет собой наиболее продуктивный из существующих вариантов» [1, ст.108] Какое-то время с кочевничеством считались и видели в нем, как наилучшее средство разведение и поддержания животноводства. Но вот Москва к 1930 году, а именно Казнаркомзем, изменила свое мнение на счет животноводства, кочевого скотоводства. Небольшевистского происхождения стало слабым местом в идеях многих ученых в Казнаркомземе и казахских интеллигентов. «Рыбникова, Швецова, Сириуса и других и ученых, ратовавших за сохранение кочевого скотоводства, теперь порицали за «капиталистический» подход к сельскому хозяйству и связывали с «буржуазной» политикой таких ведущих ученых Наркомзема РСФСР, как Александр Чаянов и Николай Кнодратьев» [1, ст.114] Теперь животноводство считалось самой отсталой отраслью в Казахстане. В учебном материале подобные факты умалчиваются и сразу переходят к решительным действиям со стороны партии, а именно к коллективизации, ликвидации байства, но при этом забывают, что задолго до этих практик предшествовали многие разногласия и неясности о судьбе кочевого населения Казахстана. Стоит отметить, что и не всех активных деятелей, ратовавших за сохранение кочевничества, выявили в

учебном материале.

В ходе анализа учебного материала было выявлено, что не указывался сам социальный строй, существовавший в Казахстане на момент проведения политики оседания. Отмечается, что лишь Советская власть не установлена в аулах и сохранение власти баев, но нет информации о том, что существовала в общей сложности патриархально-родовая система и крепостнические отношения. «Социально-экономические отношения в ауле не были ещё затронуты революцией. В ауле не было ни национализации земли, ни периода комбедов, ни раздела байского имущества, ни острой классовой борьбы» [2, ст.4]. Статья не исключает того момента, что учащимся необходимо знать цели «атак» коммунистической партии и почему именно целью атак является разрушение патриархально-родовой системы отношений.

Данные отношения внутри разветвленной родовой структуры не могли сочетаться с социалистическим строительством. Партия пропагандировала равенство и коллективизм, что противоречило традиционным патриархальным структурам. Разрушение родовых связей считалось необходимым для создания новой социальной структуры, основанной на классовом подходе, где личная идентичность должна была основываться на классовой принадлежности, а не на родственных связях. Советская власть проводила политику по продвижению образования и науки, что часто противоречило традиционным казахским ценностям, связанным с устной культурой и родовой системой. В учебном материале утверждается, что Советская власть в аулах не установлена, сохраняется роль баев. Но не объясняется, таким образом, почему именно роль баев становится мишенью для «атак» со стороны Москвы, хотя это чуть ли не самый важный момент в практической направленности политики оседания кочевников. Не объясняется, как влияет сама фигура бая на вышеупомянутые мероприятия. В работе «Голодная степь» Сары Камерон утверждается, что перейти к оседлой жизни казахам мешает именно эксплуатация со стороны баев. В работе поясняется, что главные признаком бая считалось готовность эксплуатировать других как в экономическом плане, так и при помощи родственных связей, которая облегчала и укрепляла только байскую систему.

В ходе проведения исследования было выявлено, что учебный материал не предоставляет информации о том, что также конфискацией руководили и казахи. «После составления окончательного списка на месте были отправлены более тысячи уполномоченных, все без исключения казахи, - чтобы руководить конфискацией» [1, ст.157] Отсюда следует, что также и казахские активисты принимали активное участие в изъятии хозяйств у баев. «Сотни тысяч трудящихся, переживая исключительный подъём, приняли активное участие в кампании по конфискации скота и прочего имущества у самых заклятых классовых врагов бедноты и батрачества» [2, ст.18] И принимали участие не только активисты и уполномоченные, но как показывает Кучкин В. А., еще и простые трудящиеся. Конфискация стала важным шагом к оседанию и закреплению казахов на землю. Она нанесла решительный удар по родовым и феодальным отношениям в ауле. Вес баев в глазах бедноты стал пропадать, а сама сила бая, как эксплуататора, потерпела крах. Подрастающее поколение должно понимать предпосылки, направления и сами мероприятия по оседанию кочевого населения Казахстана.

Таким образом, можно сделать вывод, что анализируемый учебный материал в некоторых местах не более точно передает всю картину происходящего процесса в те года в Казахстане. Учебный материал содержит достаточный материал, чтобы быть в курсе проблемы и знать то, что от них требует сам урок, но никак не углубляет их в понимание самой проблемы. Неточности и недостаток информации, что преподносится подрастающему поколению, не позволяет выстроить логический ряд и связи между

фактами, а также возникает затруднение в понимании определенных процессов, причины которых не поясняются, из-за чего у учащихся может возникать расхождение в понимании темы. Как было выявлено, учебный материал стоит дополнить парой фактов спора и дискуссии по поводу будущего преобразования кочевничества со стороны уполномоченных органов. Это покажет неоднозначность и неуверенность партии в своих планах по трансформации края. Стоит добавить упоминание, что мнение о кочевничестве менялось в уполномоченных органах, что отражало бы характер нарастающей советской политики оседания. Характер отношений между классами в обществе казахов нужно добавить, как главную цель «атак» политики оседания, чтобы у учащихся было полное представление о причине активного вмешательства партии в жизнь казахов. Учащиеся смогут проследить изменения в структуре казахского общества и сопоставить его с классовым обществом казахов прошедших веков.

Литература

1. Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана; авториз. пер. с англ. А. Терещенко; Алматы: изд. Группа оценки рисков, 2023. - С. 360.
2. Кучкин А. Советизация казахского аула (1926-1929 гг.), М.: изд. Правда, 1946.
3. Козлов А. Проблемы сидентаризации казахского аула в аграрной политике советской власти 1920-1930 гг., СПб.: изд. Грамота, 2015.
4. Кабульдинов З., Шаймерденова М., Куркеев Е. История Казахстана (начало XX века - 1945 г.), Алматы: изд. Атамұра, 2019 - С. 176.

ҒТФМР 03.19
ӘӨЖ 94(574)

ҰЛЫ ЕРЛІК - ҰРПАҚҚА ӨНЕГЕ (М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ «ҰЛЫ ЕРЛІК» АТТЫ ЕҢБЕГІ БОЙЫНША)

Нәби А.С., Бимаканова З.Ш.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

Аңдатпа. Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың «Ұлы ерлік» еңбегінде қазақ жауынгерлерінің майдан даласындағы ерліктері, олардың өз елі мен халқы үшін күресте көрсеткен қайсарлығы терең сипатталады. Бұл материал жастардың бойында патриоттық сезімді қалыптастырып, тарихты құрметтеуге үйретеді. Еңбек жастарды тәрбиелеу құралы ғана емес, сонымен қатар қазіргі ұрпақ үшін еліміздің бірлігін сақтау және бейбітшілікті бағалау жөнінде естелік болып табылады. Автордың баяндау арқылы жеткізетін тарихи бейнелері мен құндылықтары сипатталып, Қазақстан халқының ұрпақтар бойындағы ерлігі мен табандылығына баса зейін қойылады. Манаш Қозыбаевтың патриоттық рухты қалыптастыруға әсері, сондай-ақ оның қазіргі қоғамдағы жастарды тәрбиелеудегі идеяларының өзектілігі бейнеленген. Сонымен бірге, шығарманың тарихи жады мен ұлттық дәстүрлерді сақтауға қосқан үлесі талданады.

Түйінді сөздер: «Ұлы ерлік», патриотизм, тарихи жады, ұлттық сана.

Аннотация. В работе Козыбаева Манаша Кабашевича «Ұлы ерлік» подробно описаны подвиги казахских воинов на полях сражений, их самоотверженность в борьбе за свою страну и народ. Этот материал формирует у молодежи чувство патриотизма и учит уважать историю. Труд является не только средством воспитания молодежи, но и воспоминанием для современного поколения о сохранении единства нашей страны и оценке мира. Будут описаны исторические образы и ценности, которые автор передает через повествование, подчеркнут мужество и стойкость народа Казахстана на протяжении поколений. Отражено влияние Манаша Козыбаева на формирование патриотического духа, а также актуальность его идей в воспитании молодежи в современном обществе. При этом анализируется вклад произведения в сохранение исторической памяти и национальных традиций.

Ключевые слова: «Ұлы ерлік», патриотизм, историческая память, национальное самосознание.

Annotation. The work of Kozybaev Manash Kabashevich "Uly Erlik" describes in detail the exploits of Kazakh soldiers on the battlefields, their dedication in the struggle for their country and people. This material forms a sense of patriotism among young people and teaches them to respect history. Work is not only a means of educating young people, but also a memory for the modern generation of preserving the unity of our country and evaluating the world. The historical images and values that the author conveys through the narrative will be described, and the courage and steadfastness of the people of Kazakhstan for generations will be emphasized. The influence of Manash Kozybayev on the formation of the patriotic spirit is reflected, as well as the relevance of his ideas in the education of youth in modern society. At the same time, the contribution of the work to the preservation of historical memory and national traditions is analyzed.

Keywords: «Uly erlik», patriotism, historical memory, national identity.

Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың «Ұлы ерлік» еңбегі Қазақстан тарихындағы елеулі оқиғаларды, соның ішінде Ұлы Отан соғысына қатысқан қазақстандықтардың ерлігін баяндап, сол кездегі халықтың мызғымас рухын, патриотизмін көрсететін құнды еңбек болып табылады. Қазіргі заманда патриотизм, елге деген сүйіспеншілік, Отан алдындағы жауапкершілік сияқты қасиеттерді жастарға сіңіру аса маңызды.

Бұл еңбектің өзектілігі - тарихи жақты сақтау, өткеннен сабақ алып, батырларымыздың ерлігін құрметтеу арқылы ұлттық бірегейлікті нығайту.

Қазақстандықтардың Ұлы Отан соғысына қосқан үлесі ұзақ уақыт бойы ескерусіз қалып келді. Манаш Қозыбаевтың бұл еңбегі қазақ халқының батылдығы мен қаһармандығын әлемдік тарих аясында көрсетуге септігін тигізеді. Бүгінде елдік сананы нығайту үшін бұл сияқты еңбектерді қайта қарастырып, халыққа жеткізу маңызды.

Ұлы Жеңістегі азаматтарымыздың Отан алдындағы борышын өтеудегі қиыншылықтарын көрсетіп, өскелең ұрпаққа өнеге қалдыру.

Манаш Қабашұлы Қозыбаев Қазақстанның соғыс жылдары фашизмге қарсы күресіне арналған бірқатар еңбектер жариялады. Тарихи зерттеулерінде жеңіске жету үшін қиян-кескі күрес нәтижелерінің көрінісін, адамзат өркениетінің өмірі мен өлімі туралы, табыс пен құрбандықтың көрінісін көрсетіп береді. Сол зерттеулерінің бірі 1980 жылы Ұлы Отан соғысының ерлік жолына арналған «Ұлы ерлік» атты еңбегінде соғыс даласындағы өмірдің қиыншылықтарына бетпе-бет кездесіп, қан майданда жеңіс үшін күрескен ерлік тақырыбына арналады. Қазақстандық жауынгерлердің жанқиярлық ерлігі мен ерен еңбегінің жеңіске қосқан үлесін тиянақты талдап, тарих ғылымына мол мұра етіп қалдырады [1].

Екінші дүниежүзілік соғыс - Кеңес мемлекетінің өміріндегі аса бір елеулі, бұрқасынды, қиян-кескі кезеңі. Ол - фашистік Германиядан Отанды қорғаған халқымыздың сұрапыл кезеңі. М. Қозыбаевтың «Ұлы ерлік» атты еңбегі халқымыздың тарихындағы өшпес ерліктерді ұрпаққа үлгі ретінде жеткізуді мақсат етеді. Бұл зерттеулерінде тарихшы ғалым Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Кеңес Одағының жеңісі, соғысқа қатысқан қазақ жауынгерлерінің қаһармандығы мен ерлігі жайлы кеңінен баяндайды. Жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беруде ерекше маңызға ие. Бұл зерттеуде қазақстандықтардың әскери ерлігін, олардың Отанға деген сүйіспеншілігін, туған жерін қорғаудағы батырлығын көрсетеді.

М. Қабашұлының зерттеуінде Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, тыл еңбеккерлерінің ерлігі, сондай-ақ майдан шебіндегі жауынгерлердің күнделікті өмірі туралы көптеген мәліметтер берілген. Автордың айтуынша, бұл соғыста қазақ халқының ұлтжандылығы, төзімділігі мен батырлығы ерекше көзге түсті. Ол халықтың соғысқа аттанған ұлдарын қолдау үшін бүкіл күшін тыл жұмысына жұмылдырғанын, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп салаларында еңбек етіп, елдің азық-түлік және қару-жарақпен қамтамасыз етілуіне зор үлес қосқанын атап өтеді [2, 46 б.].

Ұлы Отан соғысының тарихында мәңгі өшпес атаққа ие болғандардың бірі Төлеген Тоқтаров. «Өлімге тік қадала қара, сонда өлім сенен қашады, сен женесің» деген

сөз оның Отанды шексіз сүйген сүйіспеншілігімен айтылған еді. Жауға қарсы атақаға барғанда, жау тылында тұтқиылдан шабуыл жасағанда қабағынан ызғар шашқан, арыстандай айбарлы, қайсар жауынгер - ер Төлеген саптың алдыңғы қатарында болушы еді. 1942 жылғы 10 февральда совет жауынгерлері ежелгі Бородино селосын жаудан азат ету үшін шайқасты. Патрондары таусылып қалған сәтте Төлегеннің қарнын пулемет оқтары пышақтай тіліп өтті. Екінші фашисттің атқан оғы Отан деп лүпіл қаққан Төлегеннің жүрегіне қадалды...Қауіп-қатерден қорықпай, жауға арыстанша атылған Төлеген осы бір шайқастың өзінде ғана 49 фашистті қырып салған еді [2, 53 б.].

«Ұлы ерлік» еңбегінде зерттеуші ғалым соғыс кезінде халық аузында қалыптасқан патриоттық рух пен халықтың бірлігін сипаттайды. Қазақ халқының ұл-қыздары өздерінің Отанға деген адалдығын, патриоттық сезімін майдан шебінде де, тылда да көрсеткен. Қозыбаевтың айтуынша, соғыс жылдарында қазақ жауынгерлері өздерінің ерліктері мен қаһармандығы арқылы халықтың бойындағы ұлттық рухты айқын бейнелеп, ұрпаққа үлгі боларлықтай әрекеттер жасап шықты. Бұл еңбекте кеңестік жауынгерлердің ерліктері мен қазақ жауынгерлерінің батырлығы нақты тарихи деректермен, мұрағаттық құжаттармен дәлелденген.

Сонымен қатар, «Ұлы ерлік» еңбегінде соғыс кезінде қазақ сарбаздарының ерліктері, олардың соғыстағы тактикалық шеберліктері мен әскери дағдылары да сипатталады. Автор майдан даласында жүрген қазақ батырларының ерекше ерліктерін атап өтіп, олардың қаһармандығын болашақ ұрпаққа үлгі етеді. Мысалы, Қозыбаев батырларымыздың аты аңызға айналған жорықтарын, олардың жаумен күрестегі айла-тәсілдерін сипаттап, ұлт батырларының өшпес ерлігін көрсетеді [2, 257 б.].

М. Қозыбаевтың «Ұлы ерлік» еңбегінде ұлтымыздың ауыр сындардан өткендегі бірлігі мен тұтастығы, Отанға деген шексіз сүйіспеншілігі кеңінен сипатталған. Бұл еңбек соғыс жылдарындағы қазақ халқының ерлігі мен төзімділігін, оның ұрпаққа қалдырған өшпес үлгісін көрсетуге арналған. Қозыбаевтың еңбегінде әрбір қазақстандықтың сол кездегі тарихи оқиғаларда көрсеткен батырлығы мен қаһармандығы, олардың тәуелсіздікке деген ұмтылысы ерекше орын алады. Соғыстың ауыртпалығы мен халыққа тигізген зиянын талдаған Қозыбаев, осы қиындықтарға қарамастан халықтың рухының сынбағанын, керісінше, одан сайын күшейгенін айтады. Майдан шебіндегі ерлеріміздің жауға қарсы тұрған батылдығы мен тылдағы еңбеккерлердің қажырлы еңбегі Қазақстанның соғысқа қосқан үлесінің айғағы.

Соғыс жылдарында Қазақстаннан майданға аттанған жауынгерлердің саны мыңдап саналды. Олар өздерінің Отан алдындағы борышын абыроймен орындап, тылда қалған әр отбасы мүшесі де бұл жеңіске жетуге атсалысты. Тылдағы еңбек майдандағы күреспен тең саналды, өйткені азық-түлік, киім-кешек, қару-жарақ өндірісін қамтамасыз ету соғыс жағдайында үлкен маңызға ие болды. Соғыс жылдарындағы қазақстандық жауынгерлердің батырлықтары қазақ халқының тарихындағы ерекше беттерді құрайды. М. Қозыбаевтың «Ұлы ерлік» еңбегінде бұл батырлардың есімдері мен олардың жасаған істері ұрпаққа үлгі ретінде беріледі. Ол қазақ жауынгерлерінің ұрыс даласында көрсеткен қайсарлығы мен төзімділігін сипаттай отырып, оларды ұмытпау, әрдайым есте сақтау керектігін айтады. Соғыс кезінде қазақ сарбаздарының рухын түсірмеу, алға ұмтылу, қиындықтарға мойымау қасиеттері ерекше аталады. Бұл қасиеттер тек майдандағы ерліктерде ғана емес, күнделікті өмірде де көрініс тапқан [3,35 б.].

Қозыбаевтың зерттеулерінде қазақ халқының соғыстағы елжандылығы ерекше орын алған. Автор бұл ұлтжандылықтың халқымыздың тарихынан, мәдениетінен және салт-дәстүрінен туындайтынын атап өтеді. Оның пікірінше, қазақ жауынгерлері үшін туған жерін қорғау қасиетті парыз болып саналған. Бұл тек әскери міндет емес, әр қазақ азаматының ар-намысы болған. Осы тұрғыда «Ұлы ерлік» еңбегі арқылы М. Қозыбаев ұрпаққа халқымыздың осы қасиеттерін сақтап, келешекке жеткізу қажеттілігін

насихаттайды. Соғыстың халыққа тигізген зардабын зерттей отырып, Қозыбаев әрбір жанұяның, әрбір ауылдың осы соғыстан зиян шеккенін айтады. Соғыс жылдарында қазақ халқының демографиялық және әлеуметтік жағдайы қатты өзгеріске ұшырады. Көптеген адамдар соғысқа аттанып, олардың көпшілігі қайтып оралмады. Бұл қоғамға үлкен ауыртпалық әкеліп, әр отбасының өміріне із қалдырды.

Осы орайда, Қозыбаевтың «Ұлы ерлік» еңбегі ұрпаққа тек батырлықтың емес, сонымен қатар қайғының да естелігін жеткізу мақсатында жазылған. Соғыстың барлық ауыртпалығын сезінген халықтың төзімділігі мен қайсарлығы ерекше атап өтілген. Қозыбаевтың айтуынша, соғыс жылдарында тылда еңбек еткендер де майданда жүрген жауынгерлермен тең дәрежеде үлес қосқан. Қаншама әйелдер, балалар, қарттар ауыр еңбекке шыдап, күнделікті өмірдің қиындықтарына қарсы тұра білді. Олар майданға жіберілетін азық-түлік, киім-кешек және қару-жарақпен қамтамасыз ету үшін қолдарынан келгеннің бәрін жасады. Бұл еңбектің өзі майдандағы күреспен тең, ал бұл ерлік ұрпаққа үлгі ретінде жеткізілуі қажет.

Жанған самолеттерін дұшпан төбесіне найзағайдай түсірген 200-ден астам ерлер есімін атау орынды. Олардың қатарында орыс Л.Бутелин, Д.Кокорев, В.Талалихин, украин И.Вдовенко, белорус Н.Гастелло, қазақстандық Нұркен Әбдіров, Александр Скнарев, Василий Синчук, Петр Надеждин, Сергей Морозов сияқты қайран ерлер, қыршын жастар, елін, жерін, халқын сүйген нағыз патриоттар бар. Қазақстандықтар Сұлтан Баймағанбетов, Сүндетқали Есқалиев, Жұман Қарақұлов, Абдолла Үсенов, Ағаділ Сухамбаев, Қарсыбай Спатаев, Таштемір Рустамов, Боран Нысанбаев, Григорий Пастольников, Михаил Катаев, Петр Карелин, Иван Бабин, Тулен Қабыловтар жау пулеметінің амбразурасына, не танкісінің астына гранатамен түсіп, өз өмірлерін пида еткен жандар [2, 85 б.].

Соғыс жылдарындағы қазақ азаматшаларының да ерлігі назардан тыс қалмайды. Қозыбаев әйелдердің майданда да, тылда да көрсеткен қажырлы еңбегін ерекше бағалайды. Соғыс кезінде ерлер майданға кеткенде, әйелдер олардың орнын басып, ауыл шаруашылығы мен өндірісте қажырлы еңбек етті. Олар ел экономикасын сақтап қалуға және жеңіске жетуге өз үлесін қосты. Қазақ әйелдерінің бұл еңбегі халыққа рухани күш берген, ал бұл рух соғыстың соңына дейін сақталып, жеңіске жетуге септігін тигізген.

Соғыстан кейінгі кезеңде қазақ халқының патриоттық рухы, елге деген сүйіспеншілігі одан әрі нығая түсті. Қозыбаев ұрпаққа өшпес ерліктің үлгісін жеткізу үшін осы кезеңнің маңызын айрықша атап өтеді. Соғыстан кейінгі жылдары соғысқа қатысқан ардагерлер мен тыл еңбеккерлері үлкен құрметке ие болды. Олар қоғамда өз орнын тапты, ал олардың батырлығы мен еңбекқорлығы ұрпақ санасына сіңірілді. Бұл кітап арқылы Қозыбаев жас ұрпаққа соғыстың тек қана әскери әрекет емес, ел басына түскен ауыр сынақ екенін түсіндіреді. Ол соғыстың халыққа тигізген қайғы-қасіретін, әрбір отбасының өміріне қалдырған ізін көрсетеді. Қозыбаевтың еңбегінде соғыста қаза болған қазақ жауынгерлерінің ерлігінен басқа, тылда қалған халықтың төзімділігі мен қайсарлығы да үлкен орын алады. Бұл қасиеттер арқылы қазақ халқының ұлттық рухы, өмірге деген төзімділігі және болашаққа деген сенімі байқалады.

Соғыс жылдарындағы халқымыздың қаһарман ерлерінің есімдерін сақтап, олардың ерлігін дәріптеу - Қозыбаевтың негізгі мақсаттарының бірі. Ол әрбір батырдың ерлігі тек бір отбасының емес, бүкіл халықтың рухын көтергенін атап өтеді. Бұл ерліктер бүгінде де халық санасында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа аңыз болып жетіп келеді. Мысалы, Бауыржан Момышұлы, Талғат Бигелдинов, Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова, Нұркен Әбдіров сияқты батырлардың есімдері ел тарихында мәңгілікке қалды. Қозыбаевтың еңбегінде осы батырлардың ерліктері мен олардың жасаған іс-әрекеттері нақты деректермен және құжаттармен дәлелденген, бұл ұрпаққа рухани тәрбие берудің маңызды құралы болып табылады.

Қозыбаевтың айтуынша, соғыс жылдары тек майдан шебінде ғана емес, сонымен қатар тылда да үлкен күрес болған. Тылдағы адамдардың еңбегі, олардың төзімділігі мен қайсарлығы сол кездегі патриотизмнің жарқын үлгісі болды. Олар өздерінің қажырлы еңбегімен Отан қорғаушыларға барынша қолдау көрсетті, ал бұл қолдау жауынгерлерге үлкен рухани күш берді. Қозыбаев бұл еңбекті ұмытпай, келешек ұрпаққа жеткізу арқылы халықтың тарихтағы маңызды кезеңін мәңгілік есте сақтау керектігін көрсетеді.

Соғыстың аяқталуымен Қазақстанға қайта оралған ардагерлер мен тыл еңбеккерлері қоғамда үлкен құрметке ие болды. Қозыбаев олардың еңбегін дәріптеп, ұрпаққа үлгі етіп ұсынады. Соғыстың ауыртпалығы мен салдарына қарамастан, қазақ халқы өзінің бірлігін, патриоттық сезімін жоғалтпады. Бұл қасиеттер бүгінгі күнге дейін сақталып, Қазақстанның тәуелсіздік жолындағы күресінде көрініс тапты. Қозыбаевтың «Ұлы ерлік» еңбегі осы тарихты ұрпаққа жеткізіп, елді сүюдің, Отан үшін жан аямай еңбек етудің маңыздылығын ұғындырады [3,187 б.].

Ұлы Отан соғысы туралы толғансақ тебіренетін жайлар көп, ол ерлік туралы тебіреніс. Соғысқа қатысқан әрбір жауынгер «жаман солдат болуға біздің правомыз жоқ» деп Баубек аға айтқандай батырлық көрсетті. Әрбір жауынгердің жеке ерлігінен бүкіл халықтың ұлы қаһармандығы туды. Сай-саладан, жылға-жылғадан аққан сулар өзенге, өзендер теңізге, теңіздер мұхитқа құйғандай, әрбір жеке ерліктер Совет Қарулы Күштерінің ерлігіне жеткізді. Нәсер жаңбыр тамшысынан теңіз, тонналаған астық дәннен тұрғандай, самсаған қалың қолдың мақсат-мүддесі, ой-арманы, тыныс-тіршілігі, тағдыр жолы, болашағы Отан қорғау жолында тоғысты. Әрбір жауынгердің соқпақ жолы - майдан жолы жеңіске апаратын даңғыл жолға осылай айналды [2, 83 б.].

Мақаланың түйіні, Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың «Ұлы ерлік» еңбегі - қазақ халқының Ұлы Отан соғысына қосқан үлесін жан-жақты қамтитын ғылыми-зерттеу еңбегі. Бұл жұмыс қазақ халқының батырлық рухын, Отанға деген сүйіспеншілігін және оның тарихтағы елеулі кезеңдерін ұрпаққа үлгі ретінде көрсетіп, соғыс жылдарындағы қазақ халқының ерең еңбегі мен майдандағы ерліктерін суреттеп, кейінгі ұрпаққа патриотизмнің, қайсарлықтың үлгісі ретінде қызмет етеді.

Қозыбаев Қазақстанның соғыс жылдарында Кеңес Одағы үшін маңызды тылдық базаға айналғанын, ел экономикасы соғыс қажеттіліктеріне бейімделіп, өнеркәсіптер соғыс техникаларын, қару-жарақ және азық-түлікпен қамтамасыз етуге жұмылдырылғанын атап өтеді.

Манаш Қозыбаев қазақстандықтардың ерліктерін ашық көрсетіп, бұрын ескерілмей келген тарихи деректерді айналымға енгізген. Еңбек Қазақстанның ғылыми қауымдастығы үшін өте маңызды және тарихи жадты сақтау үшін құнды. Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың бұл еңбегі жастарды тәрбиелеу құралы ғана емес, сонымен қатар қазіргі ұрпақ үшін еліміздің бірлігін сақтау және бейбітшілікті бағалау жөнінде естелік болып табылады.

Әдебиет

1. <https://aikyn.kz/171256/aktandaktar-akikatyn-zhazgan-tarihshy/amp>
2. Қозыбаев, М. Ұлы ерлік. - Алматы: «Қазақстан», 1980. - 156 б.
3. Қозыбаев, М. Шығармаларының толық жинағы. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. -Т.1

МРНТИ 03.20

УДК 355.124.4

**К ВОПРОСУ О ВКЛАДЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ЭКОНОМИКИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В РАБОТАХ АКАДЕМИКА
М.К. КОЗЫБАЕВА**

Тургунова А.К., Тараканов В.
Северо-Казахстанский университет им М. Козыбаева

Аннотация: в данной статье на основе трудов М. Козыбаева показан вклад Казахстана в Великой Отечественной войне и раскрыты разносторонние экономические аспекты, такие как мобилизация ресурсов, перестройка экономики на военный лад, создание тыловых баз, эвакуация предприятий и т.д.

Ключевые слова: М.К. Козыбаев, экономика, Великая Отечественная война, промышленность, предприятия, эвакуация, мобилизация ресурсов.

Аннотация: М.Қозыбаевтың еңбектеріне негізделген бұл мақала Ұлы Отан соғысындағы Қазақстанға қосқан үлесін көрсетеді және ресурстарды жұмылдыру, экономиканы әскери негізде қайта құру, тыл базаларын құру, әскерлерді эвакуациялау сияқты экономикалық аспектілерді ашады. кәсіпорындар және т.б.

Түйін сөздер: М.Қ. Қозыбаев, экономика, Ұлы Отан соғысы, өнеркәсіп, кәсіпорындар, эвакуация, ресурстарды жұмылдыру.

Annotation: this article, based on the works of M. Kozybaev, shows the contribution to Kazakhstan in the Great Patriotic War and reveals diverse economic aspects, such as mobilization of resources, restructuring the economy on a military basis, creating rear bases, evacuation of enterprises, etc.

Keywords: M.K. Kozybaev, economics, Great Patriotic War, industry, enterprises, evacuation, mobilization of resources.

Экономика является главным фундаментом и компонентом существования любого государства. В военные годы экономика приобретает особую значимость, так как она направлена на обеспечение страны необходимыми ресурсами для ведения войны. Важные аспекты включают мобилизацию ресурсов, финансирование военных нужд и поддержание экономической стабильности. Производство и капитальные вложения растут, чтобы соответствовать потребностям обороны, а доля расходов на оборону в государственном бюджете увеличивается. Это требует перестройки экономики на военный лад и может привести к долгосрочным изменениям в экономической структуре страны. Так, Великая Отечественная война изменила структуру экономики регионов Советского Союза. КазССР в эти годы становится одной из важнейших тыловых баз советской армии, вследствие срочной эвакуации за Урал предприятий из западной части СССР, (например, с Донбасса) и а также необходимостью форсировано развивать некоторые отрасли промышленности. В начальный период войны врагом были оккупированы Прибалтика, Украина, Белорусь. Были потеряны крупнейшие угольные бассейны Донца и Подмосковья, уменьшилась добыча и прокат черного и цветного металла [1].

На сегодняшний день, в исторических исследованиях, данная тема долгосрочного влияния военных лет на экономику советского тыла остаётся под большим вниманием, так как данная тема вызывает больший интерес не только историков, но и экономистов. Важность исследования влияния экономических процессов прошлого на настоящее помогает лучше понять социальные изменения и динамику исторического процесса в рамках нашего государства.

Значительным источником данной эпохи, позволяющей оценить трансформации в экономике советского Казахстана в военные годы, является фундаментальные труды академика М. К. Козыбаева, такие как: «Казахстан - арсенал фронта» (А-А., 1970), «Актуальные проблемы изучения отечественной истории» (А., 2000), «Казахстанская историография великой Победы: итоги и нерешенные задачи // Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» (А., 2000) и др. М.К. Козыбаев с 1970-х годов принимает участие в коллективных трудах, изданных в Москве: «Во главе защиты Советской родины», «Советский тыл в период Великой Отечественной войны» (М., 1988),

«Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг» (М., 1986).

В 1964 году выходит монография М. Козыбаева «Компартия Казахстана в годы Великой Отечественной войны», в которой автор раскрывает различные аспекты экономики и показывает вклад Казахстана в достижении великой победы [2].

М.К. Козыбаев изучил и проанализировал весь объем исторических трудов, созданных в тот период. Всего в годы войны на материалах Казахской ССР по военной тематике было опубликовано около 150 книг, документальных сборников, брошюр, научных статей [3]. В данных публикациях была и роль Казахстана в военно-экономическом потенциале страны.

Накануне войны Казахская ССР, как и весь Советский Союз, активно готовилась к грядущим событиям, так на XVIII съезде Коммунистической партии СССР в 1939 году был принят третий пятилетний план индустриального развития, направленный на укрепление обороноспособности страны. Казахстану в этом программном документе была отведена роль крупного промышленного центра. К 1940 году доля промышленности в экономике Казахской ССР составила 60%. За двадцать лет советской власти в республике были открыты более 2500 крупных предприятий [4].

Ученый Т.М. Канаева, согласно работ М. Козыбаева указывает об интересных вариантах размещения эвакуированных заводов, например, одни размещались в здании строящегося Алма-Атинского авторемонтного завода, Актюбинский завод ферросплавов получил дополнительное оборудование Запорожского ферросплавного завода. А другие, по сведениям М. Козыбаева, вливались в действующие родственные заводы и фабрики Казахстана. Например, оборудование Харьковской табачной фабрики размещено на Алма-Атинской фабрике, Харьковская швейная фабрика слилась с Алма-Атинской швейной фабрикой. Есть и третий вариант, когда часть перебазировавшихся предприятий из прифронтовой полосы пребывала с неполным оборудованием, тогда предприятия объединялись по профилю, создавая новые предприятия [5].

В четвертой главе труда «Казахстан - арсенал фронта» раскрывается создание в Казахстане крупнейшей военно-экономической базы.

В 1938 году страна получила первую медь из одного из крупнейших медеплавильных заводов того времени - Балхашский медеплавильный завод. Согласно Мобилизационному плану на III и IV квартал 1941 года, как указывает историк М.Козыбаев в четвертой главе, «в одной руке меч, в другой молот», «экономику - на военные рельсы» [6] т.е. строительство новых электростанций и цехов огневой рафинировки меди было определено в числе ударных строек на данные кварталы, наравне с нефтедобычей и строительством шахт.

В течении всей войны эти объекты промышленности были объектами пристального внимания. М. Козыбаев отмечает, что «ЦК КП Казахстана неоднократно проверял, например, работу Балхашского медеплавильного комбината, Эмбанефти, Чимкентского свинцового завода» [3]. О том, насколько к тому времени развилось предприятие, свидетельствует тот факт, что металлурги этого завода, под руководством Ю.К.Победоносцева, за 94 часа осуществили ремонт отражательной печи. В обычных мирных условиях на это понадобилось бы около трёх сотен часов, и, не забывая подвига людей в этих условиях, нельзя не отметить, что едва ли они смогли бы сделать это, будь этот завод устаревшим, будь оборудование непригодным, недостаточно развитым. Об успехах этой части промышленности свидетельствует и следующий факт, что «К XXIV годовщине Великой Октябрьской социалистической революции страна получила балхашский молибден» [6].

Из каждых 100 тонн молибдена, добывавшегося во время войны в стране, 60 тонн давали герои балхашской степи - горняки рудника «Восточный Коунрад» [7]. Несколько

лет спустя, в 1967 году, медь этого завода была признана лучшей в мире. Этот факт, указывает на результат работы края, и является хорошим примером для подражания [8].

Кроме того, свою роль сыграло и то, что в республику была перевезена промышленность из других регионов СССР, большая часть которых осталась на том же месте. Как указывает М. К. Козыбаев «вводу перебазированных мощностей - военные темпы», в сентябре 1941 года в Казахстан был переведён эвакуированный Мелитопольский станкостроительный завод. Впоследствии, на полную мощность было развернуто производство на мелитопольском оборудовании, который после войны остался в Казахстане, продолжая, работать и по сей день, ныне «Целингидромаш», ранее - союзный завод №317. С Донбасса, как указано в той же главе, был эвакуирован Завод нефтяного оборудования имени Петровского, ставший располагаться в городе Гурьев (Атырау). Этот завод также и по сей день продолжает свою работу под названием «АтырауНефтеМаш». Актюбинский ферросплавный завод получил мощнейший толчок в развитии, поскольку к нему, ещё не достроенному, было приставлено в распоряжение оборудование Запорожского ферросплавного завода, так и оставшееся в нашей республике и после войны. Знаменитый Усть-Каменогорский свинцово-цинковый металлургический комплекс возник благодаря тому, что в Усть-Каменогорский медный комбинат было эвакуировано оборудование из свинцово-цинкового завода с Орджоникидзе (ныне - Владикавказ).

Так общую картинку развития казахстанской металлургии можно получить из указанного труда М. К. Козыбаева - это ценно тем, что именно в данной монографии историк впервые открыл для достаточного широкого круга читателей факты развития экономики Казахской союзной республики. Известным фактом является то, что именно тяжёлая промышленность и её развитие являются одним из показателей экономического развития страны в целом. Делая выводы, на основании трудов М. Козыбаева можно отметить, что Великая Отечественная война послужило толчком для промышленности Казахстана, получившей заметный рывок в количественном и качественном отношении.

На сегодняшний день, одной из важнейших статей в бюджете Республики Казахстан является нефтяной промысел. Важной эта сфера была и в военные годы, поскольку стране требовалось топливо. В разделе «Магнитка и Караганда победили Рур», М. Козыбаев уделяет внимание этой сфере, а именно, Эмбинскому нефтяному промыслу. М.Козыбаев пишет: «только на Эмбе, были построены морской нефтяной порт на острове, Пешной, продуктопровод Пешной - Гурьев, соединивший морское побережье с магистральным нефтепроводом Каспий - Орск, нефтепроводы Макат - Комсомольский, Сагиз - Кошкар, Гурьевский нефтеперерабатывающий завод, железнодорожные магистрали Гурьев - Кандагач и т.д.» [3]. Сегодня, в силу изменившихся природных условий нефтяной порт на острове Пешной более не функционирует, а нефтепроводы по сей день успешно выполняют свою задачу в перемещении нефтяной продукции в регионе и, таким образом, составляют значительную часть постсоветской нефтяной логистики. Гурьевский нефтеперерабатывающий завод (ныне - Атырауский нефтеперерабатывающий завод) на полную мощность был введён в эксплуатацию уже после войны, но именно ей обязан своим появлением именно тогда. В то же время был основан трест «Казахстаннефестрой», впоследствии ставший концерном «Казахстаннефтегазстрой». Все созданные тогда предприятия и большинство объектов инфраструктуры функционируют сегодня.

Военно-хозяйственным планом СССР для нефтяников Казахстана был установлен план, согласно которому в 5 раз был увеличен объем буровых работ. По инициативе главного геолога Джолдаскалия Досмухаметова была внедрена технология усиленного забора нефти. Коллектив нефтепромысла Байчунас в ноябре 1941 года на 66 дней раньше

выполнил годовой план, за что получил от наркомата нефтяной промышленности почетное звание «Лучший промысел СССР». Под руководством инженера нефтяника Сафи Утебаева, введено в эксплуатацию 29 новых скважин, а суточная добыча нефти увеличилась в 2 раза по сравнению с довоенным периодом [5].

Значительная часть энергетической базы современного Казахстана также отчасти обязанным своим появлением войне, поскольку резко возросшее тяжёлое промышленное производство требовало соответствующих энергетических мощностей [9]. На это же указывает и М.К.Козыбаев, упоминая в той же главе о том, что именно в те тяжёлые годы в строй были введены ГРЭС и ТЭЦ в Караганде, одном из ведущих промышленных центров страны. В Петропавловске для нужд промышленности, например, была создана ныне несуществующая как отдельный объект ТЭЦ-1 (1943), на базе которой была создана и работает до сих пор ТЭЦ-2, снабжающая теплом и электроэнергией город и значительную часть Северо-Казахстанской области.

Важной частью этой промышленной и даже военной логистики являлась связь. М.Козыбаев пишет: «темпами оборонной стройки велось строительство объектов связи. За два года войны в республике было построено 1320 магистральных и внутриобластных линий, подвешено свыше 11 тысяч километров проводов. Вступила в строй телефонная магистраль Алма-Ата - Караганда, Акмолинск - Орск - Оренбург - Москва. В крупные узлы телеграфно-телефонной связи превратились являвшиеся на деле прифронтовыми городами Уральск - Гурьев» [3]. С соответствующим ремонтом и доработками, эти линии продолжили своё существование и советскую эпоху, и по сей день существуют и вполне функциональны. На их же основе существуют, и множественные линии связи по сей день, включая проводную интернет-связь.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что вклад казахстанской экономики в годы ВОВ огромный, на это указывают следующие данные: «Казахстан производил 35% меди, 83% свинца, 60% молибдена, 65% висмута. Карагандинская область дала 35 млн тонн угля. 9 из 10 пуль Красной Армии во время Великой Отечественной войны были отлиты из казахстанского свинца» [10].

В первые месяцы войны в Казахстан были перебазированы крупнейшие промышленные предприятия из оккупированных регионов России, Украины, Белоруссии. Это предприятия цветной металлургии, легкой, пищевой, текстильной промышленности. В Казахстан было эвакуировано в целом 220 заводов и фабрик.

М.К. Козыбаев объективно оценивал актуальность данного вопроса, о чем свидетельствует появление переоценки истории и доступ к новым документам. Неизменна была его позиция по вопросу Великой Отечественной войны в целом, так и её экономического аспекта. Также стоит отметить, что в работах М.Козыбаева содержатся тщательно собранные цифры, например, проведен анализ развития тяжелой и нефтяной промышленности и др., согласно которому можно сделать вывод о том, как Великая Отечественная война повлияла на экономику. Труд «Казахстан - арсенал фронта» стал лишь одним из множества трудов, доказавших, что М.К.Козыбаев представляет собой замечательного историка, чьи труды остаются, актуальны и по сей день, даже если они выпускались в эпоху цензуры и ограниченности возможностей исследователей.

Литература

1. Козыбаев М.К. Отечественная история XX века: мифы и реальность. Вопросы Манашеведения. - Петропавловск, 2018. - С. 37-74.
2. Козыбаев М.К. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941-1945гг.).-Алма-Ата: Казахстан, 1964.-363 с.
3. Ибраев С.И., Карагуйшиев М.К. М.К. Козыбаев как исследователь вопросов изучения Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - Астана, 2014. - С. 2-4

4. <https://history.milportal.ru/vklad-kazahstana-v-ukreplenie-oboronosposobnosti-sssr-v-gody-pervyx-pyatiletok/> Аккузинов А.К. Вклад Казахстана в укрепление обороноспособности СССР в годы первых пятилеток // Военно-исторический журнал, 15.11.2023
5. <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9267> Канаева Т.М. М. Козыбаев - исследователь истории Великой Отечественной войны
6. Козыбаев М.К. Казахстан - арсенал фронта Алма-Ата : Казахстан, 1970. - 473 с
7. Быстрова И.В. Перестройка промышленности в СССР в 1941-1945 гг.: опыт военной мобилизации // Новые исторические перспективы: от Балтики до Тихого океана» - Брянск, 2018.
8. Жданко Т.А. Республики Закавказья. Республики Средней Азии. М.: Мысль, 1984.
- 9 Козыбаев М.К. Актуальные проблемы изучения отечественной истории. Вопросы Манашевения. - Петропавловск, 2018, С. 74-97.
10. <https://itest.kz/ru/attestation/istoriya-kazahstana-4077/razdel-xv-kazahstan-v-gody-velikoj-otechestvennoj-vojni/lecture/kazahstan-v-gody-velikoj-otechestvennoj-vojni> Казахстан в годы Великой Отечественной войны

МРНТИ 03.20
УДК 303.687.4

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Тургунова А.К., Турсунов Д.А., Есенеев Б.Е.
Северо-Казахстанский университет им. Манаши Козыбаева

Аннотация: данная статья посвящена актуальной проблеме повышения эффективности и мотивации обучения истории в современной школе. В ней рассматривается перспективный подход - применение игровых технологий на уроках истории. Особое внимание уделяется преимуществу использования игр на уроках истории и развитие ключевых компетенций (критическое мышление, креативные навыки и умение работать в команде) улучшение запоминания и усвоения знаний. Представлены различные классификации игровых технологий.

Ключевые слова: игровые технологии, игра, технология, история, урок, эффективность использования, повышение мотивации.

Аннотация: бұл мақала қазіргі мектепте тарихты оқытудың тиімділігі мен мотивациясын арттырудың өзекті мәселесіне арналған. Онда перспективалық тәсіл - тарих сабақтарында ойын технологияларын қолдану қарастырылады. Тарих сабақтарында ойындарды қолданудың артықшылығына ерекше назар аударылады және негізгі құзыреттіліктерді дамыту (сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық дағдылар және командада жұмыс істеу қабілеті) есте сақтау мен білімді игеруді жақсарту. Ойын технологиясының әртүрлі классификациялары ұсынылған.

Түйін сөздер: ойын технологиясы, ойын, технология, тарих, сабақ, пайдалану тиімділігі, мотивацияны арттыру.

Annotation: this article is devoted to the urgent problem of increasing the effectiveness and motivation of teaching history in a modern school. It examines a promising approach - the use of gaming technologies in history lessons. Special attention is paid to the advantage of using games in history lessons and the development of key competencies (critical thinking, creative skills and teamwork) to improve memorization and assimilation of knowledge. Various classifications of gaming technologies are presented.

Keywords: game technology, game, technology, history, lesson, efficiency of use, motivation increase.

В современной педагогической литературе представлены разные варианты понятий и классификаций педагогических технологий. Технология - это совокупность приемов и способов деятельности. Педагогическая технология представляет собой систему педагогических методов, направленных на достижения целей.

На сегодняшний день возрастает интерес применения игровых технологий на уроках истории, который способствует учебно-познавательной деятельности учащихся. Игра - это вид деятельности, направленный на развитие ребенка. П.П. Блонский писал о

том, что «естественная жизнь ребенка наполнена игрой и игра является великой учительницей ребенка» [1].

В условиях цифровизации и быстро меняющегося мира образовательный процесс требует новых подходов, способных учитывать интересы и предпочтения подрастающего поколения, которое, как правило, активно использует цифровые технологии в повседневной жизни.

Запросы современного образования, развитие у учащихся мотивации и потребность эффективного усвоения материала определяют актуальность применения игровых технологий на уроках истории. Так как, данные технологии предлагают уникальную возможность создавать интерактивную среду обучения, с запоминанием дат, исторических фактов и явлений, а также возможность сопереживать событиям, анализировать и рефлексировать.

Целью данной работы является изучение теоретических основ игровых технологий на уроках истории для развития познавательного интереса к предмету, повышения мотивации и развития у учащихся ключевых компетенций.

Выделяют спектр целевых ориентаций игровых технологий, такие как дидактические, воспитывающие, развивающие, социализирующие [2].

Игровые технологии являются уникальной формой обучения, позволяющий ученикам с интересом и увлеченностью изучать учебный предмет и работать на творческо-поисковом уровне. Немаловажную роль играет эмоциональность игрового действия, активизируют работоспособность учащихся.

Игровые технологии позволяет разнообразить формы и методы обучения. Позволяют ученику раскрыть сильные стороны, такие как креативность, критическое мышление, умение работать в команде, что способствует развитию навыков коммуникации и сотрудничества.

Существуют десятки классификаций игровых технологий, например, Г.К. Селевко выделяет следующие параметры: по виду деятельности (например, интеллектуальные, социальные), по характеру педагогического процесса (обучающие, контролирующие, познавательные, творческие и др.), по характеру игровой методики (ролевые, деловые, имитационные и др.), по предметной области (по школьным циклам), по игровой технологии (настольные, компьютерные, игры с предметами и без и др.) [3].

Т.А. Шакуров выделяет следующие дидактические игры: по уровню познавательной активности (репродуктивные, конструкторские, творческие), по времени протекания игры (кратковременные, длительные), по форме проведения игр (деловые, коллективные, групповые, индивидуальные), по виду игр (соревновательные, художественные, организационные) [4].

И.В. Кучерук поделила игры на следующие подвиды: тренировочные игры - викторины, сюжетно-ролевые - воображаемые ситуации в прошлом, деловые - воображаемые ситуации в настоящем, игровое задание - встреча с исторической личностью и интервью [5].

О. С. Газман подразделяет на подвижные, сюжетно-ролевые и дидактические игры. М. Г. Ермолаева выделяет игры для тела (подвижные, моторные), для ума (предметные, дидактические, компьютерные), для души (деловые, сюжетно-ролевые) [6].

Кроме данных классификаций, существуют еще множество классификаций по различным параметрам.

Как и у всех технологий, можно выделить положительные и отрицательные стороны. К положительным сторонам можно отнести то, что урок истории с помощью данной технологии проходит интересно, увлекательно, наблюдается активное участие учащихся, материал урока запоминается легко и непринужденно. Кроме этого, игра способствует развитию креативного, критического мышления, навыков коммуникации,

работы в команде. Игры могут быть адаптированы к разным уровням обучения, что позволяет глубже познать историю.

Игры позволяют учащимся лучше понимать исторический материал. Так, задачей исторических источников в 90-х годах считалось обучение считывать информацию с исторических источников, дающих сведения по истории человечества. Учителя истории предлагали игру как способ работы учащихся с источниками, состоящих из нескольких этапов. Игра дает возможность познакомить учащихся с самыми разнообразными источниками, например отрывками из летописей, дипломатических документов, переписки и т.д. Условия игры позволяют проверять знания по истории, уровень сформированности представлений о прошлом, нахождения причинно-следственных связей и т.д.

Игры могут помочь учащимся применить свои знания истории в реальных ситуациях, например, в ролевых играх, симуляциях, квизах, квестах. Так, при использовании ролевых игр, например, «Рассказ от имени героя», ученики от имени героя рассказывают материал, это позволяет творчески подойти к заданию и переработать историческую информацию, что способствует глубокому изучению материала и развитию критического мышления.

Большой интерес представляют сюжетно-ролевые игры, которые используются на уроках истории, в основном в среднем звене - это могут быть как небольшие эпизоды, так и театральные представления. Так. В 5-7 классах на уроках истории сюжетно-ролевые игры можно использовать при повторительно-обобщающих уроках по темам: «Древняя Греция», «Древний Рим», «Великий Шелковый путь», «Древний Египет» и др. Так, учащиеся от первого лица, могут рассказывать о правителях, особенностях страны. Учащиеся могут принимать на себя разные роли, что помогает им лучше понять исторические события и фигуры. Можно класс разделить на социальные группы, например, жрецы, земледельцы, вельможи и др. Учащиеся становятся не просто наблюдателями, а активными участниками исторического процесса, что способствует глубокому усвоению знаний. Для наиболее яркого восприятия обучающимися отдельных тем можно использовать сюжетно-ролевые игры в виде театрализованного представления (с костюмами и т.д.), например, разыграть сценку по теме: «Внешняя политика Абылай хана»

Стоит отметить, что применение игровых технологий на уроках способствует формированию аналитических, исследовательских навыков, вырабатывается умение анализировать, сопоставлять, интерпретировать, обобщать информацию. Познавательная активность учащихся на уроках является показателем результативности процесса обучения.

Игровые технологии на уроках позволяют разнообразить процесс обучения, акцентируя внимание на важных аспектах изучаемой темы. Это особенно актуально на уроках истории: при запоминании большого количества дат и терминов необходимо расставлять акценты на более и менее значимых событиях в истории конкретной страны или в определенный период. Следовательно, игра способствует усовершенствованию исторических знаний, закреплению в памяти исторических дат, использование знаний в нестандартных ситуациях. В качестве примера, приведем игры, которые можно использовать на уроках истории: «Снежный ком», «Вассал-сеньор», «Исторический турнир», «Исторические пятнашки», «Герой, дата, событие» и др.

Для развития коммуникации, работы в команде используют командные игры, с помощью которых можно анализировать и обсуждать исторические события. Игры могут помочь учащимся лучше понять культурный и исторический контекст событий, поскольку они часто включают элементы, отражающие время и место действия. Многие

игры требуют от игроков сбора информации и принятия обоснованных решений, что способствует развитию исследовательских навыков [7].

Компьютерные игры позволяют создать интерактивную среду, где учащиеся могут исследовать исторические события в режиме реального времени, что углубляет их понимание, поисково-творческий подход, самостоятельность. В настоящее время, существуют множество игр, доступных онлайн и офлайн, которые можно использовать на уроках истории. Говоря о недостатках игровых технологий, следует отметить, что игры могут отвлекать учащихся от основной темы урока. Не все игры, доступные для использования в образовании, могут быть качественными и соответствовать учебным целям. Разработка игры требует от учителя дополнительного времени на подготовку и проведение игры. Следует упомянуть тот факт, что игры могут быть сложными в использовании, например, если учителю не знакомы цифровые технологии, и наоборот, упрощенными, что усложняет понимание исторических событий и процессов.

Таким образом, игровые технологии оказывают значительное влияние на познавательную активность учащихся на уроках истории. Игровые технологии имеют как преимущества, так и недостатки. Использование игр на уроках истории позволяет разнообразить учебный процесс, способствуют повышению интереса к истории, активизируют работу учащихся и обогащают историческими знаниями. Игровые технологии является неотъемлемой и составной частью педагогического процесса, которые способствуют активному вовлечению учащихся в процесс обучения.

Литература

1. Игровые технологии: учеб. пособие / З.У. Колокольникова. - Красноярск: Сиб. федерал. ун-т, 2020 -164 с.
2. Сергеева И.Ф., Нораева Е.С. История возникновения игровых технологий в процессе обучения иноязычному речевому общению//Методика обучения и образования- 2020, с 19-27.
3. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. В 2-х т. Т. 1 - М.: Народное образование, 2005 - 556 с.
4. Клименко И.В. Педагогическое мастерство. - Ташкент, 2011- 225 с.
5. Короткова М.В. Использование игровых технологий в педагогических практиках музея и школы// Проблемы педагогического образования. Наука и школа №2. 2020 -с.60-66
6. Короткова М.В. Методика проведения игр и дискуссий на уроках истории. - М.: Владос-прес, 2001. - 256 с.
7. Жуковская Р.И. Игра и ее педагогическое значение. - М.: Педагогика, 2006. - 112 с.

ҒТАМР 03.19

ӘОЖ 94 (574)

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРЛАНЫ - М.ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ МӘСЕЛЕСІ

Хайрболды Д.Т.

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

Аннотация: М.Қозыбаев - Қазақстанның тарих ғылымының көрнекті өкілі, оның ғылыми еңбектері ұлттық тарихымызды тереңірек түсінуге ықпал етті. Ол ХХ ғасырдың күрделі кезеңдерін зерттеп, ашаршылық, құғын-сүргін, ұлт зиялыларының тағдыры сияқты тақырыптарға қатысты маңызды деректер ұсынды. Мақалада Қозыбаевтің тың игеру саясатының тарихына қосқан үлесі қарастырылады. Сондай-ақ, ғалымның Орталық Азия тарихшылары үшін жаңа ғылыми алаң құрған «Отан тарихы» журналын шығарғаны, бұл журналды Манаш Қабашұлы жайлы керемет пікірлер қалдырған қоғам қайраткерлері көрсетілген.

Түйін сөздер: Манаш Қозыбаев, тарих ғылымы, тың игеру, Қазақстан, ұлт тарихы, Отан тарихы, ғылыми мұра.

Аннотация: Манаш Козыбаев - выдающийся казахстанский историк, внесший значительный вклад в развитие национальной историографии. Его работы раскрывают сложные моменты XX века, такие как голод, репрессии и судьбы национальной интеллигенции. В статье обсуждаются его исследования, включая анализ политики освоения целины. Также отмечается роль Козыбаева в создании журнала «Отан тарихы», который стал платформой для научного обмена историков Центральной Азии.

Ключевые слова: Манаш Козыбаев, историческая наука, освоение целины, Казахстан, национальная история, Отан тарихы, научное наследие.

Annotation: Manash Kozybaev was a prominent Kazakh historian whose work greatly contributed to understanding national history. His studies delve into complex 20th - century topics like famine, repression, and the fate of national intellectuals. This article explores Kozybaev's contributions including his analysis of the Virgin Lands policy. It also highlights his role in establishing the journal Otan Tarihy, a significant platform for Central Asian historian's academic exchange.

Keywords: Manash Kozybaev, historical science, Virgin Lands, Kazakhstan, national history, Otan Tarihy, academic heritage.

Манаш Қозыбаев - Қазақстан тарих ғылымының көрнекті өкілі, оның ғылыми мұрасы ұлттың тарихын тереңірек түсінуге үлес қосты. Ол XX ғасырдың күрделі кезеңдерін зерттеп, Қазақстанның тарихында ұзақ уақыт бойы ашық айтылмаған мәселелерді қоғам назарына ұсынды. М.Қозыбаев еңбектері Қазақстандағы ашаршылық, қуғын-сүргін, ұлт зиялыларының тағдыры сияқты тарихтың ауыр тақырыптарын қамтиды. Ал оның барлығы өз кезегінде, Манаш атамиздың зерттеулерінің тарихи ғылымдағы маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, М.Қозыбаевтің «Отан тарихы» ғылыми журналының ашылуы Орталық Азия тарихшыларының ғылыми пікір алмасуы үшін жаңа мүмкіндік жасады.

Бұл мақалада біз тарих ғылымының тарланы - М.Қозыбаевтің ғылыми мұрасына үңіліп, оның тарихқа қосқан сансыз үлесін және еңбектеріндегі тың және тыңайған жерлерді игеру мәселесіне тоқталамыз.

Манаш Қозыбаев өзінің керемет мінезімен, еңбекқорлығы, жауапкершілігі, біліктілігі мен іздемпаздығымен көптеген адамдардың жүрегін жаулап алды, Манаш атамизды өз заманының, сондай-ақ біздің заманымыздың да қаһарманы деп мүлтіксіз айтуға болады. Ғалым жайлы осындай керемет ой-пікірлер, жоғарыда аталған «Отан тарихы» ғылыми журналынан көре аламыз, мысалы Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының академигі Ә.Қайдар «Мен білетін Манаш Қабашұлы - шынайы еңбек адамы, ұйымдастырушылық қабілеті зор, қарымы мол, ойы терең, қос тілде қатар сөйлеп, қатар жаза алатын, тілі шешен, қаламы жүрдек зерттеуші» [1], - деген пікір қалдырса, экономика ғылымдарының кандидаты О.Батырбеков Манаш Қабашұлы жайлы «Бүгінде күллі қазақ халқы академик Қозыбаевтің есімін зор құрметпен атайды. Ол бүгін үлкен дәрежеге ие болып отыр. Ол - еліміздің аса көрнекті ғалымы, қазақ елінің белгілі азаматтарының бірі ғана емес, көрнекті қоғам қайраткері, тәуелсіз мемлекетімізді жемісті еңбегімен негіздеп, нығайтуға атсалысып жүрген белгілі саясаткер» [1. - 18 б.] деген екен. Сол себепті, біз Манаш Қозыбаев сынды ұлы тұлғаның мұрагерлері болғанымызды мақтан тұтып, оның зерттеулері мен еңбектерін болашақ ұрпақтың қолына мұра ретінде дәріптеп, насихаттап тапсыруымыз қажет.

Қазақстан одақтас елдермен бірге тәуелсіздікке қол жеткізіп, соның арқасында елдің шынайы тарихын жазуға мүмкіндік туды. Жаңа рухани ахуал жаңа есімдерді алға шығарды. Тарих ғылымының ерекшелігі - бұл саладағы зерттеушілер заманның саяси жағдайын ескеруге мәжбүр. Осы кезеңде өзінің еңбектері арқылы тек ғылыми ортада ғана емес, сонымен бірге қоғамда да үлкен беделге ие болған көрнекті тарихшылардың бірі - Манаш Қабашұлы Қозыбаев.

Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, алаштанушы М.Қойгельдиев ұлттық тарихтың қайта жаңғыруы Манап Қабашұлының есімімен тікелей байланысты деп санайды.

М.Қозыбаевтің отандық тарихнамада алғашқылардан болып тарихи портреттер жасауды қолға алған еді. Мұндай жауапты қадамға баруға тарихшының даярлығы да, талант қуаты да жеткілікті болатын. М.Қозыбаев ұзақ жылдар бойы Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің Қазақстандағы кадр саясатын тыңғылықты да терең зерттеген санаулы мамандардың бірі болады. Тарихшының КПСС-тің Қазақстандағы кадр саясатын сынға алған «Золотой фонд партия» (З.А.Голиковамен бірігіп жазған, 1973 жылы жарық көрген) атты кітабы кезінде партия цензураларының қаһарына іліккені мәлім.

Ф.Голощекин, И.Сталин, Н.Хрущев, Л.Брежнев сияқты қайраткерлердің Қазақстанға байланысты саяси портретін жасаудың өз ерекшеліктері бар екендігі сөзсіз. Оның үстіне бұл еңбектердің әрі-сәрі 80-і жылдардың соңғы 90-шы жылдардың басында жазылғанын ескерсек тарихшының оқырман алдында қандай жауапкершілікті өз мойнына алғандығын пайымдауға болады [2].

Жоғарыда аталған қайраткерлерден алыстамай, М.Қозыбаевтің еңбектеріндегі тың және тыңайған жерлерді игеру мәселесіне тоқталайық. Манап Қабашұлының Новодевичье бейітінде жүріп, Қазақстандық сегізінші гвардиялық атқыштар дивизиясының командирі, Кеңес Одағының Батыры, генерал-майор Иван Васильевичтің басына тағзым еткеннен кейін, Н.С.Хрущев марқұмның жатқан жеріне келгендегі естелігіне үңілсек.

1953-1964 жылдар аралығындағы Н.С.Хрущевтің билік кезеңі - тарихи маңызы зор дәуірі болды. Бұл кезеңде бүкіл елмен бірге Қазақстан тарихына да айтарлықтай өзгерістер енді. Қазақ халқы мен Республика еңбеккерлерінің болашағына жаңа бағыт ұсынылды. 1953 жылғы қыркүйек айында КОКП Орталық Комитетінің Пленумы Н.С.Хрущевті Бірінші хатшы етіп сайлап, пленум аяқталысымен ол Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен облыстық партия комитеттерінің басшыларымен кездесті. Хрущев Қазақстанның партия және кеңес органдарының халық шаруашылығын басқарудағы тәсілдерін сынға алып, Республикадағы табиғи мүмкіндіктердің жеткіліксіз пайдаланылғанын және ауыл шаруашылығын дамытуда бастаманың жетіспеушілігін атап өтті. Ол Республикада тың және тыңайған жерлерді игеріп, ауыл шаруашылығын алға жылжыту бойынша шаралар әзірлеуді және оларды КОКП Орталық Комитетіне ұсынуды қажет деп санады.

Н.С.Хрущев 1954 жылдың 23 ақпанындағы КОКП Орталық Комитетінің Пленумында «Елімізде астық өндіруді одан әрі арттыру, тың және тыңайтылған жерлерді игеру туралы» жасаған баяндамасында: «Одақтас республикалар Компартиялары Орталық Комитеттерінің және облыстық комитеттерінің есептерін талқылаған кезде кейбір партия, кеңес органдарының ауыл шаруашылығын өркендету үшін қолда бар мүмкіндіктерді нашар пайдаланғандығы айқындалады. Мұны Қазақстандағы жағдай айқын сипаттайды. Республикада қандай зор жер байлықтары барлығы, мал шаруашылығын өркендету үшін қолайлы жағдайлар бар екендігін жоғарыда мен көрсетіп өттім. Қазақстанның астықты Украинадан кем бермеуге мүмкіндігі бар, ол ет пен жүнді Украинадан гөрі бірнеше есе артық бере алады. Онда кен байлықтарын шығаруды арттыру үшін зор мүмкіндіктер бар. Олар: көмір, мыс, тағы басқа кен байлығы көп...

Қазіргі кезде Қазақстанның ауыл шаруашылығы алдына жаңа үлкен міндет - 6 миллион гектардан аса тың, тыңайған жерлерді игеру міндеті қойылып отыр. Республикада партия басшылығын жақсартпайынша бұл күрделі міндетті ойдағыдай шешуге болады деп есептеу қиын» [3].

Манаш Қабашұлының пікірінше, Н.Хрущевтің бұл тұжырымында бірнеше субъективтік қателер бар. Біріншіден Қазақстанның экономикасы, оның байлығы тек экономикалық саясат тұрғысынан ғана қаралды. Қазақстанның ұлттық құрамы, қазақ халқының ұлттық мемлекеті, оның ұлттық тәуелсіздігі туралы мәселелерге Н.С.Хрущев ұлыдержавалық гегемонизм тұрғысынан келгенін дәлелдеудің қажеті бола қояр ма екен. Екіншіден Н.С.Хрущев Қазақстанды патша дәуіріндегі сияқты экономикалық орталық құрылымына итермеледі. Бұл саясат, түптеп келгенде, республиканы Бүкілодақтық шикізат қоймасына айналдыруды көздеді. Үшіншіден осыншама жаңа саясатты бағдарлаған кезде Бас хатшы Н.С.Хрущев қазақ халқымен ақылдасуды ойына да алған жоқ. Әкімшіл-әміршіл жүйе өзі ойлап, өзі шешті. Н.С.Хрущев өзінің бұл зорлығын жасырған да жоқ.

1954 жылдың ақпанында Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің пленумында Ж.Шаяхметов пен И.Афонев қызметтерінен босатылып, олардың орнына П.Пономаренко мен Л.Брежнев сайланды. Ұзақ жылдар бойы Қазақстан Компартиясының бірінші хатшысы болған Шаяхметовті қызметінен босату жергілікті басшылықтың өзгеруінің белгісі болды. Хрущев Шаяхметовті адам адам деп бағалап, бірақ республикаға басшылық жасауға жеткілікті күшті басшы болмағанын мәлімдеді.

Тың игеру Н.С.Хрущевтің бастамасымен көтерілген мәселелердің бірі болды. 1954 жылы астық өндірісін арттыру үшін тың жерлерді игеру туралы ұсыныс жасалды, бұл әсіресе Қазақстан, Батыс Сібір және Солтүстік Кавказ аймақтарын қамтыды. Алайда, бұл саясаттың теріс жақтары да болды: жер эрозиясына әкеліп, қазақ даласындағы ауыл шаруашылығының тепе-теңдігін бұзды.

1954-1959 жылдары Қазақстан тыңына 600 мыңнан астам механизаторлар мен мамандар келіп, мемлекеттен 20 млрд сом қаржы жұмсалды. Рязань колхозының «Родина» механизаторларына далалық жұмыстарды тезірек жеңуге ғасырлар бойы қызмет еткен, бірақ қыста шеберханаларда қалпына келтірілген тракторлар көмектеседі. Білікті колхоз механизаторы Михаил Коненковтың бастамасымен мұнда механизаторларды техниканы мүмкіндігінше пайдалануға қызықтыру үшін барлық машина-трактор паркіне мұқият тексеру жүргізілді [4. - 3-б.]. 1933-1954 жж. аралығында Қазақстан колхоздары мен совхоздары Отан қоймасына 1680 млн пұт астық күйған еді. Ал 1954 - 1958 жж. қазақ жерінен 2645 млн пұт астық алынды.

Тың көтеруді бүкілхалықтық ерлік десек, оған қазақ халқы да өзінің сүбелі үлесін қосты. Алайда «бұл ұлан-ғайыр диқан қолы тимеген жер», «адам баласы баспаған ұшы-қиыры да жоқ дала» сияқты пікірлер баспасөз бетінде, Н.С.Хрущевтің сөйлеген сөздерінде жиі кездесті. Сөйтіп қазақ даласы адам баласы баспаған, қолы тимеген жер, ал оның халқы бишара, мүшкіл халық сияқты көрсетілді. Сырттан келген мамандарды жергілікті халықтың тарихы мен ұлттық мәдениеті қызықтырмады [5.- 312-б.].

Бүгінде Қазақстанда тың жерлерді игеруге 70 жыл толды. Бұл Қазақстан тарихындағы бірегей кезеңді қайта қарауға мүмкіндік береді. Тың игеру кең ауқымдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге жол ашып, Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен өндірісіне жаңа серпін берді. Бұл саясаттың нәтижесінде республика астық өндіру бойынша КСРО-ның маңызды аймақтарының біріне айналды. Дегенмен де, тың игерудің жағымсыз жақтары да аз болған жоқ. Жер эрозиясы, жайылымдардың тозуы және қазақ халқының тарихи, мәдени ерекшеліктерін ескермеу сияқты факторлар ұлттың рухани және табиғи мұрасына айтарлықтай әсер етті.

Тың игеруге берілетін баға күрделі және екіжақты: бір жағынан ол елдің экономикалық дамуын тездетсе, екінші жағынан табиғат пен қоғамға терең із қалдырды. Бүгінде бұл кезеңнен сабақ ала отырып, Қазақстан өзінің ауыл шаруашылығын экологиялық тұрақты және ұлттық құндылықтарды сақтай отырып дамытуға ұмтылады.

Әдебиет

1. «Отан тарихы» ғылыми журнал. - 2001 - Комплекс. - арнаулы басылым. - 17 б.
2. Қойгельдиев М.Қ., М.Қозыбаев және ұлттық тарихтың қайта жаңғыруы./М.Қ. Қойгельдиев./Отан тарихы ғылыми журнал. - 2002 - Ғылым. - №3. - 19 б.
3. Хрущев Н.С., СССР-дегі коммунизм құрылысы және ауыл шаруашылығының дамуы. Алматы, 1963, I том, 297 б.
4. Трофимов А., Тракторам и комбайнам - долую жизнь// Ленинский путь газета. - 1974. - №5. - 3 стр.
5. Қозыбаев Манаш. Шығармалары. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. - 328 б.

МРНТИ 03.20

УДК 355.4

КАЗАХСТАН В ТЫЛУ: ЭКОНОМИЧЕСКИЙ, СОЦИАЛЬНЫЙ И ВОЕННЫЙ ВКЛАД В ВЕЛИКУЮ ПОБЕДУ

Червонос В.Г., Арыкпаев Р.К.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Аннотация: Великая Отечественная война оказала значительное влияние на Казахстан, который стал важным тылом, обеспечивавшим фронт ресурсами и военной продукцией. Исследование акцентирует внимание на экономическом, социальном и военном вкладе республики в победу над фашизмом. Казахстан поставлял продовольствие, уголь и металл, увеличивая объемы производства в сельском хозяйстве и промышленности. Социальные изменения, вызванные войной, активизировали участие женщин и молодежи в трудовой деятельности. Более 1,5 миллиона казахстанцев были мобилизованы в армию, проявляя героизм на фронте. Влияние войны на развитие Казахстана проявилось в ускоренной индустриализации и изменении социальной структуры. Понимание вклада Казахстана в победу имеет важное значение для восстановления исторической справедливости и патриотического воспитания молодежи.

Ключевые слова: Казахстан, Великая Отечественная война, экономический вклад, социальные изменения, военное участие, индустриализация, героизм, патриотизм.

Annotation: The Great Patriotic War had a significant impact on Kazakhstan, which became an important rear area supplying resources and military products to the front. This study emphasizes the economic, social, and military contributions of the republic to the victory over fascism. Kazakhstan provided food, coal, and metal, increasing production volumes in agriculture and industry. Social changes caused by the war activated the involvement of women and youth in labor activities. Over 1.5 million Kazakhstani citizens were mobilized into the army, demonstrating heroism on the front lines. The influence of the war on Kazakhstan's development manifested in accelerated industrialization and changes in social structure. Understanding Kazakhstan's contribution to victory is crucial for restoring historical justice and fostering patriotic education among the youth.

Keywords: Kazakhstan, Great Patriotic War, economic contribution, social changes, military participation, industrialization, heroism, patriotism.

Аннотация: Ұлы Отан соғысы Қазақстанға үлкен әсер етіп, республика майданды ресурстармен және әскери өнімдермен қамтамасыз ететін маңызды тылға айналды. Бұл зерттеу республикамыздың фашизмге қарсы жеңіске қосқан экономикалық, әлеуметтік және әскери үлесін атап көрсетеді. Қазақстан азық-түлік, көмір және металл жеткізіп, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіпте өндіріс көлемін арттырды. Соғыс салдарынан болған әлеуметтік өзгерістер әйелдер мен жастардың еңбекке араласуын белсенді етті. 1,5 миллионнан астам қазақстандық әскерге шақырылып, майданда батырлық көрсетті. Соғыстың Қазақстанның дамуына әсері индустриализацияның жеделдеуіне және әлеуметтік құрылымдағы өзгерістерге әкелді. Қазақстанның жеңіске қосқан үлесін түсіну тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мен жастардың патриоттық тәрбиесін дамыту үшін маңызды.

Кілт сөздер: Қазақстан, Ұлы Отан соғысы, экономикалық үлес, әлеуметтік өзгерістер, әскери қатысу, индустриализация, батырлық, патриотизм.

Великая Отечественная война оставила глубокий след в истории всех советских республик, и Казахстан не стал исключением. В условиях войны республика выполнила

важнейшую роль в обеспечении фронта ресурсами, рабочей силой и военной продукцией. Актуальность исследования заключается в необходимости осмыслить вклад Казахстана в победу, который до сих пор недостаточно освещен в исторической литературе. Понимание этого вклада позволяет не только восстановить историческую справедливость, но и осознать значимость тыла в военных конфликтах, что особенно актуально в свете современных исследований и патриотического воспитания молодежи.

Цель исследования - выявить основные аспекты экономического, социального и военного вклада Казахстана в годы Великой Отечественной войны.

Задачи исследования:

- 1) Изучить экономические ресурсы Казахстана и их значение для фронта.
- 2) Рассмотреть социальные изменения и их влияние на трудовой процесс.
- 3) Оценить вклад Казахстана в военно-промышленный комплекс СССР.
- 4) Проанализировать роль казахстанцев в военных действиях на фронте.
- 5) Исследовать влияние войны на социально-экономическое развитие Казахстана.

Казахстан стал важным тыловым регионом, обеспечивавшим фронт продовольствием, сырьем и промышленной продукцией. В сельском хозяйстве республики наблюдался значительный рост объемов производства. Подчеркивает, что республика поставляла на фронт зерно, мясо и молочные продукты, что помогло обеспечить продовольствием не только солдат, но и гражданское население, эвакуированное в другие регионы СССР.

По словам Манаша Козыбаева, Казахстан сыграл критическую роль в производстве и поставках стратегически важных ресурсов, включая уголь и металл. В годы войны республика производила около 80% угля, необходимого для металлургической отрасли СССР, что обеспечивало производство вооружения и техники [2].

Промышленность Казахстана также значительно развивалась в годы войны. Эвакуированные заводы из западных регионов страны начали работать на казахской земле, что способствовало быстрому наращиванию производственных мощностей. К 1945 году Казахстан стал одним из ведущих производителей военной техники, включая самолеты и танки, что подтвердило его статус как «арсенала фронта». В годы войны Казахстан занял ведущее место в производстве различных металлов, в обрабатывающей и легкой промышленности. Республика из всех стран нынешнего постсоветского пространства произвела 35% меди, 83% свинца, 60% молибдена, 65% висмута, необходимых для военной промышленности. Карагандинская область дала 35 миллионов тонн угля. За все это время тружениками были произведены более 5 миллионов тонн хлеба и более 700 тысяч тонн мяса.

Экономический вклад Казахстана можно также проиллюстрировать данными о производстве различных товаров. Например, в 1941-1945 годах республика увеличила производство хлеба на 30%, мяса на 50% и молока на 20%, что стало возможным благодаря внедрению новых агротехнологий и высокому уровню самоотверженности работников. «Можно сказать, что Казахстан сыграл ключевую роль в снабжении армии. 9 из 10 пуль были отлиты из казахстанского свинца. Мы направили на фронт 1500 вагонов одежды и продуктов питания. Другими словами, наш вклад в достижение Победы был очевиден», - сказал Президент Касым-Жомарт Токаев. В годы войны было выпущено оборонной продукции на сумму свыше одного миллиарда рублей, включая 3 миллиона 900 тысяч снарядов разных калибров, что удовлетворило потребности 620 дивизий и 20 тяжелых артиллерийских полков. Также изготовили 4 миллиона морских мин и подготовили боекомплект торпед для 25 дивизионов подводных лодок. С республики на фронт отправили 13 130 грузовиков и 825 легковых машин, 1 538

тракторов, 110 118 лошадей и 10 260 повозок. На формирование танковой колонны «Колхозник Казахстана» было выделено 270 миллионов рублей [4].

Социальные изменения, произошедшие в Казахстане во время войны, также сыграли важную роль. Привлечение женщин и молодежи к трудовой деятельности стало необходимым для поддержания экономики. Работающие женщины и подростки стали основой тыла, обеспечивая его функционирование. Женщины составили значительную часть рабочей силы, и их труд был незаменим в сельском хозяйстве и на предприятиях. С начала войны в Казахстане началась кампания по мобилизации женщин на различные производственные позиции, что изменило традиционные роли в обществе. Это обстоятельство не только способствовало увеличению объемов производства, но и способствовало изменению общественного сознания.

Кроме того, Казахстан стал домом для многих эвакуированных людей из западных областей СССР. Это создало уникальную социальную среду, в которой пересекались различные культуры и традиции. Эвакуация принесла не только трудовые ресурсы, но и стимулировала культурный обмен, что, несомненно, обогатило общество.

Военное участие Казахстана в Великой Отечественной войне невозможно переоценить. Тысячи казахстанцев были призваны в армию и сражались на фронте, проявляя героизм и стойкость. Более 1,5 миллиона казахстанцев были мобилизованы, и более 300 тысяч из них погибли. Эта огромная цифра подчеркивает масштаб жертв и преданности казахского народа.

Казахстан также стал местом формирования и подготовки военных частей. Многие казахстанские дивизии, сформированные в республике, сражались на ключевых фронтах, таких как Сталинград и Курск. Немаловажным было и участие казахстанцев в самом первом и от того не менее кровавом бое-обороне Брестской крепости. Слова-символы этого укрепления: «Я умираю, но не сдаюсь! Прощай, Родина», как много сказано в этом коротком предложении, ведь и призывники нашей страны, как один, вместе с молодыми парнями со всего Советского Союза, обороняли рубежи Родины до последнего вздоха. Вот имена и судьба некоторых из них: Аскар Кадбарма (Кабдраш) - 1915 г.р., Рядовой 33 оип. Погиб в БК, Берлибеков Жумагул Садыкович - 1916 г.р., Рядовой 33 оип. Погиб в БК, Оспанов Оринхан - 1911 г.р., Рядовой, сапер, гидротехническая рота тех. батальона 33 оип. Погиб в БК. И таких имен еще неизмеримо большое количество, и за каждым из них скрывается судьба героя [6].

Особое внимание стоит уделить 314-й и 316-й стрелковым дивизиям, сформированным в Казахстане. 314-я стрелковая дивизия, известная как «дивизия народного героя», участвовала в боях на Ленинградском фронте и сыграла ключевую роль в прорыве блокады города на Неве. Она показала образцы героизма и стойкости, особенно в тяжелейших условиях зимних боев 1941-1942 годов. Также дивизия, сформированная в нашем городе, принимала участие в наступательных действиях в ходе Висло-Одерской операции. Последним же ее сражением стала Пражская наступательная операция, после которой приказом Ставки Верховного Главнокомандования она была расформирована [5].

316-я стрелковая дивизия также запомнилась в истории. Она принимала участие в обороне Москвы и сражалась на Курской дуге. Дивизия отличилась в боях за освобождение Белоруссии и Польши. Её бойцы проявили невероятное мужество, и многие из них стали героями Советского Союза. Всем на просторах бывшего Советского Союза известен легендарный подвиг 28 панфиловцев, ставший образцом мужества, и показавший немецко-фашистским захватчикам, что воля их врага негибаема. Затем, за проявленный героизм она была реорганизована в 8-ю гвардейскую стрелковую дивизию, и продолжила громить врага.

Влияние войны на социально-экономическое развитие Казахстана было многоаспектным. Война привела к ускорению процессов индустриализации, что положило начало трансформации республики из аграрного региона в индустриальный.

Государство заботилось о семьях фронтовиков, только за первые 11 месяцев войны в республике были назначены пособия 240,9 тыс. семьям фронтовиков, а 1 января 1943 г. 378 тыс. семей военнослужащих получали государственное пособие. Много внимания уделялось детям-сиротам, их бытовому обустройству и обучению, расширилась сеть детских учреждений. На 1 мая 1945 г. функционировало 179 детских домов, в которых воспитывалось 27,6 тыс. детей, оставшихся без родителей 93,1 тыс. детей, трудоустроено свыше 6400 подростков.

Однако война также принесла страдания и потери. Число погибших и раненых казахстанцев стало тяжелым бременем для республики. Не единожды к вопросам демографических потерь казахстанцев в своих трудах обращал свое внимание один из специалистов по вопросам истории Великой Отечественной войны академик НАН РК М.К. Козыбаев. Одна из последних его работ по этому вопросу была оформлена в серии публикаций в «Казахстанской правде» в 2000-м году под общим названием «Отечественная история XX века: мифы и реальность» и переизданная в 2006 г. Здесь М.К. Козыбаев уделил специальное внимание этому вопросу, по его расчетам «с начала 1941 г. число убитых в боях, умерших от ран, болезни и в плену, а также пропавших без вести по Казахстану достигло 601 011 человек». При всем при этом за период с 1938 по 1945 гг. на территории республики было мобилизовано 1 366 000 человек, что составило 21,2% от всего населения республики [1].

Кроме того, многие ветераны вернулись с тяжелыми ранениями и психологическими травмами, что также отразилось на жизни общества, это потребовало новых подходов к социальной политике, что стало основой для последующей реформации системы социальной защиты в стране.

Таким образом можно с полной уверенностью сказать, что Казахстан в годы Великой Отечественной войны был важным тылом, который обеспечивал фронт всем необходимым. Экономический, социальный и военный вклад республики сыграл ключевую роль в достижении победы над фашизмом. Казахстанцы не только трудились в тылу, но и сражались на фронте, проявляя патриотизм и мужество. Углубленное изучение этой темы позволяет не только восстановить историческую справедливость, но и сохранить память о героизме казахского народа. Также это позволяет нам сформировать историческую память и особую преемственность поколений, ведь на сегодняшний день ветеранов Великой Отечественной Войны с каждым годом остается все меньше и меньше, поэтому достоверная передача исторической правды приобретает решающее значение в деле воспитания будущих поколений.

Выводы:

- 1) Казахстан в годы войны выполнил важнейшую экономическую функцию, обеспечивая фронт ресурсами и продукцией;
- 2) Социальные изменения в республике способствовали сплочению народа и формированию единого фронта;
- 3) Военное участие казахстанцев в боях стало символом героизма и патриотизма, подтверждая важность республики в общей победе;
- 4) Война стала катализатором индустриализации и социальных изменений, что определило дальнейшее развитие Казахстана в послевоенный период.

Литература

1. Козыбаев М.К. Отечественная история XX века: мифы и реальность // Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (избранные труды). Алматы: Гылым, 2006. С. 158-178.

2. Козыбаев М.К. Казахстан - арсенал фронта / Ин-т истории партии при ЦК КП Казахстана - филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. - Алма-Ата: Казахстан, 1970. - 475 с. ил.; 21.
3. Земсков В.Н. О масштабах людских потерь СССР в Великой Отечественной войне (в поисках истины) // Военно-исторический архив. 2012, №9. С. 59-71.
4. Казахстан в Великой Отечественной войне. Наша общая Победа: монография / В. В. Запарий, С. С. Карамолдоева, А. Д. Кириллов, Г. В. Коваленко, С. И. Ковальская, М. Х. Назарян, Р. О. Погосян, Г. Чжоу, С. Чулуун; [под общ. редакцией В. В. Запария]; Мин-во науки и высш. обр. РФ. - Екатеринбург. Изд-во Урал. ун-та, 2020 - 396 с.
5. Асилев Н.Т. Воинские формирования Казахстана на фронтах Великой Отечественной войны. Нур-Султан: Военно-исторический музей ВС РК, 2021, 388 с.

МРНТИ 03.61.91
УДК 94(574):930.2

М.ҚОЗЫБАЕВ – ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУШІ

Мәлікова С.З.

*Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің директоры,
тарих ғылымдарының кандидаты*

Аннотация: М.К. Қозыбаевтың тарих ғылымы саласындағы еңбегі зор. Жарияланған жұмыстардың тізімі 773 атауды құрады, оның ішінде әртүрлі уақытта жазылған Қазақстан тарихы бойынша курстар мен очерктерді жинақтайтын монографиялық зерттеулер. Тарихшының жұмысы өте күрделі, тек уақыт жарияланған кітаптардың, жұмыстардың сапасын тексереді, жасалған туындыларға баға береді. Бұл тұрғыда М. Қозыбаевтың әрбір шығармасы уақыт белгісін алып жүреді.

Түйін сөздер: М.К. Қозыбаев, тарих ғылымы, зерттеуші, тарихшы, Ұлы Отан соғысы, Солтүстік Қазақстан облысы, эвакуация.

Аннотация: М. К. Козыбаев имеет большие заслуги в области исторической науки. Список опубликованных работ составил 773 наименования, в том числе монографические исследования, в которых собраны курсы и очерки по истории Казахстана, написанные в разное время. Работа историка очень сложна, только время проверяет качество опубликованных книг, работ, дает оценку созданным произведениям. В этом смысле каждое произведение М. Козыбаева несет в себе отметку времени.

Ключевые слова: М. К. Козыбаев, историческая наука, исследователь, историк, Великая Отечественная война, Северо-Казахстанская область, эвакуация.

Annotation: M.K. Kozybayev has great achievements in the field of historical science. The list of published works amounted to 773 titles, including monographic studies, which contain courses and essays on the history of Kazakhstan, written at different times. The work of a historian is very difficult, only time checks the quality of published books, works, and evaluates the created works. In this sense, every work by M. Kozybaev carries a timestamp.

Keywords: M.K. Kozybayev, historical science, researcher, historian, North Kazakhstan region.

М.К. Қозыбаевтың тарих ғылымы саласындағы еңбегі зор. Жарияланған жұмыстардың тізімі 773 атауды құрады, оның ішінде әртүрлі уақытта жазылған Қазақстан тарихы бойынша курстар мен очерктерді жинақтайтын монографиялық зерттеулер. Бұл тұрғыда М. Қозыбаевтың әрбір шығармасы уақыт белгісін алып жүреді.

Оның ғылыми мұрасында Қазақстан мен қазақстандықтардың фашизмді жеңуге қосқан үлесі туралы еңбектер ерекше орын алады. Оның басқа зерттеулерінің ішінде М.Қозыбаевтың шебер, көрнекті ғалым ретіндегі қалыптасу кезеңіне жататын жұмысты атап өткен жөн. Бұл жұмыс «Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстан Компартиясы (1941-1945 жж.)» деген атауға ие болды, Кеңес Одағының фашистік Германияны жеңгенінің 20 жылдығына арналды [1. – 106 б.].

М. Қозыбаевтың алғашқы қадамдары Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеумен байланысты болды. 1962 жылы «Ұлы Отан соғысы кезіндегі өнеркәсіп пен көлікті басқару жөніндегі Қазақстан Компартиясының тәжірибесі» кандидаттық диссертациясын, 1969 жылы докторлық диссертациясын қорғады.

«Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстанның Коммунистік партиясы» атты докторлық диссертациясында ғылыми орта мен оқырман М.Қозыбаевтың зерттеуші ретіндегі ерекшелігін атап өтті. Докторлық диссертацияда орталық, республикалық, облыстық, партиялық және мемлекеттік мұрағаттардың жиырма қоймасынан жетпіс Қордың талдауы ұсынылды.

Сонымен қатар, автор атап өткендей, тақырып бойынша жұмыс барысында журналдар жиынтығы, сондай-ақ соғыс жылдарындағы Орталық, республикалық, облыстық, қалалық және көп тиражды газеттер жиынтығы қаралды. М. Қозыбаевтың докторлық диссертациясының деректану базасы сол кездегі көптеген басылымдар мен ғылыми еңбектерден асып түсті [2. – 180 б.].

«Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (М., 1986), «Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны» (М., 1988) т.б.

Қазіргі уақытта Жеңістің 80 жылдығына дайындық кезінде М. Қозыбаевтың Ұлы Отан соғысы туралы, оның ішінде «Қазақстан – майдан арсеналы» (1970), «1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы жылдарында КСРО-ның майдан алдындағы және азат етілген аудандарының қайта жандануы» (М., 1986), «Совет соғысы туралы» еңбектерін айналып өтуге болмайтынын атап өткен жөн [3].

Қазақстанның Жеңіске қосқан үлесі туралы алғашқы жұмыстардың бірінің авторы, айыптауларға жауап бере отырып: «Иә, бір нәрсе бұрын басқаша жазылған. Біріншіден, біздің дүниетанымымыз осындай болды, біз басқаша өстік, біз «кеңестік пальтодан» шықтық және көп нәрсені дұрыс түсінбедік, сондықтан қателестік; екіншіден, біз көп нәрсені білмедік, тоталитарлық режимде көптеген тақырыптар бойынша ең қарапайым тыйым болды; үшіншіден, басқалар біздің тарихымызды біз үшін жазды; бүгін біз еркін және тәуелсізбіз және біздің тарихымызды өз бетімізше бақылауға ештеңе кедергі болмауы керек». Бұл сұхбатта зерттеуші М. Қозыбаевтың пікірі ғана емес, ғылыми дүниетанымы да баяндалған.

Аталған жұмыстарға Қазақстанда майданға жөнелту үшін әскери бөлімдерді қалыптастыру туралы шынайы деректі материалдар жұмылдырылды, атқыштар және кавалериялық дивизияларды, бригадаларды, Құрылыс және басқа да бөлімшелерді майданға қалыптастыру және жұмылдыру туралы дәлелді, құжатпен негізделген нақты фактілер ұсынылды.

М. Қозыбаевтың көптеген жұмыс беттері Қазақстан жауынгерлерінің Мәскеу, Ленинград, Балтық жағалауы, Сталинград маңындағы Ұлы Отан соғысына, Украинаны, Беларуссияны, Латвияны азат еткені үшін шайқастарға қатысуына арналған. Құжаттық куәліктер негізінде М. Қозыбаев Қазақстандықтардың жау уақытша басып алған аумақтарда, сондай – ақ Еуропа елдерінде-Польша, Чехословакия, Бельгия, Францияда партизандық отрядтарға қатысуы туралы баяндайды [4. – 68-69 б.].

М. Қозыбаевтың еңбектерінің арқасында: 316-шы (8-ші гвардиялық) жауынгерлік жолы белгілі болды. Панфилов), 238-ші (30-шы гвардия), Мәскеу маңындағы шайқастарға қатысатын 312-ші атқыштар дивизиясы; 29-шы (72-ші гвардия), 38-ші (73-ші гвардия) – Сталинград маңында, Курск доғасында және Днепрді азат ету; 310-шы және 314 - ші-Ленинград үшін шайқаста.

М. Қозыбаев «Кеңес Одағының Батырлары - қазақстандықтар» 2 томдық басылымын дайындауға қатысты. Бұл жұмыс Кеңес Одағының Батырларының, оның ішінде біздің облыстың өмірбаяндарын зерттеу үшін өте маңызды: Жәлел Қизатов,

Александр Матвеев, Григорий Михеев, Николай Подорожный, Тимофей Позолотин және т.б. Қазақстандықтар арасында осынау ең жоғары атақ тұңғыш рет Қиыр шығыста, Хасан көлі маңында жапондықтармен болған шайқастардағы ерлігі үшін Мамлют ауданы Қалдаман селосының тумасы Сергей Гуденкоға 1938 жылы 23 қазанда берілген. Сонымен қатар, Кеңес Одағының Батыры атағын соңғы алған қазақстандық біздің жерлесіміз, Айыртау ауданының тумасы- ұшқыш Михаил Янко 1945 жылы 14 қыркүйекте [5].

Облысымызда Кеңес Одағының Батыры атағын 55 адам алғаны, 11 жауынгердің Даңқ орденінің толық иегері екендігі анықталды. Кеңес Одағының ордендері мен медальдарына лайық болған солтүстікқазақстандықтардың саны 32 мың [5].

Аталған тақырыптағы көптеген мәселелердің ішінде ол Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстан экономикасының даму мәселелерін көтерді. М. Қозыбаевтың пікірінше, Кузнецк және Ақтөбе ферроқорытпа зауыттарының құрылысы шығыста металлургияның Жаңа базасын құруды қамтамасыз ететін әскери экономиканың ірі жеңісі болды.

Қазақстанға соғыс жылдары 220 зауыт пен фабрика көшіріліп әкелінді. Республикамыз қорғасынның 85 пайызын, мыстың 35, молибденнің 60, висмуттың 65, полиметалл кендерінің 79 пайызын беретін. Қарағанды кеншілері соғыс жылдары 34 миллион тонна көмір берді, мұнай өндіру 39 пайызға артты. Ауыл еңбеккерлерінің даңқы арта түсті.

Соғыс басталысымен-ақ, Солтүстік Қазақстан облысының барлық материалдық-техникалық, қаражат және еңбек қорлары жауға қарсы күреске бағытталды. Алғашқы екі жылдың өзінде ғана облыстан 70 мыңнан аса жігіт майданға аттанып кеткендіктен, өнеркәсіп пен ауылшаруашылығында жұмыс қолына зәрулік күшейгені түсінікті. Майданға кеткен ерлердің орнын қыз-келіншектер, жас өспірімдер басты. Мысалы, Петропавл ет комбинатына бір жылдың ішінде 300 қыз-келіншек жұмысқа кірді. Майданға кеткен жолдастардың орнын басатын, «екіжүзшілер», «үшжүзшілер» қозғалысы өрістей түсті. 1941 жылдың соңын ала Петропавлға елдің орталық аймақтарынан эвакуацияланған кәсіпорындар, жұмысшыларымен келе бастады. Бір жыл ішінде ғана облыс орталығы 20 зауыт пен фабриканы, басқа да кәсіпорындарды қабылдап, орналастырды. Аз уақытта қорғаныс зауыттарының желісі құрылды. Олар: № 239 (қазіргі АҚ «ЗИКСТО»), № 347 (механизмер зауыты-ЗИМ), № 641 (қазіргі АҚ «Киров атындағы зауыт»), № 675 (кейінен М. М. Калинин атындағы), шағын литражды двигательдер зауыты (қазіргі АҚ ПМЛДЗ), бұларға қоса жеңіл және тамақ өнеркәсібінің бірқатар кәсіпорындары еді [6].

Петропавл қаласының өнеркәсіп әлуеті бірден үш есе өсті. Депо жұмысшылары өз ынтасымен «Солтүстікқазақстандық» деген атпен оқ өтпейтін поезд жарактады, монша-поезд құрастырды, бірнеше жылжымалы асхана жасады, майданға қажет саперлік құралдар әзірлеп, жөнелтіп отырды. Құрылысшылар мен энергетиктер қуатты ТЭЦ-1 жасап, қаладағы қару жасайтын өндірістерді қамтамасыз ете білді.

Соғыс жағдайы, әсіресе, ауылшаруашылығына көп қиындықтар туғызды. Полудин ауданы қыз-келіншектерінің бастамасымен аз уақыттың ішінде облысымызда қыздардың 11 трактор бригадасы құрылды. Аймақтың ауылшаруашылығына соғыс кезінде бірде-бір жаңа техника келген жоқ, бар техника ескіріп, жарамсыз бола бастады. Ат-өгіз жегіп, көп жұмысты қолмен атқаруға тура келді. Мұндайда қала жұрты ауылға қол ұшын созды. Орақ науқанында егін даласына 40 мыңдай оқушы бала мен үш мың мұғалім көмекке келді. Қаланың өнеркәсіп кәсіпорындары дихандардың құрал саймандарын жөндеп берді. 1941-1944 жылдары егіс көлемі 26 пайыздан аса қысқарып, егіншілік мәдениеті бұрынғыдай бола алмағанына қарамастан, соғыстың төрт жылында облыста 400 мың тоннадай астық пен басқа өнімдер жиналды. Майданға тапсыратын міндетті астық

мөлшерін былай қойғанда, жерлестеріміз ондаған вагондарға тиіп, майданға азық-түлік жіберіп тұрды. Өздеріне қажет екенін біле тұрса да, облыс жұмысшылары, шаруалары мен зиялы қауым өкілдері отбасы қажетінен үнемдеп, қорғаныс қорына 204 мың пұт астық, 10248 пұт ет, 1220 пұт май, 116 мың пұт көкөніс өнімдері мен картоп жинап, жөнелтті [7].

Майдан үшін танк колонналарын жарақтау үшін 40327 мың сом ақша, 20 кило күміс және 380 грамм алтын бұйымдарын ортаға салды. Қызыл Армия жауынгерлеріне 88 вагон тарту жөнелтті. 77 мың дана түрлі жылы киім жиналды. Соғыстағы жауынгерлер мен мүгедектердің 59729 отбасына нақты көмек көрсетілді. Азат етілген аудандарға жәрдем ретінде 101398 мал, 14 вагон азық-түлік, шаруашылыққа қажетті өндірістік жабдықтар мен ауылшаруашылығының құрал-саймандары жіберілді. Мәуліт ауданы Киров ауылшаруашылық артелі колхозшылары «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын жасақтауға бір миллион сом жинап берді. Осындай өнегелі бастамалар одан әрі қолдау тауып, «Советтік Қазақстан» деген атпен самолеттер эскадрильясын құруға, «Осоавиахимші», «Совхоз жұмысшысы», «Советтік Украина үшін» деген танк колонналарын жасақтауға ақшалай қаражат жиналды.

Нағыз зерттеуші ретінде М. Қозыбаев майданға шефтік көмек көрсетуде қалыптасқан пікірлерге жаңа көзқарастар енгізді. Сонымен, ол дәстүрлі түрде тарихи әдебиетте Кеңес Армиясының қарулануына қаражат жинау қозғалысының бастапқы басталуы 1942 жылдың күзіне (Тамбов колхозшыларының почині) байланысты екенін атап өтті. М.Қозыбаев: «іс жүзінде ол соғыстың алғашқы күндерінен басталып ... жалпыхалықтық сипатқа ие болды», - деп атап өтті [8].

Академик М. Қозыбаев пен профессор Р. Қаратаевтың «Орта Азия және Қазақстан Республикаларындағы Ұлттық әскери құралымдар (1941-1945 жж.)» бірлескен жұмысында КСРО Қарулы күштері құрамындағы ұлттық құрамалардың тарихы мен проблемалық мәселелері, патриоттық және патриоттық бөлімдер мен бөлімшелердің жауынгерлік даярлығын ұйымдастыру жөніндегі айтылған. Сол кездегі шекарасымен есептегенде, Солтүстік Қазақстан облысынан 120 мыңнан астам адам шақырылған болса, содан 45 мыңнан астам жауынгер жер жастанған. Соғыс құрбандарына арналған «Боздақтар» кітабына адамзатты фашизм қатерінен сақтап қалу жолында қаза болған 32 мыңнан астам жерлесіміздің аты-жөні жазылған [9]. Петропавл қаласында соғыс кезінде госпитальдарда емделіп жатып, соғыс жарасынан қайтыс болған жауынгерлердің бірнеше бауырластар зираты бар. Ғабит Мүсрепов және Жамбыл көшелерінің қиылысындағы осындай ескі зиратқа екі ескерткіш қойылған. Сондағы мәрмәр тақталарға жарасы жазылмай, жан тапсырған 139 сарбаздың есімі жазылған. Осылай, М. Қозыбаевтың Екінші дүние жүзілік соғыс және Қазақстан мәселесін зерделеуіне қосқан жеке үлесін атай отыра, жаңа тың деректермен толықтыру жалғасуда.

Әдебиет

1. Козыбаев И.М. Историческая наука Казахстана: 40-80-е гг. XX века. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. С. 106.
2. Академик Манаш Козыбаев. Алматы: Атамұра, 2001. С. 180.
3. Герои Советского Союза – казахстанцы. // Под ред. М.О.Джангалина и др. Алма-Ата: Казахстан, 1968. Т. 1-2.
4. Козыбаев М. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны: 1941-1945 гг. Алматы: Казахстан, 1964. С. 68-69.
5. Мәлікова С.З. - Герои Советского Союза – североказахстанцы. Петропавл қ.: 2015.
6. там же.
7. Маликова С.З., Мелехин М.М. – Великая Отечественная война в документах и материалах архивов Северо-Казахстанской области. К 65-летию Победы. Петропавловск, 2010.
8. там же.
9. «Боздақтар» («Книга памяти») Солтүстік Қазақстан облысы (1941-1945 жж.) Қазақ энциклопедиясы. 1995 г. т.1.С.491.

АҚТАҢДАҚТАР ЖАҢА ҚҰҒЫНДАР АҚИҚАТЫ: ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ

Orhan Söylemez

*Профессор, Кастамону Университеті, Гуманитарлық-Әлеуметтік Ғылымдар
Факультеті, Қазіргі түрік поляк Тілдері Мен Әдебиеттері Кафедрасы*

Осыдан отыз жылдай бұрын жазған «1980 жылдан кейінгі қазақтың мәдени болмысын сақтау» атты докторлық диссертациямда Қазақстандағы зиялылар мен халық арасында өсіп келе жатқан ұлттық сана туралы айттым. зиялы қауымның қазақ қоғамының мәдени болмысын сақтап қалуға посткеңестік кезеңде көмектескенін және ел тәуелсіздігін жариялағалы бері де бұдан да тиімдірек болуы керектігін алға тарттым. Осы тұрғыдан алғанда, тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ әкімшілері мен халық зиялылары осы бағыттағы жұмыстарын жалғастырып, дамыта түсті.

Жаңа дәуірмен бірге қазақ халқының тамырын іздеу әдебиетте өте айқын көрінді. Оның үстіне әдебиетте қазақ ұлтшылдығы, реформалар, ең бастысы түрік ұлтшылдығы тұрғысынан зиялылардың саясаткерлерге қарағанда идеологиялық жақындығы бөлек екені байқалады.

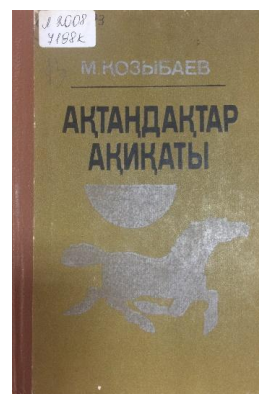
Қазақстанның «ұлттық мемлекет» болу жолында білім мен дін саласындағы жаңалықтармен қатар қазақ тілінің дамуы мен нығаюы да зор үлес қосты. Бүгінгі назарларыңызға ұсынып отырған мәселе – қазақ зиялылары мен әкімдерінің тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тарихына көрсеткен қызығушылығы. Мен докторлық диссертациямда былай деп жаздым:

«... Қазақ зиялыларын әсіресе жетпіс жыл бойы жоққа шығарылған тарих толғандырады. Осылайша қазақ прозасы өз беттерін қазақтар қатысқанын мақтан тұтатын оқиғалармен толтырды. Шығармашылық қаламгерлер осы тарихи оқиғаларды жұртшылық назарына жеткізу үшін тарихты терең қазып, қазақ тарихын қайта қарап, қайта жазу үрдісі басталды. Көптен бері жарияланбай келе жатқан қазақ шежірелері басылып шыға бастады және бұл тарихты зерттей бастаған ғалымдар арасында пікірталас тудырды» [1].

Бұл мәселе Келіс Рахымжановтың 18.12.2019 жылы жарық көрген «Ақтаңдақтар ақиқаты» [2] атты мақаласында былай айтылған. «... Еліміз тәуелсіздік алғанына дейін бұрын тыйым салынып келген бірқатар тақырыптар ашылды. Бұрын көп уақыт айтылмай келген оқиғалар жөнінде көркем шығарма жазуға мүмкіндік туды» яғни «Бұрын көп уақыт айтылмай келген оқиғалар жөнінде көркем шығарма жазуға мүмкіндік туды. Кейінгі 30-жылда тарихи тақырыпқа деген оқырманның да, қаламгерлердің де қызығушылығы еселеп артты. Әдебиетте бұрын ұмыт бола бастаған, тасада қалған, жасырып айтпай келген жайттар көрініс тауып, тарихи шындықты қалпына келтіруде орасан көлемді жұмыстар жүргізілді».

«Көптен бері айтылмай келе жатқан оқиғалар туралы көркем шығарма жазуға мүмкіндік туды». Көркем шығармалардан бұрын «тарихи» туындылар бірінен соң бірі пайда бола бастады. 2019 жылы жарық көрген бұл мақала өз атауын белгілі академик Манаш Қозыбаевтың дәл осындай атаудағы әйгілі кітабынан алады [3].

Белгілі академик Манаш Қозыбаев *Ақтаңдақтар Ақиқаты* еңбегінде отызыншы жылдары Голощекин жүргізген «Кіші Қазан» төңкерісінің қазақ халқына қаншалықты қасірет әкелгенін сөз етеді. Тарихи деректерге сүйене отырып, «Ермак кім?» деген сұраққа байыппен жауап береді. Кітапта Хрущевтің, Брежневтің, Голощекиннің саяси портреттері берілген.

Тағы бір қазақстандық зерттеуші тарихшы, Манаш Қозыбаев адындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің оқытушысы академик проф. Зарқын Тайшыбай да 2005 жылы жарық көрген 3 (үш) томдық Абылай хан кітабымен қазақ халқына маңызды тарихи тұлғаны ұсынады. Академик Тайшыбай бұл кітаптың алғашқы беттеріне түрік халқының ұлы атасы Күлтекиннің сөзін енгізген. Күлтекин бабамыз «Айтарым бар деп өлмес тасқа жаздым...» дейді. 8 ғасырдың басында тасқа қашалған бұл сөздер бүгінге дейін сақталған. Академик Тайшыбай өз кітабын тарихшының сезімталдығымен Абылай хан туралы айтқан деректердің тарихтың өлмес парақтарында жазылғанын көрсетеді.

Филология ғылымдарының докторы, 1942 жылы туған Зарқын Сыздықұлы Тайшыбай «... Абылай ханның ұлағатты өмір тарихын ұлтқа, ұрпаққа кеңінен өнеге ету керек. Жас ұрпақ Абылай ханның Қазақ елінің тарихындағы алар орнын жақсы білуге тиіс» деген тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш президентінің тілегін орындайды. Академик Тайшыбай Қызылжардың біртуар перзенті, алаш зиялыларының ақындық рухы көп шыдамды тұлғасы Мағжанды да ұмытпай, оның өлеңдерін кітап бетіне түсіреді: «... Кеудеме күннің нұры толғандай боп, Жырлаймын алты Алаштың Абылайын».

Бұл жерде Мекемташ Мырзахметұлының «Қазақ халқы қалай орыстандырылды» деген кітабын да айта кеткен жөн [4]. Тарихшы академик тек қазақ халқының ғана емес, күллі түрік халықтарының тарихының беймәлім қырлары мен беттерін ашады. Әсіресе, оның қазақ халқының «санасының», яғни «санасының» қалай орыстандырылғанын түсіндіретін бөлімі назар аудартады.

Ол туралы және оның шығармалары туралы жүргізілген зерттеулерде айта келе, «...Ол жасаған ұлттық сана теориясы түрік халқының құндылықтарын меңгеру, қабылдау және өмір салтына айналдыру кезеңінде маңызды. Шындығында Мырзахметұлының ұлттық сана құбылысы да оянуды білдіреді. «Оның күресі түрік халқының көне құндылықтары туралы хабардар ету арқылы ұлттық сананың маңыздылығын ашуға бағытталған» [5].

Мұндай зерттеулердің санын көбейтуге болады. Тағы да қазақ тарихшысы, зерттеушісі Самат Өтениязов «Аттила» атты 2 (екі) томдық еңбегінің бірінші томында ғұндардың белгілі тарихын, ғұндардың мәдени мұрасын және көне түркілердің өнерін зерттейді. Екінші томында әлемдік өркениеттегі Аттила тұлғасы, Атилланың еуропалық тарих ғылымындағы орны, Атилланың арманы оқырман назарына ұсынылады [6].

Тіл білімі саласында зерттеу жүргізіп жүрген Сансызбай Медиев бір мақаласында былай дейді: Биылғы жылдың үлкен жаңалығы – мау-сым айында Республикамыздың «Атамұра» кітап дүкендерінде, белгілі зерттеуші ғалым, Хунтанушы және Ат-тилатанушы, тарихшы Самат Өтениязовтың «Ат-тила» және оның Еуразия тарихындағы орны ат-ты екі томдық кітабының сатыла бастағаны болды. Ғалым өмірінің соңғы 45 жылын осы аталған тақырыпқа арнаған. Ат-тила және хундар мәселесін Еуропа ғалымдары соңғы үш ғасыр бойы зерт-теп келеді [7].

Тарихи зерттеушілерден бөлек қазақ жазушылары да өз шығармаларында қазақ халқының тарихының «бос» беттерін толтыруға ұмтылады. Әсіресе, Алаш зиялылары туралы маңызды зерттеулер жүргізіліп, қызығушылық танытқандарға ұсынылуда. Мәселе «Елге қызмет» деп аталатын қойылымның Қазақстан театрларында қойылып, жұртшылықтың үлкен бағасын алуында (Бұл спектакльді Қарағандыда көру мүмкіндігім де болды).

Жоғарыда аталған Келіс Рахымқанов 2019 жылы жарық көрген мақаласында қазақ халқының, әсіресе, кеңестік кезеңде басынан өткерген азабы мен қиыншылықтары аз да болса көрініс тапқан әдеби шығармалар туралы көптен «Қазақ әдебиетіне» қашық болғанына қысқаша тоқталады. Соның бірі Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» трилогиясы. Жазушы мен оның шығармашылығы туралы Түркияда екі магистрлік диссертация

жазылған. Жазушы бұл «өзен» романында «қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, кеңес өкіметінің халыққа тигізген зардабын, аштық пен көшіп-қону кезеңін» өте анық суреттейді. Тарихтың ақтандақ парақтары деп санауға болатын бұл жасырын өмірді ең жақсы бейнелейді деп есептелетін «Ақ боз үй» романы тек сөздік-тіл құрамының зерттелуіне ғана ұшырады.

1. Smagul Elubay'in Ak Boz Üy romanındaki söz varlığı (Lexicology of Smagul Elubay's in the Ak Boz Üy novel's).

2. Smağul Elubay'in hikâyeleri üzerine dil incelemesi (İnceleme-aktarma-metin) (A grammatical study of Smagul Elubay's stories (Examination, translation, texts).

Екінші зерттеуде Елубайдың әңгімелері талдау, көшіру, мәтін ретінде қарастырылып, тілтану ретінде әдебиетке енді.

Жазушының «Ақ боз үй» романы – жаңа заман шындығына негізделген бірден-бір роман. Журналист Жеңіс Шыныбековтен Келіс Рахымқановтың сөзіне қарағанда, жазушы Елубай бұл романымен «... өткен ғасырдың басынан ортасына дейін қазақ халқының құқықтарын баяу, терең зерттеп, өткір де ашы тілмен түсіндіріп берді. " 1930 жылдардың басында аштық пен қуғын-сүргіннен миллиондаған жазықсыз адамдар қаза тапты. 1930 жылдардың жалғасуы одан да ауыр шығын әкелді. 1937-38 жылдары әсіресе зиялы қауым үлкен қырғынға ұшырады. Қазір «Сталиндік құрбандар» деген атпен маңызды зерттеулер жүргізіліп, тарихтың ақтандақ беттеріне «жазбалар» жазылуда.

Одан кейінгі «Ұлы Отан соғысы» атанған қанды жауыздықтың салдары жағдайды одан әрі ушықтырды. Бұл жерде Шныйбековтің сөзімен айтсақ, «... содан бері белгілі болған тоқырау мен тоқырау кезеңінің ауқымды панорамасы» романы жазушы Елубайдың романында көрініс тапқан. Шныйбеков; «...Романды оқи отырып, халықтың мұңын, мұңлы үнін естігендей боласыз. Аш балалар, мүгедек кемпірлер, жәбір көрген бейкүнә адамның азабы көз алдыңнан кино таспадай өтіп, жүрегің елжірейді. Ауыр жүрегің төс сүйегіңді тесіп өтетіндей лүпілдеп, лүпілдеп тұр. «Адамдарға қасірет әкелген жауыз заманға қолыңды ашып, қарғағың келеді» дейді.

1931-1933 жылдардағы ашаршылықта Ертіс ауданының негізін құрайтын Қызылағаш өңіріндегі 20 мың қазақтың тең жартысына жуығы қырғынға ұшырады. Ақын Мүбәрәк Қаманбалиновтың «Аштық азабы» (2004) атты ұзақ өлеңі сол жылдардың ащы шындығынан туындаған.

1928 жылдан басталған халық мүлкін, жер мен малды тартып алу саясатының нәтижесінде қазақ халқы көп зардап шекті. Елдің байлары жер аударылғаннан кейін «... егіншілік пен мал шаруашылығымен айналысқан шаруалар мен кедей шопандар ғана қалды». Голощекиннен басталған процесте онсыз да кедей шопандардың малдары тәркіленіп, «құжымдастыру» деп аталатын тәжірибе басталды. Жәңгіз Айтматовтың «Гүлсары» романы осы кезеңді суреттейтін ең керемет туынды ретінде Түркиядағы оқырмандардың назарына ілікті. Қазақ әдебиетінен Тахави Ахтановтың «Боран» романын осы тұрғыдан бағалауға болатын шығар.

Айтматов Түркиядағы қазақ әдебиетінің алғашқы үлгісі деуге болатын бұл романға «алғы сөздің орнына» атты ұзақ баға береді. Ол мақаласын «Бұл роман еліміздің «ең үлкен марапатына» лайық» деп бастайды. Ол адам мен табиғат, яғни адамның табиғатпен күресі қазіргі қазақ әдебиетінде жиі талқыланатын тақырып екенін айтады. Автор «...себебі Қазақстандағы бұл күрестің тамыры өте тереңде жатыр» деп басқа өлшемге көшеді. Осылай отырып, ол Олқас Сүлейменнің өлеңіне қазақ географиясының жауыздығын меңзейді: «... Тастарды күнге күйдіріп, Тағаның астында ақ сазды топырақты, Айналып дала құбыжық. Ей, саяхатшы, оғаш казак» (8-бет).

Ахтанов «боранмен» қазақ шопандарының өмірін, олардың қаһарлы да шексіз дала төсіндегі қиын да драмалық өмірін ашады. Осы қиыншылықтардың үстіне олардың биліктің қысымын сезінуі қазақ халқын қиын жағдайда қалдырады. Романнан түйгенім:

Айтматов қадап айтып отырған «адам мен табиғат» тартысы шын мәнінде «қазақ халқы мен билік» арасындағы тартыс пен «артық тартыс» болып табылады. Бүгінгі күн тұрғысынан қарасақ, «Боран» романындағы «күрес» қазақ халқының Голощекиннен басталған кеңес өкіметіне қарсы ұстанымы деп түсіну керек. Қозбанның қолынан «боран» алған қозылар сияқты Голощекин де қазақ халқының жерін, малын ешбір алаламай тартып алған. Соның салдарынан «үлкен аштық» орын алып, қазақ халқының жартысы жойылды; өйткені мүлкі мен мал иелері «бай» деп белгіленді. Бұл халықтың табиғатпен күресі емес, орталық биліктің халықты қырып салуы еді. Осы жерде Ахтанов туралы Түркияда кандидаттық диссертация жасалып, жазушы шығармаларындағы «күндылық тәрбиесі» тақырыбы талқыланып, айта кеткен жөн.

Мемлекет және партия қайраткерлері Т.Рысқұлов, О.Исаев, Л.И. Мирзоян, жазушы Ғ.Мүсірепов және басқа да жерлестер 30-шы жылдардағы орны толмас қасірет әкелген ойран туралы «Қазақ қалай аштыққа ұшырады» («Қиын жылдарға хат») жинағында Қазақстан басшыларына хат жазды. Олар сол зұлмат кезеңнің экономикалық жағдайын, аштық пен азапты өлімнің себеп-салдарын айқын суреттейді.

Келіс Рахымжановдың сөзі мен айақтау болсақ; қазақ тарихының бос уарақтарына «... Тарихи ақтандақтар халқымыздың өткен өміріндегі ең ауыр, қасіретті, қиындыққа толы өмірінің ұмытылмас, қайталанбас беттері» деп қарау мүмкін. Өткен тарихтың күйзеліске толы талай беттері жазылды, алайды әлі жазылмаған, айтылмаған шындықтардың бар екенін, оның жазуы тиіс сәттерін уақыт өзі талап етіп отырады. Қандай ауыр тұрмыс та, жағдай да болса адам баласына бақытты өмірдің бар екенін ешқашан ұмыттыра алмайды. Қандай қиын да болса, қандай ауыр жағдай да болса оларды ұрпақтарға өнер арқылы көрсету қазақ өнерпаздарының, жазушыларының, ақындарының мойындарына қарыз да парыз да болады [8].

Әдебиет

1. Orhan Söylemez. Preserving Kazak Cultural Identity After 1980. New York: Columbia University, 1995.
2. https://adebiportal.kz/kz/blogs/view/aqtandaqtar-aqiqaty__4305 (06.11.2024)
3. Алматы: Kazak Üniversitesi, 1992, 272 s.
4. Mirzahmetuli, M. (2012). *Kazaklar Nasıl Ruslaştırılmaya Çalışıldı*. Çev., Z. B. Özer; T. Somuncuoğlu. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi
5. Bağlan Özer, Z., & Aktay, S. (2023). Mекemtas Mirzahmetuli'nin milli bilinç kuramı," *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan Özel Sayısı), 31-42. <https://doi.org/10.58640/asyar.1406255>
6. Өтениязов С.К. Аттила және оның әлем әдебиетіндегі орны. А., Қазақ университеті, 2021. 374 б.
7. <https://qazaqadebieti.kz/39711/tam-rany-lken-sygy-at-tila> (07.11.2024)
8. https://adebiportal.kz/kz/blogs/view/aqtandaqtar-aqiqaty__4305 (12.11.2024)

**«Қозыбаев оқулары - 2024:
Қазақстан және уақыттың заманауи сын-қатерлері» атты
Халықаралық конференцияның**

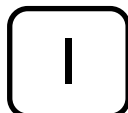
МАТЕРИАЛДАРЫ

(14 қараша)

МАТЕРИАЛЫ

**Международной конференции
«Козыбаевские чтения - 2024:
Казахстан и современные вызовы времени»**

(14 ноября)

Подписано в печать 12.11.2024 г. Формат 60×90 1/8.
Гарнитура Times. Ризография. Объем 17,1 усл.печ.л.
Тираж 50 экз. Заказ №203. Бумага книжно-журнальная.
Отпечатано в ИПО СКУ им. М. Козыбаева.